

8-15

20

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 31

*Проблеми розвитку філології, історії та культури
(до 200 річчя Ніжинської вищої школи)*

Ніжин – 2006

У
Д
-
Л
Я
Х
Т
В
О
Т
У
З
В
Х
У
Й
.
З
Л
Й
Т
У
М
М
У
Т

УДК 821. 161. 206+94/477"9"
ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
Л 64

84
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя
Протокол №3 від 25.11.2005 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із філології (Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4. – С. 50) та історії (Бюлетень ВАК України. – 2000. – № 2. – С. 73)

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник

докт. філол. наук, проф. Г.В. Самойленко;

з філології:

докт. філол. наук, проф. Н.М. Арват; докт. філол. наук, проф. О.Г. Астаф'єв; канд. філол. наук, доц. Н.І. Бойко; докт. філол. наук, академік, проф. А.П. Грищенко; докт. філол. наук, проф. З.В. Кирилюк; докт. філол. наук, проф. О.Г. Ковальчук; докт. філол. наук, проф. П.В. Михед; докт. філол. наук, проф. А.Я. Мойсієнко,

з історії:

докт. істор. наук, проф. М.К. Бойко; докт. політ. наук, проф. О.Д. Бойко; докт. істор. наук, проф. А.О. Буравченко; докт. істор. наук, проф. В.М. Даниленко; докт. істор. наук, проф. В.О. Дятлов; канд. істор. наук, доц. О.Г. Самойленко; канд. істор. наук, доц. Є.М. Страшко; докт. істор. наук, проф. Л.В. Таран; докт. істор. наук, проф. Ю.І. Шаповал;

з мистецтвознавства:

канд. мистецтв., доц. Г.І. Веселовська; канд. мистецтв., доц. Л.О. Дорохіна; докт. мистецтв., проф. М.А. Давидов; канд. філософ. наук, доц. Л.Л. Матвєєва; докт. мистецтв., ст. наук. співроб. О.С. Найдєн; докт. мистецтв., проф. В.І. Рожок; докт. мистецтв., проф. В.В. Рубан; докт. мистецтв., проф., член-кор. АМН Ю.О. Станішевський; докт. мистецтв., проф. С.В. Тишко; канд. мистецтв., доц. О.Е. Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. Вип. 31. Проблеми розвитку філології, історії та культури (до 200 річчя Ніжинської вищої школи) Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2006. – 246 с.

ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52

- © Видавництво Ніжинського університету ім. М.Гоголя, 2006
- © Самойленко Г.В.

Пространственные особенности славянской языковой картины мира

Во всем многообразии работ, посвященных изучению языковой картины мира, доминирующим можно считать противопоставление двух систем понятий – научных и наивных. Система научных понятий используется в физике, геометрии, психологии и т.д. и образует научную картину мира. Научной системе понятий противопоставлена ненаучная, т.е. наивная, система понятий (наивная физика, геометрия, психология и т.д.), используемых человеком независимо от его знаний тех или других научных дисциплин и владения научной картиной мира (см. [1], [2]). Реконструкция наивной модели мира на основе полного описания лексических и грамматических значений в наше время начинает рассматриваться как сверхзадача семантики и лексикографии, имеющая ценность сама по себе.

Основными средствами выражения национальной языковой картины мира, а также национального менталитета, считаются фразеология и лексика. С тем, что фразеология – это своего рода "сливки" в рамках данного аспекта изучения языка, наиболее очевидная, потому что лежит на его поверхности. Лексика – категория в этом отношении более сложная. Во-первых, потому, что при изучении данной проблемы слово обычно рассматривается в первую очередь как фактор словаря, а во-вторых, потому что в языке важнейшие логические категории (пространство, время, причинно-следственные отношения), кроме лексических классов, лексико-семантических групп, находят свое выражение в лексико-синтаксических, то есть фактически в лексико-грамматических категориях. Лексико-грамматические категории, как известно, – это многоарусные оппозитивные структуры, как, например, категории именной локативности, именной темпоральности, именной каузальности и др., которые можно представить в виде дерева оппозиций различной степени разветвленности.

Категории лексико-синтаксического типа позволяют увидеть различия в языковых картинах мира и у славян. Так, в категории именной локативности в славянских языках есть значение "несопространственность, исходная точка движения, ориентация относительно задней стороны локума" типа русского *Из-за дома выехала машина*. В польском языке для этого значения используется тот же предлог в его польском варианте *zza Zza domu wyjechał samochód*. Это значение имеет оппозицию динамичности/статичности. Динамичность в обоих языках пред-

ставлена теми же самыми типовыми ситуациями и практически идентична. Но в рамках статичности есть интересные различия. Не вдаваясь в структуру данного значения, отметим, что в польском языке возможны два типа ситуаций, передаваемых синтаксемами с предлогом **zza** а) *Wyszedł i już **zza** progu powiedział* – буквально: "он вышел и уже из-за порога сказал". *Sąsiad **zza** między zaczął wyjaśniać sytuację* – буквально: "сосед из-за межи начал прояснять ситуацию"; и б) *Zza okna uśmiechał tu się sąsiad* – буквально: "Из-за окна ему улыбался сосед"; *Zza okna świeciło słońce* – буквально: "Из-за окна светило солнце". Приведенные русские кальки противоречат не только русской норме, но и системе языка. Дело в том, что в польском языковом сознании пространственный объект, имя которого вводится предлогом **zza**, – это только межа, граница, в русском же языковом сознании этот пространственный объект должен представлять собой преграду, которая или не преодолевается, или преодолевается с трудом. Ни порог, ни межа к таким не относятся (ср. [4], с. 141). Поэтому первым двум польским предложениям в русском соответствуют предложения: *Он вышел и уже **за** порогом сказал, Стоя **за** межой, сосед начал прояснять ситуацию*. Что касается окна, то в русском языковом сознании "окно" в первую очередь трасса, по которой проходят свет и звуки. Корректными для русского языка были бы предложения: *В окно* (если сосед на улице) *Из окна* (если сосед в комнате) *ему улыбался сосед; В окно/Через окно светило солнце*. Корректны употребления типа *из-за забитого фанерой окна/из-за закрытого ставнями окна доносились голоса* (подробнее об этом см. [8], с. 155–157). В предложении *Он разговаривал со мной из-за двери* носитель русского языка однозначно поймет, что дверь была закрыта. Возможно, именно наличием в таком употреблении предлога **из-за** семы преграды можно объяснить, что в русском языке этот предлог – одно из главных средств выражения причины в категории именной каузальности: *Из-за дождя не пошел гулять, Из-за пробок на улицах опоздал на работу*, что не мешает, однако, этому предлогу выступать и в прямо противоположном, причинно-целевом значении. *Купил книгу из-за иллюстраций Билибина, Езжу на юг из-за моря*. В польском языке предлог **zza** в причинном значении вообще не выступает.

Интересно отметить, что в языковом сознании носителей древнерусского языка, когда данный предлог стал употребляться для выражения каузальности, причину искали за предметом. Носитель древнерусского языка мог физически высовываться, например, из-за дерева: *он вышел из-за дерева*, таким же образом из-за предмета он видел высывающуюся причину: *из-за дождя я опоздал*. Причина воспринималась как определенная преграда, некое препятствие, которое нужно преодолеть, чтобы осуществить действие. В польском языке до XVIII столетия,

наоборот, причину искали перед предметом, поэтому очень продуктивным средством выражения значения причины была конструкция с предлогом *przed* "перед": *A przed wstydem i żalem serce prawie mdleje* – "От стыда и печали сердце почти лишается чувств" (буквально: "перед стыдом и печалью сердце почти лишается чувств"). *Chciał mówić, ale przed płaczem nie mógł* "хотел говорить, но от рыдания не мог" (буквально: "но перед рыданием не мог"). Возникновение причинной функции предлога *przed* в польском языке можно объяснить, как кажется, влиянием синтаксиса латинского языка (латинское *prae* = *przed* "перед"), где оно употребляется для выражения причины), например: *Ego miser vix asto prae formidine*. – "Несчастный, я еле стою на ногах от ужаса" (буквально "я еле стою перед ужасом") или немецкого языка (см. [9], с. 20). В немецком языке, например, имеем *Ich stehe vor der Tür*. – "Я стою перед дверью", где *vor* = перед. Так же выглядит данная конструкция в причинном значении: *vor Hunger sterben*. – "умереть от голода, с голоду" (буквально: "умереть перед голодом"), *vor Furcht zittern*. – "Дрожать от страха, со страху, со страха" (буквально: "дрожать перед страхом"), *vor Freude*. – "От радости" и т.д. (см. [7], с. 8–9). Следует отметить, что данная функция предлога *przed* неизвестна другим славянским языкам. Этот факт говорит о разном восприятии данного фрагмента действительности в польском и, например, в русском языковом сознании.

Хотя человеческое мышление может осознать любые пространственные отношения, которые существуют в реальной действительности, нередки случаи, когда один язык выражает такие детали, которые в другом языке не находят никакого выражения или выражаются лишь частично (то есть не имеют регулярного характера). Ср., например, [11] и [12]. Кроме того, для передачи одних и тех же объективных пространственных отношений в разных языках могут использоваться другие значения. Например, польским весьма продуктивным конструкциям, являющимся показателями семантики "куда": *Ona wybiegła przed dom* (буквально: "Она выбежала перед дом, перед избу") в русском языке регулярно соответствуют конструкции с семантикой "откуда": *Ona выбежала из избы* (отношение "откуда": изнутри). Так же польскому *wyjuć przed bramę* соответствует русское *выйти за ворота* (буквально: "перед ворота"). Приведем примеры: *Kmicic zerwał się i wyszedł przed zajazd* (Н. Sienkiewicz). – "Кмициц вскочил на ноги и вышел из трактира" (буквально: "перед трактир"). *Książę wyszedł przed szałas* (K. Bunsch). – "Князь вышел из шалаша" (буквально: "перед шалаш"). *Wystawili więc polowy stół przed namiot skryty w cieniu wielkiego dębu* (K. Korcozowicz). – "Вынесли столик и поставили перед шалашом" (буквально: "выставили перед шалаш"). Из приведенного материала выте-

кает, что в восприятии пространственного порядка внеязыкового мира несомненно проявляется специфика данного языка.

Такую же ситуацию мы наблюдаем и в чешском языке ([3], с. 108–109): *Vynesla židle před dum.* – “Она вынесла стулья и поставила перед домом” (буквально: ‘вынесла перед дом’). *Kníže vyšel s vojskem před valy.* – “Князь вышел с войском и остановился перед крепостными стенами” (буквально: “вышел перед крепостные стены”). *Položil před něho/před ním diplom.* – “Он положил перед ним диплом” (буквально: “положил перед него/перед ним диплом”). (См. также [5, с. 40]).

Итак, язык определенным образом “видит” действительность (в данном случае пространство), а нашей задачей (задачей лингвиста) является это “видение” не только комплексно выразить, но и определить его закономерности. Более того, даже в одном конкретном языке “видение” действительности может подвергаться изменениям вместе с эволюцией языка. И другое замечание: сопоставительное описание систем каких-либо значений (например, пространственных) и способов их выражения в двух и более языках показывает, что степень различий в разных языках колеблется от некоторых частных несовпадений до принципиально различных систем. При всей своей близости польский и русский языки имеют много расхождений, именно в комплексе средств, выражающих пространственные отношения.

Кстати говоря, конструкция с предлогом *перед* (*передь*) в памятниках древнерусского языка, начиная с самых ранних, не были редкостью и служили для обозначения предмета или места, куда, в положение непосредственной близости к другому предмету с его передней стороны (в противоположность конструкциям с предлогом *за*), направлено действие: *выйдете жь передь серебряная ворота, взявшие на ramo вынесоша и предь пещеру* [6, с. 118]), что аналогично, например, вышеуказанным современным польским конструкциям типа *wyjść przed furtkę*. Заметные перемены в синтаксических связях предлога *перед* наступили в XIX веке. Так, уже для эпохи М.Ю. Лермонтова конструкция *перед* + винит. падеж воспринималась как пережиточное явление; в языке поэта отмечен всего один пример употребления данной конструкции: *вот мы и вышли перед фронт навеселе*. В современном русском языке конструкция *перед* + винит. падеж – чрезвычайная редкость: *Тебе с твоей развязностью... ничего не стоило бы голым выскочить пред публику* (И. Куприн). *Толстую струю воды... толчками ветра отводило и рассыпало то перед левое окно, на перрон, то перед правое* (А. Солженицын) (примеры из [6, с. 119]).

Одним из фрагментов системы пространственных значений является т. наз. аблативность, под которой понимается отношение отделения, удаления или отложения предмета от некоторого пространственного

ориентира – локализатора. Данное значение в некоторых современных языках (например, финно-угорских) передается отдельной категориальной и падежной формой, то есть аблативом (внешне-отделительным падежом). Во всех славянских языках (в том числе в польском и русском) значение аблативности выражают, главным образом, предложно-падежные конструкции с соответствующими предлогами. Среди них отмечаем как первообразные предлоги *из*, *с*, *от*, так и сложные предлоги типа русских *из-за* и *из-под*.

Отметим, что предложная система польского языка – по сравнению с предложной системой русского языка и других славянских языков, например, чешского – более дифференцирована, конкретна и специализированна. Это значит, что польский язык способен более полным образом передать объективные (экстралингвистические) пространственные отношения. Итак, по-польски можно передать не только значение удаления от локализатора (*od domu – от дома*), изнутри локализатора (*z domu – из дому, из дома*), с поверхности локализатора (*ze stołu – со стола*), из-за локализатора (*z za lasu, spoza rzeki – из-за леса, из-за реки*), из-под локализатора (*spod stołu, spod ziemi – из-под стола, из-под земли*). Такие значения и в русском языке имеют свои формальные показатели в роде названных нами эквивалентов перевода (более подробно об этом см. [8]).

Но наличие в обоих языках одинаковых формальных средств данного типа отнюдь не доказательство тому, что они всегда (в любых контекстуальных условиях) эквивалентны. Выражая аблативные значения, они могут сочетаться как с различными классами существительных в позиции при предлоге, так и с разными классами глаголов (и существительных) в роли главного компонента конструкции. Кроме того, в польском языке по отношению к предложно-падежным группам со всеми указанными намечается все более активное употребление их в присубстантивной позиции. Это во-первых. Во-вторых, кроме пространственных отношений, группы с некоторыми двойными предлогами могут быть показателями и других значений. например упомянутое употребление предлога *из-за* в русском языке для выражения причинных отношений. Польская группа *sprzed + род. п.*, в свою очередь, выражает специфическое лишь польскому языку значение времени, полностью занятого действием и сохраняющего актуальность для момента речи или момента, о котором идет речь: *wypradek sprzed dwóch lat – случай, происшедший (имевший место) два года тому назад; znajomość sprzed wojny – довоенное знакомство*. Аналога данного значения в русском языке вообще нет.

Кроме того, польский язык обладает специальными средствами, при помощи которых можно передать и другие значения аблативного характера. а именно значение удаления от передней (лицевой) стороны

локализатора, от стороны, которую видит, на которую смотрит наблюдатель-говорящий (*sprzed domu, sprzed dworca* – из-перед дома, из-перед вокзала), значение удаления с места над локализатором (*znad powierzchni wody* – из-над поверхности воды, *spod głowy* – из-над головы), удаление или выделение изнутри какой-либо совокупности, количества однородных локализаторов – наружу (*sposród drzew* – из-среди деревьев, *spomiędzy chmur* – из-между туч).

Интересно, что данные предлоги, кроме польского, встречаем и в других славянских языках, напр., в украинском, словацком, сербском (и хорватском), причем в каждом из этих языков они характеризуются своей спецификой. Возьмем, к примеру, данные сербского (или хорватского) языка. Семантический спектр конструкций с префигурованными предложениями в этом языке шире, чем в любом другом славянском языке. Оказывается, что в сербском (или в хорватском) языке практически все предлоги с первой частью *из-из-*, кроме аблативного отношения ("откуда"), специфического для других языков, могут реализовать как местные (статические), так и перлативные ("по какому пути") и даже адлативные ("куда") значения. Ср. аблативное значение (ограничимся примерами с предлогом *ispred*). *Startovali su ispred škole*. – "Трогались от школы" (буквально: "из-перед школы") в отличие от локативных значений: *On se igra ispred kuće* – "Он играет перед домом" (буквально: "играет из-перед домом", в отличие от перлативных значений: *Kolona prolazi ispred tribine*. – "Колонна проходит перед трибуной" (буквально: "из-перед трибуной") и в отличие от адлативных значений: *Stigli su ispred škole*. – "Пришли (приехали, прибыли) к школе, перед школу" (буквально: "из-перед школу") (примеры из [10, с. 62–71]).

Из приведенного сопоставления видно, что в рамках аблативности некоторые значения и их выражение в русском языке на фоне польского языка как бы редуцированы. Указанное состояние имеет различные последствия, в первую очередь – в лексикографии, практике и теории перевода, а также при обучении языку.

Посмотрим, как в этом отношении ведут себя переводчики. В качестве примера возьмем текст эпопеи "Хвала и слава" известного польского писателя Ярослава Ивашкевича и его перевод на русский язык, осуществленный профессиональными переводчиками (см.: J. Iwaszkiewicz. *Śława i chwala*. Т. 1–3. – Warszawa, 1956–1962; Я. Ивашкевич. *Собрание сочинений*: В 8 т. – Т. 6–7. – М., 1979).

Сравнивая конструкции с предлогом *sprzed*, можно отметить три основных способа их перевода (вспомним, что данный предлог в русском языке не имеет своего формального соответствия). Во-первых, конструкции с предлогом *sprzed* переводятся, главным образом, при помощи предлогов *от* и *с*. Эти предлоги в русском языке являются

показателями совсем других аблативных отношений, чем польский предлог *przed*. Ср.: *Słyszał po pewnym czasie, że motor ruszył przed domu i jakby zawrócił od Siedlec ku kierunkowi, skąd był przyjechał* – Через некоторое время он услышал, как завыл мотор и машина, отъехав от дома, кажется, повернула в том направлении, откуда прибыла. *Ale ponieważ tramwaj odchodził przed kościoła Mariackiego, więc Janusz wszedł na chwilę do środka.* – Поскольку трамвай отходил от Мариацко-го костела. Януш зашел туда на минуту. *Jakimś cudem wóz znikł przed oczu siedzących w samochodzie.* – Каким-то чудом повозка исчезла с глаз сидящих в автомобиле.

Во-вторых, данные конструкции передаются при помощи других, неаблативных, предлогов русского языка: – *Come in – rozległo się przed samych drzwi* – *Come in*, – послышалось у самой двери *Kolejka z rogu Marszałkowskiej, przed brzydkiego czerwonego domu [...]* *właśnie odchodziła.* – Электричка на углу Маршалковской, возле уродливого красного дома [...], как раз отправлялась.

И в-третьих, неудобная для переводчика конструкция может быть в переводе просто опущена: – *Żał mi pani – westchnęła i podniosła się przed pieca.* – Мне вас жаль, – вздохнула она и поднялась с колен, отряхивая выпачканное пеплом платье.

В заключение скажем, что специфику национального отображения действительности, то есть национальной языковой картины мира, можно объяснить спецификой грамматики, закрепившей национальные и этнические приоритеты в необходимости выражения тех или иных смыслов для носителей данного языка и группы языков, а также спецификой национального членения мироздания. Это открывает для нашей работы совсем новые горизонты.

Литература

1. Апресян Ю.Д. *Дейксис в лексике и грамматике и научная модель мира // Семиотика и информатика.* – 1986. – Вып. 28.
2. Апресян Ю.Д. *Некоторые соображения о дейксисе в связи с понятием научной модели мира // Теория текста: Zbiór studiów / Pod red. T. Dobrzyńskiej.* – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.
3. Беличова-Кржижкова Е. *Пространственная детерминация в русском и чешском языках // Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby.* – Praha: UK, 1974.
4. Всеволодова М.В. (рецензия) // Cz. Lachur. *Semantyka przestrzenna polskich przyimków prefigowanych na tle rosyjskim // Przegląd Rusycystyczny.* – 2000. Nr 1 (89).
5. Кржижкова Е. *Адевербиальная детерминация со значением места и направления (Опыт трансформационного анализа) // Вопросы языкознания.* – 1967. – № 2.
6. Станишева Д.С. *Винительный падеж в славянских языках.* – София, 1966.
7. Kempf Z. *Próba teorii przypadków.* – Część I. – Opole, 1978.

8. Lachur Cz. *Semantyka przestrzenna polskich przymków prefigowanych na tle rosyjskim*. – Opole, 1999.
9. Pasań A. *Syntaktyczne sposoby wyrażania przyczyny w historii języka polskiego*. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1976.
10. Piper P. *Jezik i prostor*. – Beograd, 1997.
11. Wierzbicka A. *Ethno-syntax and the Philosophy of Grammar // Studies in Language*. – 1979. – V. 3, № 3.
12. Wierzbicka A. *Uniwersalne pojęcia ludzkie i ich konfiguracje w różnych kulturach // Etnolingwistyka / Pod red. J. Bartmińskiego*. – Nr 4. – Lublin, 1991.

М.И. Конюшкевич

Научная школа Е.Ф. Карского в свете парадигмы конца хх столетия

Хотя термин "парадигма", получив в последнее время широкое распространение и став популярным, не имеет четкой дефиниции, понятийное его ядро трактуется исследователями однозначно, пусть и не всегда только такой номинацией. В качестве его синонимов встречаем и другие концепты – "тенденция", "научная школа", "традиция", "принципы", "подход", "эпистема" и т.д. В любом случае под парадигмой понимают некую сумму признаков, характеризующих систему, параметры и среду процесса. В таком понимании термин "парадигма" вошел в употребление и в других областях знания – "культурная парадигма", "семиотическая парадигма", "социолингвистическая парадигма", "образовательная парадигма" и т.п.

Научная парадигма, на наш взгляд, формирует соотношение признаков, характеризующих способ получения знания в определенном дискурсе действительности (т е с учетом научных традиций и новаций, степени состояния науки, востребованности научных задач социумом, уровня развития средств для добывания знания и т.д.).

В систему признаков, или параметров, соотношение которых определяет научную парадигму, входят, на наш взгляд, следующие: объект и предмет исследования, ведущие методологические принципы, методика исследования, способ и средства выводимости знания и предъявления результатов исследования, а также сам характер этих результатов, наконец, критерии и способы верификации полученного знания

Названные параметры имеют свою специфику исходя из уровня их охвата. Наиболее широкий уровень – о б щ е н а у ч н ы й, без дифференциации направлений и дисциплин, а специфика параметров свидетельствует лишь о тенденциях.

Следующий уровень – п р о ф л ь н ы й (гуманитарный или естественнонаучный). На этом уровне определяются две общенаучные парадигмы – естественнонаучная, с четкой константой, более независимая в

своих результатах от дискурса действительности и языкового сознания социума и личности исследователя, и гуманитарная, объективно детерминированная социально-политическими, национально-культурными и интроспективными факторами

Далее, при выделении в каждом из профилей о т д е л ь н ы х наук можно говорить о частных научных парадигмах, хотя определение "частная", даже с расшифровкой, какая именно, не употребляется, поскольку каждый исследователь экстраполирует слово "парадигма" именно на свою науку, на группу дисциплин в этой науке и даже на отдельно взятую дисциплину, которой он занимается.

Поскольку парадигма определяется системой названных выше параметров, то говорить о революции в парадигме мы можем в том случае, если изменениям подверглись все эти параметры. Общенаучная парадигма меняется, если изменения параметров затронули все уровни – от общенаучного до каждой конкретной дисциплины, частные парадигмы претерпевают изменения, если изменения параметров имеют место на всех трех последних уровнях – на уровне науки, на уровне группы дисциплин, на уровне конкретной дисциплины.

Отсюда вытекает, что формирование какой-то отдельной дисциплины или ряда дисциплин, их отпочкование из конкретной науки еще не есть изменение парадигмы. В таких случаях мы можем говорить о выделении особого объекта исследования и изучении его свойств с помощью методики, применимой к данному объекту, но это не затрагивает ни ведущих принципов ни методологии, ни способа предъявления результатов, ни их верификации. Иначе говоря, междисциплинарность, если речь идет о смежных дисциплинах, – это не новый подход, а наследство единой в прошлом дисциплины и издержки, связанные с трудностью отграничения ее предмета от предметов смежных дисциплин

Представляется, что выделение парадигм, а также их периодизация и оценка зависят не только от того, какие параметры и какие уровни принимаются при этом во внимание, но и от культурно-научных традиций. Обзор литературы по русистике, которую (литературу) в расширенном понимании можно отнести к восточнославянской культурно-научной традиции, свидетельствует о большом диапазоне мнений в понимании современной парадигмы. Приведем лишь некоторые из них:

1) Новая парадигма – это один из крупных возвратов к старой [18, 97].

2) Парадигма русистики – мирное сосуществование старой и новой парадигм, своего рода эффект расширяющейся Вселенной [14, 432].

3) "Научные парадигмы XIX–XX в.: сравнительно-историческое языкознание XIX века, основной тезис: язык, изменение; структурная лингви-

стика XX века, тезис: язык – структура. конец XX века – антропоцентрическая концепция изучения речевой деятельности” [4 10].

4) Сходная периодизация – классический, неклассический и неонеклассический периоды – в [7]

5) Парадигма в языкознании имеет два этапа – редуccionистский, восходящий к Ф де Соссюру, и когнитивный, начавшийся с 60–70 гг. XX в. [17]

6) Лингвистика перестает быть наукой. ибо современные лингвисты “не считают нужным подводить под выдвигаемые теории аргументационную базу”, “легкодумно, без всяких на то оснований порывают с традицией”, “подвергают сомнению дихотомию язык – речь”, “освобождают лингвистику от терминов и понятий *форма и содержание*”. Звучит призыв: “от плюрализма нужно двигаться в сторону монизма, от предположений и мнений – к адекватному знанию, от гипотез – к теории” [19, 18].

Итак, наблюдаем ли мы изменения в общенаучной (гуманитарной. филологической. лингвистической) парадигме? Несомненно. Приведенная ниже сводная схема сопоставления ее параметров с парадигмой XIX в., сделанного на основе анализа указанных и других мнений о чертах современной парадигмы, красноречиво об этом свидетельствует (с некоторыми уточнениями схема взята из [11, 13–14].

Черты прежней и новой парадигм	
Прежняя	Новая
Докса: “Человек владеет языком”	Эпистема “Язык владеет человеком”
Объект исследования	
Разноуровневые конструкции языка	Речевая деятельность
Предмет исследования	
1. Язык “в самом себе” 2. Дихотомия “означающее / означающее” 3. Система: иерархизация элементов в структуре 4. Речевая деятельность	1. Язык во взаимодействии со средой 2. Триада “форма-значение-функция” 3. Система: взаимодействие элементов в коммуникации
Ведущие принципы	
Редуccionизм	1. Функционализм 2. Когнитивизм 3. Антропоцентризм

Методологические параметры

1. Имманентность (внутренняя лингвистика)	1. Внешняя лингвистика
2. Отрыв языка от речи	2. Взаимосвязь языка и речи
3. Дихотомия "диахрония/синхрония"	3. Панхронизм
4. Имперсональность	4. Персонализм
5. Анализ	5. Синтез
6. Монизм	6. Плюрализм
7. Системность	7. Дискурсивность
8. Конфронтация взглядов	8. Координация взглядов
9. Монолингвистика	9. Междисциплинарность
10. Словоцентризм	10. Текстцентризм

Источники

1. Памятники письменности	1. Памятники письменности
2. Другие языки	2. Другие языки
3. Диалекты	3. Диалекты
4. Фольклор	4. Фольклор
5. Художественные тексты	5. Художественные тексты
	6. Другие виды текстов (фидеистические, научные, деловые и т.д.)
	7. Эпистолярии
	8. Разговорная речь
	9. Просторечие
	10. Социолекты, в т.ч. арго
	11. Культура
	12. Смежные дисциплины
	13. Гуманитарные дисциплины
	14. Естественнонаучные дисциплины
	15. Искусство
	16. Экология и др.

Выводимость знания

1. Систематизация и классификация	1. Экспланаторность (объяснительность)
2. Непротиворечивость теории	2. Вероятностность
3. Зеркальное копирование объекта	3. Моделирование объекта

Характер результатов

1 Таксономические классы	1 Модели
2. Неаксиологичность	2 Аксиологичность

Едва ли есть необходимость комментировать каждый из параметров парадигмы в приведенной (сводной) схеме, однако на некоторых вопросах следует, на наш взгляд, остановиться. Первый из них касается определения ведущего методологического принципа в исследованиях. В схеме он специально выделен в особый параметр, причем для современной парадигмы в качестве ведущего разными исследователями называется какой-либо из трех указанных – функционализм, когнитивизм, антропоцентризм.

На наш взгляд, применительно к лингвистике было бы более корректным говорить об одном принципе – принципе функционализма, которым поглощаются два других, ибо все многочисленные функции языка проявляются не иначе как только в мыслеречевой / речемыслеиспытательной деятельности человека. К тому же термин "когнитивизм" стал использоваться в столь многих смыслах (охватывая и психологию познания, и обработку информации, и декодирование текста и т.д.), что его границы потеряли свои очертания.

Обзор более чем 600 материалов Международного конгресса русистов-исследователей, состоявшегося в Московском государственном университете имени М.В. Ломоносова в марте 2001 года, показывает, что особенностью восточнославянской научной школы является тенденция к перманентному развитию парадигмы, новые ее черты входят в парадигму эволюционно, без резкого отрицания черт прежней парадигмы, с сохранением научных традиций. Методологические проблемы современной научной парадигмы в русском языкознании в основном сводятся к следующему.

1. Проблема соотношения "дихотомия (*диахрония/синхрония*) – панхронизм" существует, но она преодолима без потерь достоинств одного и другого. Учет диахронии необходим в изложении рассуждений и доказательств, для понимания языковых фактов, непрерывности процесса развития языка, для связи времен и языковых явлений при всей их непрерывной синхронной системности, ибо они позволяют, храня диахронию, понять настоящее состояние языка [2, 8]. Предлагаются и способы преодоления дихотомии синхронного и диахронного [22, 23].

2. Проблема соотношения "объект – дискурс действительности", в частности, соотношения состояния языка и состояния науки о языке. "Проблемное поле лингвистической науки конгруэнтно процессам в самом языке" [13, 13]. Черты нового в эволюции русского языка в самом обобщенном виде исследователи видят не только во внешних процес-

сах (сужение социолингвистических позиций русского языка на постсоветском пространстве. англо-американизация русского словаря и смена лексических парадигм в целом [5, 28], размытость границ нормы и изменение отношения к норме.), но и во внутренних – в сокращении числа обязательно выражаемых значений, в росте числа “гибридных” разрядов слов, в “любви к нулю”, в доминировании тенденции к экономии речевых средств [10, 12].

3. Изменения в методологии неизменно вызывают изменения в метаязыке, который в современной русистике близок к хаосу и в количественном отношении, когда наблюдается дублетность терминов, и в качественном, когда множество дублетных терминов “создает иллюзию адекватного множества научных объектов, стоящих за ними” [20,19]. Аналогичные процессы, которые (в цитации Л.О. Чернейко) А.И. Бодуэн де Куртенэ называл как “балласт эрудиции, придавливающий мышление и обуславливающий известную научную немощность”, уже имели место в истории языкознания.

4. Научная парадигма, особенно если она связана с таким объектом, как слово, неизбежно взаимодействует с идеологической парадигмой, в распоряжении которой также находится слово, с той разницей, что в первой слово является объектом изучения, во второй – инструментом воздействия. Поскольку объектом современной лингвистики находится и слово как инструмент воздействия (т.е. дискурс в целом), то лингвистика должна изучать и потенциал такого инструмента. и “технологию” его действия. “Смена идеологической парадигмы не отменила принципа социальной оценочности” [1, 25]

Филологическая наука, литературоведение в большей степени, лингвистика в меньшей, претерпела значительные потрясения в результате национальных, политических и социальных сдвигов после распада СССР. В лингвистической парадигме это нашло отражение в повышенном внимании к взаимодействию языка с другими объектами (культурой, традициями, обрядами, мифами), а следовательно, и в самом предмете исследования: им становятся не только собственно языковые единицы, но и их взаимодействие со средой – концепты, национальный менталитет, национальные картины мира во всех их ипостасях (наивной, научной, поэтической, индивидуальной, социальной и т.д.), дискурсные технологии (объектом пристальнейшего внимания становится язык СМИ и особенно политический дискурс).

5. В свете новых знаний о языке, особенно о его функционировании – внутреннем (взаимодействие его элементов) и внешнем (“энергообмен в интертексте” [13, 13]) – появились самые разные модели языка, причем границы и возможности языка как феномена чрезвычайно расширены: язык – это самопорождающаяся система, это текст на оси

времени (интертекст), это полевая структура, это "бином сходств и различий" [12, 103], это результат метафоризации и метонимизации и т.д. Соответственно и сами модели получают коррелирующие названия – когнитивная модель, полевая, семантическая, дискурсивная и др.

6. Соотношение "парадигма – тенденция – традиция". Традиция в науке и научная традиция не одинаковые понятия. Научная традиция – это продолжение научной школы, она не прерывается с появлением новых теорий, лежащих в основе школы. Можно говорить о научных традициях Ленинградской и Московской, Тартусской и Пражской, а также других лингвистических школ. Можно говорить и о восточнославянской научной традиции, ярким представителем которой является, например, Е.Ф. Карский, ученик А.А. Потебни, основатель белорусского языкознания.

Что касается традиций в науке, то, наряду с уважением к прежним поколениям ученых и их теориям, это еще и "наследование комплекса нерешенных вопросов и методов их решения... привычка к вчерашнему знанию, и боязнь поиска" [6, 10].

Тенденция – это вектор в прошлое или в будущее. Тенденция в научных традициях – вектор в прошлое, константа научной школы. Тенденция в науке – это вектор в будущее, вектор переменной в научной школе. Обе тенденции сосуществуют в научной парадигме, но в разных плоскостях, обеспечивая тем самым преемственность научного знания и его же обновление, движение вперед. Традиции в науке и научные традиции, лежащие в одной и той же плоскости, свидетельствуют о научном застое. Лингвистика балансирует между сохранением научных традиций (школ) и тенденциями в самой науке – новыми гипотезами, концепциями, теориями, принципами, методами, а значит, и новыми результатами.

Преодоление традиций в науке обязательно связано с ревизией прежних теорий и даже отказом от них (например, теория Г.А. Золотовой о синтаксеме сопряжена с ревизией традиционной теории о членах предложения), но она не означает отказ от традиций научной школы (например, внимание к изучению сред, с которыми взаимодействует язык в своем функционировании, не отрицает внимания к языковому факту). И хотя, как считают некоторые исследователи, в русистике (полагаем, не только в ней) еще не получил должного осмысления опыт предшественников во всем его персональный объем [16, 433], русские XVIII–XIX веков "оказываются более объяснительными, чем описательные академические и университетские грамматики XX века, и более индивидуальными", это грамматики "одухотворенные, объяснительные, осмысляющие не только мир слова, но и мир, изображенный в слове" [16, 433]. Отсюда та органичность, с которой сложившиеся представления взаимоувязыва-

ются с новыми, с которой прежняя грамматика трансформировалась в грамматику функционально-семантическую и функционально-коммуникативную, а грамматика как наука и риторика как искусство положили начало лингвистике текста.

7. Любой язык, и русский в частности, культуроцентричен, в силу чего и парадигма культуры взаимодействует с лингвистической парадигмой. Подобно тому как в парадигме культуры совмещаются две парадигмы (с одной стороны, упорядочивающая, одухотворяющая культура Homo Habilis и энтропийная, ведущая к хаосу, культура Homo Verbarus), в парадигме языка и, следовательно, в парадигме науки о языке тоже совмещаются организующее и разрушительное начала. Примером последнего в языке являются тенденции к аналитизму, ослабление синтаксических связей, парцелляция высказывания, в языкознании – объяснительность, мозаичность выстраивания фактов, множественность результатов, интеграция гуманитарных наук в целом, грозящая расплывчатостью их границ, синкретичностью предметов исследования. Применительно к русскому синтаксису исследователи отмечают четыре этапа динамики синтаксиса в XX столетии – рождение синтаксиса актуализации (начало века), жесткая регламентированность (30–50-е гг.), снова синтаксис актуализации (60–85-е гг.) и "триумфальное шествие (или разгул?) постмодернизма" [15, 420].

798 189
Является ли новой лингвистическая парадигма рубежа XX–XXI веков? В какой-то мере получить ответ мы можем, обратившись к научному наследию Е.Ф. Карского, ярчайшего представителя Нежинской (шире – восточнославянской) филологической научной школы, формировавшейся во второй половине XIX столетия. Научная школа Е.Ф. Карского претерпела контекст трех революций, двух войн и двух идеологий. Именно в этом "гремящем" контекстном конгломерате выдающийся славист Е.Ф. Карский создавал свой фундаментальный труд, Книгу книг своей жизни [21, 19] – "Белорусы", тома и выпуски которого по хронологии издания, не считая предшествующей подготовительной многолетней работы, охватывают период с 1903 по 1922 гг., а по кругу вопросов и их решению вписываются в современную парадигму. Об этом можно судить уже по одним названиям томов, выпусков и глав "Белорусов":

I том "Белорусов": "Введение в изучение языка и народной словесности" (Варшава, 1903, 466 страниц).

Главы: "Территория, занятая белорусским племенем. Граница и общий характер страны", "Древнейшие обитатели белорусской территории в доисторическое время и при начале русского государства", "Объединение всех белорусских племен под властью Литвы и окончательная выработка "белорусской народности" и "белорусского языка", "Заемствования из литовского и латышского языков", "Белорусы вместе

с литовцами под властью Польши. Наплыв разных иностранных слов в белорусское наречие".

Том II: "Язык белорусского народа". Вып. 1: "Исторический очерк звуков белорусского языка" (Варшава, 1908, 579 с.); вып. 2: "Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском наречии" (Варшава, 1911, 423 с.); вып.3: "Очерки синтаксиса белорусского наречия. Дополнения и поправки" (Варшава, 1912, 347 с.).

Том III: "Очерки словесности белорусского племени". Вып. 1: "Народная поэзия" (М., 1916, 557 с.); вып. 2: "Старая западнорусская письменность" (Петроград, 1921, 242 с.); вып. 3: "Художественная литература на народном языке" (Петроград, 1922, 454 с.) [3, 277].

Содержание "Белорусов" Е.Ф. Карского охватывает предмет таких дисциплин, как этнолингвистика, этнография, диалектология, социоллингвистика, ареальная лингвистика, типологическое и сравнительно-историческое языкознание, мифология, лингвокультурология, текстология и целый ряд смежных с ними областей лингвистического знания, не получивших своих очертаний и в наше время

Что это за исследовательский феномен? Научная школа? Да. Научная традиция? Несомненно. И научная парадигма тоже. Можно ли говорить о ней как о старой парадигме, если так по-современному воспринимается нами исследовательское кредо автора "Белорусов"? Приведем несколько суждений ученого из [8]:

"...чтобы подчас не приписывать неожиданных открытий, а иногда и заведомо чтобы не пользоваться чужими трудами... необходимо знать, что в этой области уже сделано предшественниками..." (с. 36);

"...язык развивается вместе с народом, подвергаясь разным изменениям в связи с переменами в жизни самого народа" (с. 37);

"Народ с открытыми границами легче подвергается посторонним влияниям, чем тот, у которого границы недоступны" (с. 37);

"... природа оказывает большое влияние на ход народной жизни, на ее историю, а вместе с тем и на развитие языка, а также изменения в нем" (с. 37);

аргументация научных положений Е.Ф. Карского о генезисе и расселении белорусского народа: это "прежде всего данные доисторической археологии страны в связи со свидетельствами классических и средневековых писателей относительно нашей местности", "сохранившаяся до наших времен номенклатура живых урочищ — рек, озер, возвышенностей, а также названия городов, сел, деревень и отчасти прозвища и фамилии лиц" (с. 61);

"... свидетельства языка надежнее археологических" (с. 61);

"... надо быть крайне осторожным и строго придерживаться лингвистических законов. Следует всегда исходить из фактов, а не подго-

нять факты к предвзятой теории. Здесь очень возможны всякие словоупотребления. "Слово – все в нашей власти. Оно беззащитно, и из него можно вымучить всякий смысл этимологическою пыткой", – сказал тогда же Надеждин не без некоторой правды. Но помимо ложной и насильственной этимологии, к показаниям географической номенклатуры следует относиться тоже с крайней осторожностью" (с. 70);

"... наука располагает памятниками материальной археологии, данными народного быта и особенно богатствами языка ... Далее языка не простирается ни один источник" (с. 124);

"... недостаточность прямых современных свидетельств до известной степени вознаграждается той обширной мифологией, которая сохранилась в устных народных преданиях, песнях, поверьях, а также в разных местных названиях" (с. 147);

"... самым выдающимся показателем известной степени культурного развития в древности русских племен является создание ими произведений народной поэзии, сохранных до наших дней в устной передаче" (с. 161);

"... в сохранившихся до нашего времени произведениях устной народной поэзии мы должны различать старое и новое, первоначальные основы и позднейшие наслоения" (с. 162);

"... основательнее всего доказывается древность нашей народной поэзии сходством приемов ее творчества с древнейшими письменными русскими произведениями, например, с таким выдающимся памятником, как "Слово о полку Игореве" или летописные сказания" (с. 166);

"... лица, придерживающиеся мифологических толкований, обыкновенно слишком увлекаются в проведении своих теорий: мифологические элементы часто видят даже там, что оказывается, несомненно, заимствованным из книг, переведенных с греческого" (с. 195);

"... многие черты обряда и обрядовых песен часто приходится объяснять не мифическими воззрениями, а христианством" (с. 207);

"... благодаря единству законов человеческого мышления и вообще тождеству психических процессов у разных народов могли возникать сами собой сходные "мотивы", под которыми А.Н. Веселовский понимает простейшую повествовательную единицу, образно ответившую на разные запросы первобытного ума или бытового наблюдения" (с. 503);

"... при решении вопроса о происхождении сказок вообще и русских вместе с белорусскими в частности, а также при объяснении их нельзя увлекаться одной только какою-нибудь теорией; осторожное обращение с каждой из них, при отсутствии неумеренности и при стремлении согласовать их, может привести к плодотворным результатам" (с. 503).

Уже этот небольшой перечень методологических взглядов Е.Ф. Карского дает нам основание утверждать, что он как исследова-

тель – современен, что его научная школа не только не устарела, но особенно актуальна. Актуальна своим энциклопедизмом, фундаментальностью, контекстуальностью, междисциплинарностью, объяснительностью, экспланаторностью, т.е. теми важными методологическими подходами, которые помогают современному исследователю преодолеть столь дробную дифференциацию направлений, на которые имеет тенденцию распадаться современная лингвистика.

В заключение приведем еще одно высказывание Е.Ф. Карского, написанное им в 1924 г., но в свете сегодняшнего дискурса (и белорусской действительности, когда в Республике Беларусь сосуществуют два государственных языка – русский и белорусский, и всего постсоветского пространства) звучащее особенно актуально: “С точки зрения лингвиста при новом политическом положении интересно проследить, какое теперь примут направление эти культурные завоевания русского языка у бывших наших сограждан: исчезнут ли они так же, как уничтожились и политические приобретения, или останутся без движения в таком положении, в каком находятся сейчас, или – что уже мало вероятно – эти завоевания на почве языка будут и впредь продолжаться? Конечно, в выигрыше будет та страна, откуда будет идти наука, культура, и где будет развиваться изящная литература, имеющая мировое значение” [9, 458].

Литература

1. Берневега С.И. Слово “демократия” как ключевое слово эпохи // Русский язык: исторические судьбы и современность: Труды и материалы междунар. конгресса; Москва, МГУ, 13–16 марта 2001 г. – М., 2001. – С. 25.
2. Брагина А.А. Диахрония в синхронии как процесс развития языка // Русский язык: исторические судьбы и современность. Труды и материалы междунар. конгресса; Москва, МГУ, 13–16 марта 2001 г. – М., 2001. – С. 8–9.
3. Булахов М.Г. Восточнославянские языковеды: Библиографический словарь: В 3 т. – Т. 2. – Минск: Изд-во БГУ, 1976.
4. Горшкова К.В. Русский язык в аспекте лингвистического времени // Русский язык: исторические судьбы и современность: Труды и материалы междунар. конгресса; Москва, МГУ, 13–16 марта 2001 г. – М., 2001. – С. 10.
5. Дуличенко А.Д. Русский язык “после Союза”: взгляд издалека // Русский язык: исторические судьбы и современность: Труды и материалы междунар. конгресса; Москва, МГУ, 13–16 марта 2001 г. – М., 2001. – С. 28–29.
6. Золотова Г.А. Традиции и тенденции в современной грамматической науке // Русский язык: исторические судьбы и современность: Труды и материалы междунар. конгресса; Москва, МГУ, 13–16 марта 2001 г. – М., 2001. – С. 10.
7. Ильин В.В. Теория познания. Эпистемология. – М., 1994.
8. Карскі Я. Беларусы. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001.
9. Карский Е.Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. – Вып. 2–3 – Т. 2. – М., 1956.

10. Князев Ю.П. Типологическая эволюция русского языка // Русский язык: исторические судьбы и современность: Труды и материалы междунар. конгресса; Москва, МГУ, 13–16 марта 2001 г. – М., 2001. – С. 12.
11. Коношкевич М.И. Революция, эволюция или период возврата? Взгляд на наследие Е.Ф. Карского сквозь призму новой парадигмы // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта: Спецвыпуск да 140-годдзя Я.Ф. Карскага. Сер. 1. – № 3 (5). – Гродно, 2000 – С. 12–17.
12. Коношкевич М.И. Категория сравнения и бином языка // Русский язык: исторические судьбы и современность: Труды и материалы междунар. конгресса; Москва, МГУ, 13–16 марта 2001 г. – М., 2001. – С. 103.
13. Кузьмина Н.А. Интертекст как философская модель описания языковых процессов // Русский язык: исторические судьбы и современность: Труды и материалы междунар. конгресса; Москва, МГУ, 13–16 марта 2001 г. – М., 2001. – С. 13–14.
14. Норман Б.Ю. Парадигма русистики: эффект расширяющейся Вселенной // Русский язык: исторические судьбы и современность: Труды и материалы междунар. конгресса; Москва, МГУ, 13–16 марта 2001 г. – М., 2001. – С. 432.
15. Покровская Е.А. Динамика русского синтаксиса XX столетия и парадигмы культуры // Русский язык: исторические судьбы и современность: Труды и материалы междунар. конгресса; Москва, МГУ, 13–16 марта 2001 г. – М., 2001. – С. 420.
16. Сидорова М.Ю. История русских грамматических учений в системе современной русистики // Русский язык: исторические судьбы и современность: Труды и материалы междунар. конгресса; Москва, МГУ, 13–16 марта 2001 г. – М., 2001. – С. 433.
17. Сусов И.П. Интеграционный этап в развитии лингвистической теории и сущность вклада когнитивной лингвистики // Когнитивная лингвистика: Современное состояние и перспективы развития. – Ч.1. – Тамбов. (Автору доступен был интернетовский вариант данной публикации, без указания страниц.)
18. Трубачев О.Н. Славистика на пороге XX века // Русский язык в школе. – № 1. – 1999. – С. 95–100.
19. Фоменко Ю.В. Лингвистика должна остаться наукой // Русский язык: исторические судьбы и современность: Труды и материалы междунар. конгресса; Москва, МГУ, 13–16 марта 2001 г. – М., 2001. – С. 18.
20. Чернейко Л.О. Металингвистика: хаос и порядок // Русский язык: исторические судьбы и современность: Труды и материалы междунар. конгресса; Москва, МГУ, 13–16 марта 2001 г. – М., 2001. – С. 19–20.
21. Янушкевич Я. Цвірка К. Яўхім Карскі і яго "Беларусы": Прадмова // Карскі Я. Беларусы. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 5–30.
22. Яшенкова М.В. Диахроническое описание: от Бодуэна де Куртэнэ до Мишеля Фуко // Русский язык: исторические судьбы и современность: Труды и материалы междунар. конгресса; Москва, МГУ, 13–16 марта 2001 г. – М., 2001. – С. 23.

Словотвір віддієслівних іменників у працях історика мови А.В. Майбороди

Ніжинська філологічна школа – це яскрава сторінка в історії вітчизняної літератури, мовознавства та літературознавства. Досягнення її значні, а імена видатних представників не згасають із плином часу, оскільки внесок їх у словесність та славістику настільки вагомий, що без цих здобутків не можуть обійтися більшість напрямків у літературі й науці. Праці лінгвістів Ніжинської вищої школи займають гідне місце в мовознавчій науці.

Одним із найяскравіших її представників був кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови А.В. Майборода, який значну частину своїх наукових праць присвятив історичній дериватології [4–9].

“Словотвір – як зазначав А.В. Майборода, – відіграє в мові надто важливу роль. Поповнюючи словниковий склад мови новими словами, які виникають з розвитком суспільства й відбивають історію цього розвитку, словотвір виступає як основний засіб збагачення словникового складу, який відбиває картину стану мови: чим багатший і різнобічніший словниковий склад, тим багатша і розвиненіша мова” [7, с. 11].

Як відомо, сучасну мову не можна вивчити без розуміння історії та основних шляхів її розвитку. Це й зумовило вибір джерел дослідження [1; 2; 3; 10; 11].

Словотвірна будова мови в основному стійка, як і граматична будова, але, як і остання, вона зазнає змін протягом розвитку мови, підлягаючи внутрішнім законам цього розвитку. Але незважаючи на ті зміни, що відбувалися в системі іменникових суфіксів, словотвірчі типи все-таки в своїй основі стандартні й стійкі. Це свідчить про те, що в основному вони стійкі й зберігають свою специфіку протягом усього розвитку.

За дослідженнями А.В. Майбороди, найбільшу продуктивність серед суфіксів, що виступають у досліджуваній період, на утворення іменників **чоловічого роду** проявив суфікс **-ок** [7, с. 205], який, поєднуючись із дієслівною основою, означає: 1) назви людей за ознакою різних типів відношень і зв'язків з оточенням: *вздокъ, предокъ, щадокъ, потомъкъ, свѣдъкъ*, 2) конкретні поняття (іменники на позначення оподаткування населення в Литовсько-Польській державі): *поплатъкъ, податъкъ, пожитъкъ* – “майно”; 3) іменники чоловічого роду з абстрактним значенням: *добытъкъ, розсудокъ* – “міркування”, *статокъ*.

Крім того, суфікс **-ок** не тільки підводив слово під загальну категорію діяча, дії, знаряддя, місця дії, але й містив вираження емоційної оці-

нки, де й виявив найбільшу продуктивність (суфікси зі значенням збільшеності та здрібнілості: *лѣсокъ, замочокъ*).

Отже, поява цілого ряду нових слів, утворених за допомогою суфікса -ок, свідчить про те, що цей суфікс у період формування української мови був живим словотворчим засобом.

Надзвичайно давнім словотворчим елементом виявився суфікс **-ник** [6, с. 5–7]. Він, приєднуючись до дієслівної основи, служив для утворення осіб за різними ознаками: 1) назви людей за спеціальністю, професією чи взагалі за родом діяльності: *данникъ – “той, хто платить данину”, рѣзникъ – “м’ясник”, квалтовникъ, ставленникъ – “той, кого висвячують у духовний сан”*; 2) назви людей за внутрішніми чи зовнішніми ознаками: *шкодникъ, жалобникъ, помочникъ, клеветникъ*.

Отже, суфікс -ник виявив меншу продуктивність і виступав на позначення особи.

У досліджуваних джерелах суфікс **-ець** виступав як агентивний формант [8, с. 5–6], зі значенням категорії особи, позначаючи її за різними активними ознаками: за професією, спеціальністю чи за родом діяльності: *купць, гоньць, стрѣльць, швецъ, кравецъ, посланецъ, творецъ*. Тут синонімом виступає суфікс **-ц(а)**: *оборонца – “захисник”, справца – “правитель”, зрадца – “зрадник”*.

У сучасній українській літературній мові суфікс -ець розширив сферу вжитку, порівняно з мовою XVI ст. Він помітно збагатився значеннєво за внутрішніми законами розвитку української мови.

Суфікс **-тель** вживався як засіб утворення назв людей за фахом, професією чи взагалі родом діяльності або за певним станом у суспільстві: *сътворитель, служитель, житель, родитель – “батьки”, строи-тель, учитель*.

Але іменники з -тель, що позначають діяча, відомі були вже давнішим пам’яткам української мови. Як зазначає А.В. Майборода, вони становили п’ятдесят відсотків усіх іменників на позначення діяча, виявлених у пам’ятках ділової писемності XVI ст.

Крім того, суфікс -тель уживався на позначення назв конкретних понять: *обитель* – іменник жіночого роду в значенні “монастир”.

Отже, у XVI ст. суфікс -тель в українській мові вже був малопродуктивним [7, с. 82].

Суфікс **-ар** у слов’янських мовах виступав як словотворчий елемент, що вживався на оформлення іменників на позначення особи, яка чимось займалася. Він виявляв продуктивність при поєднанні з іменниковими основами, утворюючи назви осіб за професією, за родом діяльності: *золотарь, пушкарь*, але при поєднанні з дієслівними основами суфікс не проявляв продуктивності: *лекарь*.

Отже, до непродуктивних утворень іменників чоловічого роду в досліджуваній період, на думку А.В. Майбороди, належали віддієслівні іменники з суфіксом -ар.

У пам'ятках XVI ст. творення іменників жіночого роду має певну специфіку, бо найбільш активні й стійкі типи словотворчих співвідношень склалися на базі вже готових вивідних утворень – відповідних іменників чоловічого роду.

Суфікс **-ость** уживався в мові ділових документів на утворення поміпа абстрактна (переважно в однині) всіх суфікських і безсуфікських основ прикметників, пасивних дієприкметників теперішнього й минулого часу: *твердость, трудность, повинность, терпеливость, недбалость*.

Цей суфікс виступає в XVI ст. як один із найбільш продуктивних словотворчих елементів зі значенням абстрактної якості або властивості [7, с. 102].

Суфікс **-к(а)**, втрачаючи значення деминутивності, при поєднанні з дієслівною основою, вживався на позначення конкретних понять: *горѣлка, тканка* – “прикраса, яку носять жінки на голові”, а також абстрактних понять, де в більшості випадків теж втратив відтінок здрібнілості: *погрозка* (по-гроз-ка ← *погроза* ← *грозити*), *замятка* – “неспокій, хвилювання”, *паметка* – “залишити згадку”.

Отже, суфікс **-к(а)** у джерелах XVI ст. міг надавати іменникам жіночого роду відтінку здрібнілості, але в більшості з них він зникає [5, с. 47–61].

Суфікс **-ин(а)** в досліджуваній період виявляв незначну продуктивність. Поєднуючись із віддієслівними основами, утворював іменники з узагальнювальним значенням: *пошлина* – “те, що здавна пішло”, *данина*. Словотворчий елемент **-ин(а)** в XVI ст. функціонував як багатозначний. Він виявляв деяку продуктивність при утворенні іменників на позначення просторових понять і з узагальнювальним значенням.

Суфікси **-б(а)** і **-об(а)**, поєднуючись із основами дієслова, утворювали іменники жіночого роду на позначення процесу або дії: *служба, просьба, мольба, личба, татьба* “крадіжка”, а також вживалися для утворення іменників, що виражали іноді абстраговану дію: *жалоба* – “скарга”.

За дослідженнями А.В. Майбороди, ці суфікси не виявляли значної продуктивності у пам'ятках XVI ст., а суфікси **-изн(а)**, **-д(а)**, **-от(а)**, **-тв(а)**, **-н(ь)**, **-н(а)** належали до непродуктивних [7, с. 163].

Віддієслівні іменники **середнього роду** в грамотах XVI ст. мали значення дії, стану, рідше результату і продукту дії.

У досліджуваних пам'ятках майже всі утворення на **-еніє (-енье)** мають значення дії: *припуженьє* – “пристрахання”, *непорушеніє* – “недоторканість”, *утисненье, леченіє, сохраненіє, нароженье*. Значно

менше іменників мають значення результату і продукту дії: *поти́вже́ньє* – “підтвердження”, *зв'єдноче́ньє* – “об'єднання”, *злаже́ньє* – “згода”, *тече́ньє*, *пасе́ньє*, *споможе́ньє* *попече́ньє*, *порузу́ме́ньє*.

Іменники, що утворювалися за допомогою суфікса **-аніє (-аньє)**, опредмечуючи дію, разом з тим зберігали чіткий характер означення певного процесу, чим були споріднені з дієсловами. *вихова́ньє*, *пребыва́ньє*, *обира́ньє*, *игра́ньє*. Крім того, вони позначали результат і продукт дії: *докона́ньє*, *росказа́ньє*, *кара́ньє*, *полеца́ньє*.

Нерідко із суфіксом **-аніє** виступали абстрактні назви: 1) зі значенням дії: *в'єда́ньє*, *узна́ньє*, *вызна́ньє*; 2) зі значенням настрою, позитивних емоцій: *жада́ньє*, *пожеда́ньє*, 3) з відтінком значення стану: *созна́ньє* – “свідомість”.

Отже, одним із найпродуктивніших суфіксів, що використовувалися для утворення іменників середнього роду від дієслівних основ, є суфікс абстрактної предметності **-еніє (-еньє)**, який виник унаслідок перерозкладу основ, а також суфіксів **-аніє (-аньє)**, **-ованіє**, **-ваніє**, які виникли як похідні теж унаслідок перерозкладу основ. Ці суфікси були продуктивними при утворенні іменників середнього роду від усіх дієслівних основ, за винятком тих, що закінчувались на приголосний. У таких випадках суфікс **-еніє** виявляв малу продуктивність [4, с. 31–35].

Значну продуктивність виявив суфікс **-ств(о)**. Він виступав у назвах абстрактних понять. За допомогою цього суфікса (переважно від складних основ з другою дієслівною основою) утворювалися іменники середнього роду на позначення дії: *душегубство*, *доброд'їйство*, *перекупництво*.

Суфікс **-ище** виступав як засіб утворення іменників середнього роду зі значенням предметності, місця, простору. Він виявляв значну продуктивність у поєднанні з іменниковими основами (*дворь* – *дворище*), але малопродуктивним був у творенні віддієслівних іменників (*ловь* – *ловище*) і надавав їм значення місця, простору.

Отже, аналіз суфіксального творення іменників за джерелами XVI ст. свідчить про значну дериваційну гнучкість української мови відповідного періоду. Звичайно, система іменникових суфіксів досліджуваної доби була менш розвинута, ніж зараз, бідніша. Крім того, суфікси, що використовувалися для утворення іменників, мали в XVI ст. помітно менше відтінків у значенні, ніж у сучасній українській літературній мові. Це теж вказує на те, що дериваційні процеси виявляються не тільки в кількісному збагаченні словникового складу мови, а й у значеннєвому розгалуженні формантів.

Література

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Т. I–IV. – СПб., 1846–1851.

2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Т. I (1361–1598). – СПб., 1863. – Т. II (1599–1637). – СПб., 1865.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайшее учрежденной при Киевском Военном, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. – 1859. – Ч. I, II. – Т. I.
4. Майборода А.В. Із історії іменникових суфіксів -ання, -ення, -ств(о), -ще за українськими грамотами XVI ст. // Наукові записки Харківського педінституту. – 1957. – Т. 25. – С. 31–35.
5. Майборода А.В. Із історії іменникового суфікса -к(а) (на матеріалі українських грамот XVI ст.) // Наукові записки Харківського педінституту. – 1957. – Т. 25. – С. 47–61.
6. Майборода А.В. Із історії українського словотвору (іменниковий суфікс -ник за грамотами XVI ст.) // Тези доповідей XII звітної-наукової сесії: Секція української мови та літератури. – Х., 1957. – С. 5–7.
7. Майборода А.В. Із історії українського словотвору (суфіксальне творення іменників на матеріалі українських грамот XVI ст.): Дис. канд. філ. наук. – Х., 1956. – 286 с.
8. Майборода А.В. Словотвір українських грамот XVI ст. (іменниковий суфікс -ець) // Тези доповідей XI звітної-наукової сесії: Секція філологічна. – Х., 1956. – С. 5–6.
9. Майборода А.В. Спостереження над словотворними моделями іменників у актових документах мови білоруської і української народностей XVI ст. // Наукова конференція з питань лексикології і лексикографії: Тези доповідей. – Мінськ, 1963. – С. 64–70.
10. Розов В. Українські грамоти XIV і першої половини XV ст. – Т. I. – К., 1928.
11. Фотознімки з Закарпатських грамот 1404 і 1498 р.р., які зберігаються в Ужгородському краєзнавчому музеї.

В.М. Пащенко, В.М. Бережняк

Комбінаторні модифікації у системі консонантизму діалектної мікросистеми м. Прилуки Чернігівської області

Система приголосних, як і голосних, у прилуцьких говірках загалом не відрізняється від консонантизму української літературної мови. Говіркові відмінності пов'язуються з проблемою взаємопереходу артикуляційно близьких звуків, а також із питанням про палаталізацію і диспалаталізацію приголосних та ін.

У розділах про особливості вокалізму питання палаталізації і диспалаталізації (наприклад, губних перед рефлексом давнього [a] < [ɛ] і різних приголосних перед рефлексами давніх [o], [e], [ʔ], [и]) та деякі інші явища, що стосуються приголосних, знаходили певне висвітлення. З огляду на це у вивченні консонантизму прилуцьких говірок найбільша увага приділяється тим явищам і питанням, які вище були тільки ззна-

чені або й зовсім не з'ясовані, причому приголосні теж розглядаються в парах і групах (зокрема за місцем творення), а не поодинці.

Як уже відзначалося, звуки [к], [х], [г] перед голосним [і] (< [о], [е], [ѣ]) пом'якшуються в досліджуваних говірках менше, ніж передньоязикові (наприклад, д, т, з, с), і, крім того, не сприяють звуженню голосного [и]. Для повноти характеристики розглянемо звуки [г], [к], [х], [г] у позиції перед іншими голосними, перед дзвінками і глухими приголосними (зокрема, сплинемося на дисиміляції), а також простежимо і з'ясуємо виникнення вставних і приставних звуків та занепад їх.

Давні глухі [к] і [х] в українській літературній мові зберігаються як нормально короткі тверді, тим часом як дзвінкий [г] здебільшого перейшов у гортанний фрикативний [г]. Отже, у літературній мові є по суті три приголосні, що походять із давніх задньоязикових звуків. Ця група властива, звичайно, і прилуцькій говірці.

У досліджуваній діалектній мікросистемі приголосні [г], [к], [х], [г], як правило, не зазнають змін у позиції перед давніми [о], [у], [а], [ы], [е]: [горохови'н'н'а], [гу'си], [г'ед'з'], [благ'е'н'кий], [до'н'ка], [отаке'н'кий], [хи'триї], [тихе'н'ко] та ін.

Те саме спостерігається в полтавських говорах: [сла'w^oон'ка], [б'іле'н'кий], [хал'а'ва], [гаї], [госте'ї] і т.ін.

У чернігівських говорах ці звуки здатні пом'якшуватися позиційно ширше, ніж у прилуцькій говірці: [вик'іда'], [к'іях'і'], [г'і'рла] (мікрорайон Сорочинці); [к'і'даї] (мікрорайон Бродки); [соло'дк'ії], [б'іле'н'к'ії] (мікрорайон Лапінці).

Деякі з приголосних у позиції перед голосними зрідка зазнають у прилуцькій говірці артикуляційних змін або пересунення. До таких випадків належать: [н'і'хот'], [гирува'т'] (< кирува'т'), [харч'а'т'], а також спорадичне [леле'га] (мікрорайон Трубарівщина). Пересунення буває непослідовним, і з варіантами, що виникли внаслідок цього явища, іноді пов'язується відмінне значення: [гирува'т'] – спрямовувати воза за дишло, [кирува'т'] – завідувати, бути на чолі; [харч'а'т'] – важко дихати, хрипіти (особливо уві сні), [гарч'а'т'] – гавкати хриплим голосом. Отже, стикування двох фонетичних елементів на основі зміни одного давнього звука розв'язується в напрямі фонетико-семантичної диференціації.

У прилуцькій говірці звуки [г], [к], [х], що стоять перед дзвінками приголосними, не втрачають, як правило, своїх природних особливостей і не набувають інших фонетичних якостей: [христи'т'], [розгн'іви'т'], [ugno'йт'], [гра'бит'], [гл'а'нут'], [загн'іти'т'], [глеї], [сме'ркне], [хроба'к], [здвигну'т'], [гр'аз'], [чухра'т'] та ін.

Проте в деяких випадках бувають артикуляційні зміни [г] і глухих [к], [х] унаслідок часткової, контактної регресивної асиміляції за дзвінкостю/глухістю, коли ці звуки повністю переходять у дзвінки: [гроба'к], [ве ли'где н'], [глеї], [йагби], [вагза'н], [г б'і'су] тощо

Подехоли з фонетичними варіантами, що постали в результаті змін звуків [г], [к], у досліджуваній говірці пов'язується відмінне значення: [глеї] – в'язкий ґрунт, клейка глина. [глеї] – вишнева та інша смола; [ме'ркнут'] – губити яскравість, темніти, [ме'рхнут'] – морщитися.

Звук [г] у сполучі з дзвінками, як впливає з однотипності написань, мало характер не задньоязикового, а гортанного або близького до нього звука. Яскравий виняток становить тільки дієслово "хлипонує", де з переходом [г] > [х] пов'язана відмінна семантика: [глипону'т'] – мигнути, блимнути очима, [хлипону'т'] – садонути, ударити.

У позиції перед глухими (також і наприкінці слова) кінцево складові [г], [к], [х] у досліджуваній говірці вимовляються, як правило, чітко: [биригти'], [стри'гти], [б'і'гце'м], [пор'і'г], [пикти'], [кв'окта'т'], [крик], [мн'акшиї], [по'рох], [хоура'х] та інші. Однак це не означає, що в прилуцьких говірках не трапляється відхилень. Деяка частина їх властива, звичайно, й літературній мові, хоч у говірці вони виявляються численнішими.

Зміною, простежуваною значно ширше, ніж у літературній мові, є регресивна дисиміляція у сполучі двох зімкнених чистих приголосних: [бахте'р'ја], [тра'хтор], [до'хтар'], [д'іхт], [пра'хт'іка], [медпу'нхт], [ви'хтор] і подібні. У різних словах ця зміна непослідовна і часто відновлюються нормативні варіанти (за винятком слів [до'хтар'], [д'іхт]). Відновлення звука [к] свідчить, безперечно, про вплив літературної мови (явище дисиміляції фіксується, до речі, здебільшого у вимові літніх людей).

Іншу, цілком подібну, зміну становить асиміляція щодо голосу, унаслідок якої дзвінкий [г] уподібнюється до наступного глухого звука: [во'х[г]киї], [б'і'г[х]ти], [д'ох[г]т'а'р'], [бири[г]ти'], [стри[г]ти], [ле'х[г]ко], [н'і'х[г]т'і], [к'і'х[г]т'і] та інші. На відміну від попереднього явища тут оглушення [г] не послідовне і не обов'язкове для всіх прилуцьких мікрорайонів. Оглушується [г] частіше в середині і спорадично наприкінці слова. Загалом же оглушення [г] характерне переважно для говірки західної частини міста Прилуки (мікрорайони – Квашинці, Трубарівщина).

У чернігівських говорах оглушення дзвінкого [г] є спорадичним явищем: [w'o'хки], [б'і'хти], [w'o'гки], [б'і'гти], [берехти'], [стри'хти]. І лише в південно-західних говорах звук [г] перед глухими (також наприкінці слів) майже послідовно оглушується: [бох], [поб'і'г [х]], [во'хкий], [б'і'хти] та ін. Регресивне розподібнення в звукосполучі [кт] простежується, оче-

видно. в обох діалектних макросистемах. Отже, йдеться про особливність, більш або менш поширену в усіх діалектах української мови.

Таким чином, основними змінами, яких зазнають звуки [ґ], [х], [к] перед глухими в прилуцькій говірці і завдяки яким ця говірка частково відрізняється від літературної мови. є дисиміляція [к] у сполуці із змкненим [т] ширше простежувана в досліджуваній діалектній мікросистемі, та оглушення [ґ], виражене трохи по-іншому, ніж у літературній мові. За з'ясованими явищами прилуцька говірка, зрозуміло, найближче стоїть до чернігівських говорів.

Як відомо, фарингальний задньоязиковий звук [ґ] зустрічається в словах іншомовного або звуконаслідувального походження. У досліджуваній говірці цей звук виступає загалом у небагатьох випадках. [ґед'з'], [ґу'л'а], [ґн'іт], [ґвалт]. [ґ'у'д'зик], [ґирли'ґа], [дриґа'т'], [дзи'ґа], [ґила'], [ґа'ва], [джиґ'у'н] та ін.

Цікавим є те, що навіть у цій групі слів, багато з яких належить до маловживаних і маловідомих, проривний [ґ] дедалі частіше переходить у фарингальний [г] або. спорадично, у [к] і ще рідше – у [д]. Звук [ґ] здебільшого засвідчують: [г у'л'а], [ґн'іт], [ґалаґа' н], [ґвалт], [ґа'ва] та ін.; звук [к] зустрічається у словах: [ґил к от'і' т'], [ґила], [ґхлак]; звук [д] – у слові [дринд'жол'а'та]. Послідовний перехід [ґ] > [г] усталився у таких випадках: [ґ'р'унт], [ґа'н'ок], [бриґа'да], [ґрана'та], [к'онґре'с], [ґрахви'н], [ґазе'та], [ґра'хвик], [ґран'і'т], [ґра'дус], [ґрип] тощо. На ґрунті зміни давнього [ґ] іноді спостерігається фонетико-семантична диференціація: [ґвалт] – собачий гавкіт, валування; [ґвалт] – людський крик, ґвалт.

Для прилуцької говірки, як видно, характерним явищем є занепад [ґ] і поява замість нього задньоязикового фарингального звука [г], причому, зникаючи, звук [ґ] артикуляційно й акустично впливає, очевидно, на якість [г]. Занепадові [ґ] сприяють літературно-правописні норми, хоч важливим фактором є прогресивні і регресивні дисимілятивні процеси. Дисиміляція щодо способу творення залежить від наявності у словах зі звуком [ґ] інших проривних (часто в сполуці з г), а також вібранта [р].

Важливо зазначити, що носії місцевої говірки, незалежно від віку, розцінюють [ґ] як звук, що відживає.

У досліджуваній діалектній мікросистемі слід відзначити ще перехід [ґ] > [г] або [ґ] > [к] наприкінці слова: дриґ – дрик і дзиґ – дзик (у цій парі можливе семантичне розрізнення. дзиґ – родовий відмінок множини від дзиґа, -ґа і дзик – вигук "лусь!").

Як підсумок, необхідно підкреслити, що прилуцькій говірці разом з чернігівськими говорами властива деяка специфічність явищ на ґрунті [ґ]. Можливо, що середньонадніпряньська діалектна риса, спільна з південноросійською і білоруською літературною особливістю, становить таке явище, яке прогресує і територіально поширюється.

Сполука [kv] у позиції перед [ь] перейшла у [цv] ще за досхіднослов'янської доби. Зміна [kv] > [цv] унормована східнослов'янськими і південнослов'янськими мовами, а в прилуцькій говірці зустрічаються первісний і похідний варіанти. Ці варіанти, що нерідко співіснують, виникли внаслідок борстби різночасових звукових форм, одні з яких підтримуються запозиченнями з російської мови, а інші – впливом української літературної мови.

Так, несталістю в досліджуваній говірці відзначаються майже всі слова з давньою звукосполучкою [kv]: [kv'ітни к] – [цv'ітни к], [kv'іч а'стії] – [цv'іч а'стії], [kv'ітка] – [цv'ітка], [kv'іти] – [цv'іти]; рідше зберігається [kv] ([kv'ітин], [закv'іч:ат'], [kv'іт°yva'т']) або тільки [цv] ([цv'істи], [цv'ітни'ї], [цv'іто'к], [цv'іт]). Притому частина розглянутих випадків (із групою [kv] або [цv]) стала маловживаною (наприклад, [цv'іч а'стії], [цv'ітка], а також [kv'іт°н°ут']).

У зв'язку з наявністю обох варіантів у досліджуваній говірці зустрічається випадок фонетико-семантичної диференціації. [kv'ітка] – орган розмноження у рослини, [цv'ітка] – саморобна прикраса.

Семантично диференційовані і недиференційовані паралелі знаходять своє пояснення, очевидно, в тому, що давньоруським діалектам, на основі яких розвинулись прилуцькі й чернігівські говірки, спорадично були відомі випадки збереження [к] у звукосполучці [kv], або ж у тому, що звук [к] з'явився як пізніше запозичення з інших говорів (наприклад, із південно-західних) завдяки посередництву літературної мови.

У південно-західних говорах, як, до речі, і в говірці таких мікрорайонів м. Прилуки, як Бродки, Сорочинці і Лалинці, частіше виступає [к]: [квітни'ї], [кітч а'ни], [квітка] (мікрорайон Бродки); [квіч:астії], [кві'тка] (мікрорайон Сорочинці), – хоч буває і зміна [к] > [ц] (попередня або у вигляді паралелі): [квіч а'стії] і [цv'іч а'стії], [цv'ітни'ї], [цвести']. [цv'ітка], [цv'ітни'к] (мікрорайон Лалинці).

Отже, різним говорам тією або іншою мірою властиві обидві звукові сполуки, пов'язані з давньою групою [kvь], і прилуцька говірка щодо цього не виділяється чимось істотним серед решти говорів. Тому-то варто зважити на тенденцію розвитку, беручи до уваги, звичайно, і дані минулого, що можуть указувати на відмінності в розвитку і на спільності з іншими слов'янськими мовами або на запозичення з них (наприклад, у південно-західних говорах – із польської).

Передньоязикові звуки в досліджуваній говірці є найм'якшими, вразнопалатальними, причому ця особливість їх виявляється у більшості позицій: [д'а'тел'], [т'а'мит'], [ди'н'а], [л'а'да]; [д'о'г'от'], [т'о'хкат'], [к°он'о'к] ("черепичний гребінь"), [л'°одни'к], [д'о'ужина], [н'у'хат'], [л'ул'ка], [жал'], [к'ін'] та інші.

Характерними явищами, пов'язаними з групою передньоязикових звуків, є взаємоперехід і заступлення, стягнення і чергування з нулем звука. Поява вставних і приставних, диспалаталізація та асиміляція приголосних. Усі ці явища так або інакше порушують питання про поширення або звуження етимологічної основи кожного передньоязикового звука, а також, звичайно, питання про ступінь близькості прилуцької говірки до літературної мови і до чернігівських говорів.

Замість інших передньоязикових (переважно [д'] і [н]) у прилуцькій говірці найчастіше виступає [j]: [pe'їca], [ja'sna], [p'o'pa'ї], [cva'їba], [c'o'o'jашник], [c'o'o'jашниї], [наустеже'ї]. Крім того, звук [j] трапляється ще в окремих випадках: [уса'їба], [ша'їка] (мікрорайон Трубарівщина), [глушпа'ї] (мікрорайон Лапинці), [кла'їбишче], [ше'їма] (мікрорайон Сорочинці).

Рідше різні передньоязикові звуки зазнають таких змін унаслідок яких з'являються середньоязикові [л'], [д'], [н']: [cva'l'ба], [p'o'v'in'], [ма-н'ачи'т'], [димн'а'н'], [пла'ул'ї] (мікрорайон Бродки). Звук [н'] у слові [p'o'v'in'] міг би розглядатись як відбиття одного з давньоруських варіантів (пор. повонь і поводь) одночасно вказуючи на давність явища взаємозаступлення передньоязикових у прилуцькій говірці, проте вживання цього звука як паралелі свідчить, імовірноше, про пізнішу взаємозаміну. Поява то [л'], то [н'] у слові [пла'ул'ї] пов'язується, очевидно, з семантичною диференціацією: [пла'ул'ї] – болотисті луки; [пла'ун'ї] – порослі очеретами низькі береги.

Переходи одних передньоязикових у інші в досліджуваній говірці здебільшого не відзначаються сталістю і тому-то нерідко спостерігається вирівнювання у напрямі до літературної норми. Щоправда, це вирівнювання в окремих випадках неоднакове. Про вплив літературної мови (щодо слова [cva'd'ба] – про запозичення з російської мови) свідчить уживання спорадичних варіантів переважно молоддю: [cva'd'ба], [co'n'ашник], [д'атил'] та ін.

У більшості подібних випадків прилуцька говірка не знає заміни одних передньоязикових іншими [кон'уш'на], [град'їл'], [бил'це'ї], [шч'ave'l'], [крад'кома'], [сла'won'ка], [б'їле'н'ки], [c'їде'l'це] та інші.

У досліджуваній говірці поширена зміна ще на виразно фонетичному ґрунті – унаслідок асиміляції. Ця зміна також стосується звука [т']. Асимілюючись щодо місця і способу творення, звук [т'] у дієслівних формах замінюється на [ц'] і, в свою чергу, уподібнює [с'] [жури'ц'а], [л'е'ц'а], [л'у'ц'а], [нос'ї'ц'а], [wo'зиц'а] та ін. Цією особливістю прилуцька говірка в цілому не відрізняється від чернігівських і багатьох інших говорів та від літературної мови. Лише зрідка трапляється стягнення [ц':] – [жини ц'а].

Певну уяву про передньоязиковий [т'] у дієслівних формах як у досліджуваній так і в суміжних говірках середини ХІХ століття дають побіжні зауваження К. Михальчук та І. Новицький.

Як свідчить К. Михальчук, у південно-східній діалектній групі, отже, й у прилуцькій говірці, на нашу думку, частіше, ніж у південно-західній групі, виникали подовжені звуки в дієслівних формах *любицця, бьецця, граєцця*, – тобто звук [т'] у звукосполучі [т'с'] зазнав асимілятивної зміни:

1) [т'] + [с'] – [ц'с'] – регресивна контактна часткова асиміляція за способом творення.

2) [ц'] + [с] – [ц] + [ц] = [ц:] – прогресивна контактна умовна асиміляція за способом творення. Ці дані є визначальними для характеристики досліджуваної діалектної мікросистеми, оскільки повністю відповідають сучасним її особливостям. У говірці такого мікрорайону Прилук як Квашинці подовження [ц:] зазнавала стягнення (наприклад, [трап-л'а'ц'а], [зб'іра'єц'а]).

У позиції після палаталізованого [с'] передньоязиковий [т'], а також пом'якшений [т'] у прилуцькій говірці не зазнає, як правило, регресивної асиміляції щодо місця і способу творення; крім того, звук [с] може не палаталізуватися: [тес'т'], [пос'т'і'л'], [капу'с'т'ани], [жирс'т'ан'ка] та ін. Лише подекуди (найчастіше в говірці мікрорайону Броварки) паралельно зустрічаються випадки асиміляції [т'] до [ц']: [го'с'ц'і], [шч'а'с'ц'а], [капу'с'ц'аніі], [тес'ц']. Спорадичний перехід /т' / > /ц' / зумовлений, очевидно, значним ступенем м'якості /т' / і палаталізації /с' /.

На особливу увагу заслуговує явище асиміляції давнього [й] у позиції після зредукованого [ь] перед голосним. Досліджуваній говірці властиве уподібнення звука [й] до попередніх приголосних, зокрема до передньоязикових [д'], [л'], [н'], [т'], і виникнення подвоєння (чи подовження): [биз-ла'д':а], [роздо'л':а], [нас'і'н':а], [знат':а'] та ін.

Стягнення приголосних, як відомо, є типовою рисою багатьох південно-західних говорів: [жит'е'], [вис'і'л'е], [нас'і'н'е] та ін.

Отже, змінами, пов'язаними з [й] у позиції після давніх сполук [дъ], [лъ], [нъ], [тъ], прилуцька говірка відрізняється від чернігівських і, особливо, від південно-західних говорів.

Згідно із нашими спостереженням, у прилуцькій говірці, частіше, ніж у південно-західній групі, виникають подовжені звуки в іменній основі, тобто відбувались асимілятивні зміни на ґрунті давнього [й] після звукосполук [дъ], [лъ] та інших перед голосним: *сілля, писання, бігання*.

Протилежним до виникнення є чергування передньоязикових з [о], тобто явище, якого літературна мова майже не знає. У досліджуваній говірці нерідко зникає звук [л] і спорадично – звук [т']: [т'і'(л')ки[о]], [ст'і'(л')ки[о]], [ск'і'(л')ки[о]], [ма'с(л')ниц'а] (але ма'сл'ана), [ска'тир'т'). Тут здебільшого стикаються два процеси: диспалаталізація л' і випадін-

ня цього звука, причому перший процес видається давнішим від другого і поступається перед ним

Частіше занепадає у говірці звук [j]: [добри'(j)дин'], [то(й)р'і'к], [по-ми'(i)ниц'а], [ра'(i)дуга], [комба'(i)н']. Подекуди без звука [j] уживається слово [v'i'(i)'s'ko] (мікрорайон Ђродки), тимчасом як у формі множини [j] тут відновлюється: [v'iis'ka'] ([w'ois'ka']).

Зникнення [л], [т'], [j] пояснюється діянням тенденції до спрощення групи приголосних. Крім того, занепаду [л'] сприяє, очевидно, дисиміляція щодо м'якості, а занепаду [j] – особливість наголошення.

У чернігівських говорах зникнення звуків [л'], [j] у властивій прилуцькій говірці лексичній групі часто виявляється послідовніше, а, до того, занепадає [j] у закінченні називного відмінку однини прикметників чоловічого роду: [w'o's'k o], [ск'і'ки], [т'і'ки], [б'іле'н'ки], [капу'с'т'ани].

У процесі розподібнення і заступлення іншими сонорними найчастіше з'являється звук [л]. За деякими винятками, що зустрічаються в вимові людей різного віку (пор. [ли'цар'], [лима'р'], [ошмал'ува'т'], [риба'лит'], [перепе'лка]) і здебільшого з таким фонетичним складом унормовані літературною мовою, решта випадків заміни становить, як правило, особливість вимови літніх людей, тобто є рисою, яка занепадає. Важливо відзначити в цьому зв'язку, що у вимові молоді і взагалі людей письменних сонорні вживаються переважно у згоді з етимологією: [коридо'р], [хвонта'н], [сикрита'р], [карау'л] та ін. Лише подекуди зберігаються позаetimологічні звуки ([не'крут'], [ли'мар']).

Переставлення сонорних (пор. [калаw'o'p]) частіше спостерігається у східноприлуцькій і рідше – у західноприлуцькій говірці.

В одному випадку з розподібненням сонорних або його відсутністю пов'язується зміна семантики слова: [ли'цар'] – "(славний) молодець", [ри'цар'] – "воєва, завойовник".

У групі шиплячих приголосних заміни зазнають переважно афrikати [ч] і [д'ж], а на їхньому місці виступають фрикативні [ш] і [ж]. У словах, що мають здебільшого значне поширення в говірках, звук [ч] у позиції перед сонорним [н] або зімкненим [т] зазнає регресивної дисиміляції щодо способу творення (оскільки в артикуляції [ч] є зімкнений елемент) і переходить у [ш], точніше втрачає один з артикуляційних компонентів. Аналогічна зміна зустрічається також у літературній мові, проте прилуцькій говірці вона властива лексично далеко ширше: [па'с'ішник], [со'jашній], [jaje'шн'а], [моло'шній], [нали'шник], [пшени'шній] та ін.

У частині розглянутих випадків звук [ш] зберігається досить стало, а в деяких рідше або частіше відновлюється афrikат [ч] (у вимові людей різного віку, хоч послідовніше у вимові молоді): [смачній'], [м'іс'ачній'], [беспечній'] та ін. Відновлення [ч] викликається впливом вимовних та правописних норм літературної мови.

Африкат [д̣ж], незалежно від походження, позиції у слові і характеру лексичної групи, де вона зустрічається, у прилуцькій говірці переходить у фрикативний [ж] [др'іж':і] ([дро'ж':і] і навіть [дро'ж'ч'і]), [б°ж°ола'], [жм'іл'], [жерело'], [сизжу'], [гла'жу], [хожу'] тощо. У зв'язку з цим зворотнє явище [ж] > [д̣ж] не спостерігається: [жук], [жа'рит'], [жа'їв°ор°онок], [мижа'] і т. д.

Глибше вивчення переходу [д̣ж] > [ж] виявляє діяння дисиміляції щодо способу творення на віддалі або в безпосередній близькості (на-явність зімкненого звука в слові і зімкненого елемента в [д̣ж]): [бджола'], [кінд̣жа'л], [др'і'жд̣ж'і] тощо.

За давністю явище переходу [д̣ж] > [ж] у досліджуваній говірці, імовірно, не нове.

У групі взаємопереходів передньоязикових, що не викликаються нормами чергування і фонаційного уподібнювання, увагу привертає також заміна зубних. Частіше від інших заміни зазнає африката [дз], рідше – звуки [т], [з], [с], [ц].

Африкат [д̣з], що виник, як гадає М. Наконечний, на ґрунті розподілення однакових щілинних (пор. із звуком > із дзвоном), у досліджуваній говірці часто переходить у фрикативний [з] або спрощується до першого артикуляційного компонента: [кукуру'за], [зв°оно'к], [зе'ркало], [з'урч'а'т'] і т. ін. Деякі слова з звуком [дз] стали маловідомими ([д̣зигар'і'], [д̣з'уба], [д̣з'о'бат'], [д̣зи' глік], [д̣з'а'укат'] та ін.), що теж змушує вживаність африкати [дз].

Як видно, у прилуцькій говірці виявляється тенденція до уникнення дисиміляції в групах однакових щілинних [зз] або [з:], тенденція до звуження вживаності африкати [дз]. Це явище підтримується також випадінням з ужитку низки слів, що мають звук [дз], і перейманнями з російської мови (пор. рос. зе'ркало, звене'ть та ін.). Щодо звуження вживаності дз необхідно ще відзначити в досліджуваній говірці спорадичне "розсунення" цього звука на окремі артикуляційні елементи. Про збереження ж його (пор. [кукуру'д̣за], [д̣зв'іно' к], [д̣зе'ркало] та ін.) слід сказати, що воно спостерігається у вимові молоді. Характерно, що чим більше вживається відповідне слово, тим послідовнішим є перехід [дз] > [з] (пор. [зе'ркало], [звоно' к], [кукуру' за]).

Нерідко у прилуцькій говірці виступає [с] замість [з] у прийменнику-префіксі: [соус'і'м], [собра'ц'а], [сотвори'т'], [согр'іши'т'] і т. ін. Звук [с] з'являється тут у результаті переймання з російської мови, проте не без діяння (на віддалі) дисиміляції приголосних щодо голосу. Спорадично трапляється заступлення [ц] > [с], а також [з] > [с] і [с] > [з] (на місці давнього г): [мі'існо], [мі'існі'і], [то'рзат'] – [то'рсат'].

На відміну від літературної мови, де здатність передньоязикових пом'якшуватися буває обмежена позиційно (наприклад, лише в середині

і на початку складу або лише перед [i], що походить із давніх [o], [e], [ь]), у говірці Прилук нерідко палаталізуються ці приголосні або зберігається давня м'якість їх, незважаючи на позицію, тобто виявляється тенденція до ширшого (за позиційним та історичним обсягом) пом'якшення передньоязикових звуків. Це стосується приголосних фрикативних, африкат і сонорного [p].

Досліджуваній говірці властиве досить послідовне пом'якшення [p] у численних випадках на початку та в середині складу (слова): [гр'ад], [гр'ак], [вар'ани'ц'а], [квати'р'а], [мак'і'тр'а], [ком'ор'а], [др'укува'т']. Особливу увагу треба звернути на диспалаталізацію звука у буквосполученні -ря-: [з неј у х оч ра д ом не седа'і], [дак тепе'р пора'дку нема'].

Отже, серед діалектів української мови прилуцька говірка є однією з тих, у якій найчастіше палаталізується [p] або зберігається його давня м'якість.

Згідно з нашими спостереженнями прилуцькій говірці мала бути властива перевага м'якого [p] над твердим: зарязився, гарязьдъ, буряк при послідовній твердості в позиції перед е та наприкінці слів.

У досліджуваній діалектній мікросистемі майже немає губно-зубного фрикативного звука [ф] і вже через те предметом дослідження є, власне, лише губно-губні. Спосіб творення губно-губних [б], [п], [в], [м] у прилуцькій говірці і в літературній мові загалом тотожний. Відмінність якісного характеру полягає в окремих особливостях губних у позиції перед голосними, зокрема перед рефlekсами давніх [o], [e], [a] (< [e]), у ступені та обсязі втрати дзвінкості, у взаємозв'язках з іншими приголосними і голосними звуками, у взаємозаміні губних, у виникненні й занепаді їх та ін.

Оскільки в досліджуваній говірці дуже рідко зустрічається звук [ф], постає питання про його відповідники. В усіх словах (як правило, іншомовного походження), незалежно від часу засвоєння їх, звук [ф] у говірці Прилук зазнає заміни на губний [в] або на передньоязиковий [ш] (< [х]), задньоязикові [х] або [к] і на звукосполюки [хв], [кв]: [ко'хта], [хунт], [хлако'н], [хутл'а'р], [хланг], [хвасо'н], [хво'кус], [хво'то], [хварту'х] (частіше – [кварту'х]), [квасо'л'а] та ін.

Здебільшого, як видно, відповідно до [ф] у говірках виступають звуки [п], [х] і сполюка [хв], рідше або й зовсім спорадично – інші приголосні ([в], [т], [к] і [кв]).

У зв'язку з послідовною заміною [ф] прилуцькій говірці не відомий перехід іншого фрикативного, дзвінкого [в] і сполюки [хв] у [ф] або в близький до нього приголосний: [хв'іст], [хвала'], [хви' л'а]; [п'убо' у], [ла' ўка] та ін.

Отже, прилуцька говірка становить специфічну діалектну групу, якій звук [ф] лишається невластивим, незважаючи на вплив літературної мови.

Від літературної мови прилуцька говірка відрізняється обсягом і деякими наслідками взаємозаміни, одзвінчення і втрати дзвінкості, пала-

талізації і диспалаталізації, виникнення і занепаду передньоязикових звуків, а також явищами, що стосуються сонорних у групах приголосних.

Зокрема, у прилуцькій говірці далеко ширше, ніж у літературній мові, виявляється взаємозаміна шиплячих та зубних, унаслідок чого нерідко відновлюються етимологічні звуки (у спосіб звуження фонетико-лексичної сфери звучання приголосних [дж], [дз] або заміна шиплячих зубними).

Прилуцькій говірці у звуковому, позиційному і лексичному плані ширше, ніж літературній мові, властива палаталізація передньоязикових. Незважаючи на вплив української літературної мови і на певні запозичення з російської мови, які викликають поодинокі випадки диспалаталізації передньоязикових, у цілому явище палаталізації у прилуцькій говірці продовжує залишатися ширшим, ніж у літературній мові.

Коментар властивостей передньоязикових, зокрема взаємозаміни шиплячих і зубних, виявляє в прилуцькій діалектній мікросистемі іншодіалектні (північноукраїнські і південно-західні) та іншомовні (російські і білоруські) нашарування (як фонетичні, так і лексичні). Вони є, очевидно, свідченням про колонізаційно-етнічні зв'язки населення Прилуччини з іншими давньоруськими і староукраїнськими землями.

Зіставлення з різними говорами як щодо передньоязикових, так і щодо інших звуків доводить, що говірками, найближчими або й тими, що належать до прилуцьких, є діалектні мікросистеми, поширені на схід, південь і південний захід від Прилуччини.

Література

1. Аванесов Р.И. К вопросу образования русского национального языка // Вопросы языкознания. – 1958. – № 2.
2. Аванесов Р.И. Вопросы изучения диалектов языков народов СССР // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5.
3. Абаев В.И. О происхождении фонемы (h) в славянском языке // Проблемы индоевропейского языкознания. – М., 1964.
4. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – К., 1991. – С. 12.
5. Атлас української мови. – К.: Наукова думка 1984.
6. Багмут А.Й., Борисюк І.В., Олійник Г.П. Інтонація спонтанного мовлення. – К., 1985.
7. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980.
8. Бевзенко С.П. Про діалектні відмінності української мови на синтаксичному рівні // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 46–48.
9. Біла О.С. Дослідження з українського діалектного вокалізму. Матеріали експериментально-фонетичного дослідження надсноровських говірок на Чернігівщині. – Чернівці, 1874.
10. Білодід І.К. Києво-Могилянська академія в мовній ситуації на Україні XVI–XVII ст. // Мовознавство. – 1969. – № 6.
11. Блик О.П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. – К., 1988.
12. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика у словнику, мові та мовленні: Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей. – Ніжин. 2002.

13. Бондарко Л.В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. – Л., 1981
14. Ващенко В.С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1969.
15. Григорчук Л.М. Український діалектологічний простір при єдиному горизонті дослідження: Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук. – Львів, 1996.
16. Дзендзелівський Й.О. Конспект лекцій з курсу української діалектології Фонетика. – Ужгород: УДУ, 1966.
17. Жовтобрюх М.А. Взаємодія української літературної мови і діалектів // Мовознавство. – 1973. – № 1.
18. Коструба П.П. Фонетика сучасної української літературної мови – Львів, 1963.
19. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К., 1974
20. Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори – К., 1990
21. Пащенко В.М., Бережняк В.М. Діалект і сучасність: Хрестоматія. – Ніжин: НДПІ, 1988
22. Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. – К., 1970.
23. Структура українських говорів. – К., 1982.
24. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. орфоєпія, графіка, орфографія – К, 1981.
25. Хом'як І. Взаємодія літературної мови і діалектів // Дивослово – 2000. – № 10.

Л.М. Розанова

Євген Гребінка як фундатор української та російської літератур

Однією з головних наших ідеологій, як стверджує професор В.П. Казарін, є усвідомлення того, що не тільки культурне тіло Росії, але її державне буття не мислиться без українського впливу (див : Казарін – про Ф. Прокоповича, М. Гоголя, О. Потебню, О. Розумовського, В. Даля) [8, с. 4–7]: "... культура України – органическая и неотъемлемая часть мира русской культуры..., не просто "кирпичик" в составе объемного целого... Без украинской культуры нет мира русской культуры:... как явление, он просто перестаёт быть" [8, с. 4].

Колись І.С. Нечуй-Левицький закликав "відрубати" українську літературу від "москальської" [10, с. 315]. Невдоволення це можна було зрозуміти: адже не хотіли тодішні і сучасні українці читати ні його, ні деяких сьогодишніх письменників. Єдиний вихід, вважають такі "патріоти" власної популярності, – "відрубати" від публіки усіх "іноземних" авторів – от і доведеться їй читати нехай і поганеньких, зате "своїх".

"Всяк кулик своєї болото хвалит", – цитує народне прислів'я в епіграфі до повісті "Кулик" письменник Є. Гребінка. А між іншим, якщо взя-

тися "рубати" і поливати всіх зі своєї персональної "калюжі", то так можна розтрощити і знищити М Гоголя (Яновського), А Погорельського (Перовського), О К. Толстого, Л. Глібова, А Ахматову (Горенко), М. Волощина (Кирієнко), Є. Гребінку – випускника Ніжинської гімназії вищих наук, про якого і буде йти наша мова

До речі, саме двохсотріччя Ніжинської гімназії – університету – це блискучий доказ нерозривності та фундаментальної невід'ємності одна від одної російської та української культур. Найвиразнішим втіленням нашої тези є життя і творчість Євгена Павловича Гребінки, який, на відміну від М Гоголя чи В Даля, писав на чистих літературних російській та українській мовах. За традицією, ми звикли називати Гребінку українським письменником. В. Казарін стверджував що "украинцы порой острее, чем русские, ощущали специфику России. Именно поэтому.. Евгений Гребинка подарит России две её знаменитые песни: "Помню, я еще молодухой была " и визитную карточку России, её музыкальный брэнд, говоря современным языком, – "Очи чёрные" [8, с. 6–7].

Отакими були і мої думки, коли я стояла біля грецьких будівель у Ніжині, на початку вулиці Євгена Гребінки, і милувалася потім славетними церквами і соборами цього неповторного міста. Згодом народилася ідея спробувати відкрити секрет незвичності письменника, якого в російських школах не читають зовсім, а в українських вивчають до того нудно, до того формально, що дорослі і діти ставляться до Гребінки з повною байдужістю

А між іншим, мовна доля майбутнього письменника стала чудовим підтвердженням більш пізньої теорії славетного лікаря і педагога М.І. Пирогова про те, що дитину змалку треба вчити не різним, а одній – класично народній рідній мові, і лише потім – як подорослішає – зводити на цьому міцному підмурівку різні іноземні "споруди".

Така доля очікувала Євгена. Батьки, які проживали на Полтавщині у хуторі з поетичною назвою Убежище, не знали ніяких таких мовних "принципів". Просто Павлові Івановичу і Надії Іванівні "за роботою і клопотами по господарству ніколи було... займатися вихованням дітей, як це робилось у багатих дворянських сім'ях. Ні бонн, ні гувернанток їм вони не наймали – не було за що...

Виховувала галасливу малечу старша сестра Ганнуся разом з кріпачкою Мариною, яку приставили до дівчоріце в 1812 році" [11, с. 8]. коли народився Євген Гребінка. Полтавщина – серце української літературної мови, її народна колісанка. Ось чому кріпачка Марича, як і пушкінська Арина Родіонівна, була тим чистим джерелом, із якого напували хлопчика рідними словами, піснями, казками. На десятому році життя, коли вже полтавська вимова назавжди оселилася у душі Євгена, батько запросив до дітей учителів – Гуслистого і Кудрицького. Почалося

вивчення іноземних мов, історії, російської літератури. Гребінці дуже полюбилося читання. Спочатку він не замислювався над тим, чому українською мовою говорять, а на російській – читають. Вперше це запитання з'явилося у його голові тільки в Ніжині, а до того Євген просто насолоджувався вдень і вночі російською літературою.

8 серпня 1825 р. на засіданні конференції було вирішено зарахувати Євгена Гребінку до 4-го класу гімназії вищих наук. Якби він обмежував уроки російської словесності тими письменниками, що називав професор Нікольський (Ломоносов, Херасков, Сумароков, у кращому випадку Державін), то, скоріше за все, ніколи б не полюбив російської літератури. Якби Євген користувався лише гімназичною бібліотекою, де невелика кількість журналів випусувалася лише в одному примірнику, то кожний номер доставався би йому лише через 2–3 роки після виходу. На щастя, гімназисти старших класів вирішили створити свою бібліотеку. Зібрали гроші, купили книжки, передплатили гуртом журнали... Завідував цією бібліотекою семикласник Микола Гоголь. Так у життя Є. Гребінки увійшли О. Пушкін, А. Дельвіг, М. Язиков, В. Жуковський. Вірші деяких з них читати заборонялося, і при несподіваних обшуках підлягали "конфіскації".

Романтика забороненого ще більше сприяла любові до російського письменства. Так до самої смерті залишався на душі Євгена образливий спомин про те, як німець-наглядач Зельднер під час чергового обшуку відібрав у нього оду "Вольность" Пушкіна.

Красне письменство захопило Гребінку, але пошук шляхів до нього набув несподіваного характеру. Здавалося – бери перо і пиши у дусі Жуковського чи Павлова (ці автори дуже подобалися мрійливому гімназисту). Але якось йому потрапили на очі байки І.А. Крилова, причому його вразили не стільки ті, що були написані на відомі сюжети з Езопа чи Федра, скільки "переліцовані" народні російські оповідки. Виходить, байки – надійний засіб, при допомозі якого можна розкрити душу рідного народу. До того ж іще з дитинства запам'яталися казки няньки Марини й оповідання старого баштанника, сивобородого велетня діда Степана! А в юнака серце боліло через жалюгідний стан української літератури: її найкращих представників було менше, ніж пальців на одній руці. Сковорода колись писав, як і Вишенський, на староросійській; Квітка-Основ'яненко – поки що на новоросійській мові. Хіба що – Котляревський! От і все. "Коли не я, то хто ж?" – така дилема стояла перед юнаком. І він, чотирнадцятирічний, услід за Котляревським, починає писати на зразковому полтавському діалекті – чисто українською мовою перші байки. Через 8 років, у вересні 1834, вийшла окремим виданням збірка байок "Малороссийские приказки". А ще через 4 роки у листі до Квітки-Основ'яненка від 14 вересня 1838 р. Гребінка підтверджує головну при-

чину свого юнацького, а потім – і дорослого звернення до українського письменництва: "Як-то народ пише гарно по-нашому, і чом от у тії журнали нічого такого не беруть? А далі згадав, що і у мене є зо дві чи зо три приказки, та є знайомий чоловік Котляревський, та це, може, зо два таких, що пишуть християнською мовою, та й кажу собі: "А нехай я поклонюсь добрим людям та зберу невеличкий "Збірничок", нехай собі ходить по білому світові, хай потіша православних!" [5, с. 593].

Саме "Малоросійські приказки" привернули до Гребінки увагу найкращих російських письменників. У книжковій крамниці Смірдіна вперше зустрівся він, а згодом потоваришував із автором "Коника-горбунця" Петром Єршовим. Та й з В.А. Жуковським познайомився завдяки рекомендації земляка, старого Василя Григоровича: "Оце, Василю Андрійовичу, той самий Гребінка, що байки пише" [11, с. 124].

Жуковський посприяв знайомству Євгена з Петром Плетньовим – товаришем Пушкіна, майбутнім видавцем журналу "Современник". Той – у свою чергу – відрекомендував його великому російському поетові. Відомо, що Пушкін вихвалював "малоросійські приказки" Гребінки і навіть збирався перекласти одну з байок "Вовк і вогонь" на російську мову.

Звернув увагу на українського письменника і В.Г. Белінський, який знав Гребінку як двомовного письменника. На жаль, вихід альманаху "Ластівка" у 1841 році прийшовся на розпал полеміки навкруги проблеми існування української літературної мови, яка, з одного боку, вважалася лише усною, "мужицькою", а з іншого – стала належністю ретроградних українських письменників, прибічників теорії "офіційної народності". У мовній полеміці був певний політичний підтекст: "... широкий общественный интерес к украинской истории и словесности, который был вызван ростом национального самосознания, направлялся правительственными кругами в сторону развития патриархально-верноподданических тенденций украинской культуры". Так писали А. Ословат і Л. Пустильник у примітках до IV тому зібрання творів російського критика Белінського [1, с. 605]. Отак і став Гребінка жертвою передового, демократичного Белінського, який вважав, що бореться з консерваторами, а насправді виносив вирок українській мові: "Следовательно, мы имеем полное право сказать, что теперь уже нет малороссийского языка, а есть областное малороссийское наречие..." [1, с. 417].

І це у той час, коли вже існували чудові творчі доробки Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Гребінки, Шевченка! Воістину трагічна помилка! У запалі політичної боротьби Белінський навіть пише: "У кого, например, станет терпения прочесть целую книжку, составленную из прозаических статей, писанных таким языком, с такою манерою и таким тоном" – і цитує дійсно поетичні рядки Є. Гребінки, що в оповіданні "Так собі для земляків" оспівує святу материнську любов [1, с. 418]. Водночас ми стверджуємо,

що до самого письменника критик ставився дуже приязно, уважно слідкував за його літературним успіхами. Так, Белінський назвав "заслуживаючими ... внимания..." "Кулик", повесть Г. Гребинки, в "Утренней заре" на 1841 и его же "Записки студента" в "Отечественных записках" (№ 2)" [1, с. 335]. Ще кращі відозви про повесть "Сеня", про оповідання, що було надруковане в альманасі "Утренняя заря" на 1843 р.: "Пруд" Г. Гребинки – ... прекрасный рассказ о многом, что бывает на белом свете. Кроме занимательности, рассказ не лишен и юмору, что составляет большое достоинство в статьях такого рода" [2, с. 316, 347].

Більш того, критик включив нашого письменника до когорти найкращих творців російської повісті: "Вспомяни хорошие повести... мы нашли, что русская литература нашего времени не совсем бедна ими, – и потому думаем, что тот затеял бы хорошее дело, кто собрал бы в одну книгу все повести, донныне изданные ...: Пушкина, Гоголя, Лермонтова, князя Одоевского, графа Соллогуба, Даля, Павлова, ... Панаева, Гребинки и других" [1, с. 409].

Якщо раніше сама доля у юності зробила Євгена Павловича одним із фундаторів української літератури, то наприкінці 30-х років перед ним знову постало сакраментальне питання "Коли не я, то хто ж?" Цього разу – з приводу подальшого розвитку російської літератури. За своєю вдачею Гребінка був не стільки романтик, скільки реаліст. Навіть найромантичніша (як вважає досі увесь світ) його поезія "Очи чёрные" була створена з конкретного приводу кохання до майбутньої дружини, чорноокої Марійки. Та й компанія удавано романтичних українських авторів, які гуртувалися навкруги журналу Бурачека і Корсакова "Маяк", була йому не до вподоби: набагато ближчими для Гребінки стали послідовники його ніжинського старшого товариша Миколи Гоголя, яких збирав В. Белінський під гаслами "натуральної школи". Без цієї "школи", отож: і без її активного автора Гребінки, творчі досягнення російської літератури середини XIX ст. були б неможливі. Досить згадати нариси, надруковані у 1845–46 роках в альманахах "Фізіологія Петербурга" та "Фінський вісник". Нариси цікаві, але вони свідчать лише про належність письменника до групи, яку надихали Белінський, Некрасов і Панаєв. Більш доказовим свідченням того, що Гребінка зайняв дуже важливу нішу в історії російської літератури між *Гоголем* і *Салтиковим-Щедріним*, стали його повісті. Одна з них "Братья" розповідає про Андрія Федоровича і Павла Федоровича, які 10 років ніяк не могли поділити батьківський маєток через жадобу і підлість брата Павла; у повісті, написаній у 1839 році, автор так характеризує свого героя: "Павел Фёдорович – человек очень приятный в обществе. Дайте ему варенья – он расскажет что-нибудь замечательное о варенье, попотчуйте ромом – явится анекдот о роме.

Славный человек Павел Фёдорович, но не дай вам бог, мой читатель, служить с ним вместе, жить под одной кровлей, даже встречаться на дороге. . С Павлом Фёдоровичем, – говорил один мой знакомый, – очень хорошо делить лихорадку; чуть заспорит – возьмите себе всю, Павел Федорович. " [7, с. 70].

І хоча епіграф до цієї повісті взятий із віршів Пушкіна, а сюжет дотично нагадує "Гробовщика" з "Повістей Белкіна", читаючи "Братів", ми згадуємо іншого світового класика – Гоголя. Пам'ятаєте, "Повесть о том, как поссорились Иван Иванович с Иваном Никифоровичем", що була надрукована у 1835 році? Тільки-но Гоголь скаже: "Прекрасный человек Иван Иванович!" (тричі) чи "А какой богомольный человек Иван Иванович" – так і чекаєш далі якої небудь уїдливої єхидності чи про диню, чи про жебрачку, чи про Гапчиних дітей, що бігають на дворі в бездітного пана [3, с. 175–177]. А згадаймо опис їжі у повісті Гребінки! Щоправда, через кістку від смаженої щуки помер батько братів Федір Федорович, проте в покійного була прекрасна слив'янка, завдяки якій "соседи любили Фёдора Фёдоровича" [4, с. 68]. Хоча ця смачна, приправлена гумором їжа та питво дуже нагадують вареники Пацюка чи узвар Пульхерії Іванівни з гоголівських "Ночи перед рождеством" і "Старосветских помещиков". Втім, може, це шанобливе ставлення до їжі взагалі – властивість красного письменства авторів з України, починаючи від Котляревського і Наріжного і продовжуючи у творах Гоголя і Гребінки?

Таким чином, можна вважати доведеним що гоголівські традиції були розвинуті Євгеном Гребінкою. Про це неодноразово – і на інших прикладах – говорили у нашому літературознавстві. Але думку про те, що Гребінка, а не Гоголь є попередником Салтиков-Щедріна у російській літературі, до цього часу не висловлювалася. Подивимось "послужний список" Павла Федоровича зі згаданої вище повісті "Братья". Готовий на все, щоби нишком поцупити в Андрія весь спільний маєток, його брат виробляв наступне.

Перше. Поділив спільний амбар навпіл і визначив "кордон" крейдою.

Друге. Коли Андрій Федорович приніс додому міру вівса – подарунок від приятеля – і поклав у свою половину комори, Павло впустив у свою – свиню. Потім зранку виявилось, що тая "...перешагнула через заветную черту, нашла овёс и, не понимая его драгоценности, скушала, как простое кушанье". Коли Андрій розсердився не на жарт, Павло Федорович відповів: "...я пустил свинью в свою половину амбара, зачем она перешла к тебе? – Отвернулся и пошёл в сад стравливать кошку с собакой" [4, с. 70].

Третє. Після смерті від пияцтва камердинера брата Івана Утки Павло пустив чутки, що Андрій "засék бедного Утку до смерти" і, потираючи руки, думав: "Теперь ты в моих руках, рябчик! Или прикидывайся

сумасшедшим и отдай мне Жаворонково, или ... не бойсь, испугаешься: дело уголовное" [там само, с. 74–75].

Четверте. Вирішив Павло викопати небіжчика з могили і відшмагати мертве тіло араптиком, щоб імітувати сліди знуцання.

Очевидно, що образ Іудушки Головлєва з відомого роману Салтикова-Щедріна – це пряий розвиток образу Павла Федоровича. Заради володіння маєтком Порфїрій Володимирович згубив братів, племінниць, власного сина, навіть рідну матір вигнав з дому. І діяв він "у душі" Павла Федоровича. Згадаємо уривок із роману "Господа Головлєви": "Павел Владимирович наконец понял, что перед ним не тень, а сам кровопивец во плоти... Глаза Иудушки смотрели светло, по-родственному, но большой очень хорошо видел, что в этих глазах скрывается "петля", которая вот-вот сейчас выскочит и захлестнёт ему горло" [9, с. 112].

І нехай у самого Михайла Євграфовича був старший брат, який дійсно відібрав у нього частину маєтку (до Гребінки, як бачите, за сюжетом ходити не треба було), та все одно: Іудушка Головлєв був "не першим" братом-кровопивцем, а другим – услід за Павлом Федоровичем.

Висновок з усього сказаного вище такий. Євген Гребінка – не просто якийсь український чи якийсь російський письменник, що нібито не йде у порівняння з Шевченком, Пушкіним і Гоголем. Він, як і вони, один із фундаторів двох нових літератур XIX століття, і тому місце його в історії російської і української культури – безперечно високе.

Література

1. Белинский В.Г. Собр. соч.: В 9 т. – Т. 4. – М.: Худ. лит., 1979. – 654 с.
2. Белинский В.Г. Собр. соч.: В 9 т. – Т. 4. – М.: Худ. лит., 1979. – 631 с.
3. Гоголь Н.В. Собр. соч.: В 7 т. – Т. 2. – М.: Худ. лит., 1984. – 319 с.
4. Гребінка Є.П. Твори: В 5 т. – Т. 2. – К.: ДВХЛ, 1957. – 363 с.
5. Гребінка Є.П. Твори: В 3 т. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1981. – 703 с.
6. Деркач Б.А. Євген Гребінка. – Київ: Дніпро, 1974. – 149 с.
7. Зубков С.Д. Євген Павлович Гребінка. – К.: Держ. літ. видав. України, 1972. – 210 с.
8. Казарин В.П. Украина и Россия – Гоголь и Пушкин. – Симферополь: Крымский Архив, 2004. – 11 с.
9. Салтыков-Щедрин М.Е. Господа Головлєвы. – М.: Правда, 1978. – 335 с.
10. Франко І.Я. Літературно-критичні статті. – К.: Держлітвидав України, 1950.
11. Цибаньова О. Євген Гребінка. – К.: Молодь, 1972. – 303 с.

О "Сорочинской ярмарке" Гоголя

Окончание Нежинской гимназии высших наук не было для Н. Гоголя радостным событием. Оно омрачено так называемым "делом о вольнодумстве", когда директор Д.Е. Ясновский вместе с другими не-любимыми преподавателями и чиновниками вызывал его на допрос, когда необходимо было защищать тех, кто действительно давал ему знания, кто готовил к жизни.

Более того, Н Гоголь, сдав экзамены, рассчитывал получить чин XII класса, но и здесь его обошли. Машина бюрократизма взяла верх. Он получил чин XIV класса, что вызвало большое неудовольствие матери будущего писателя. Этими грустными настроениями завершался первый ученический период в жизни Н. Гоголя-Яновского [1].

Однако необходимо было как-то определяться. Мечты о служении Отечеству не покидали юного Н. Гоголя. А их можно внедрить в жизнь только в столице. И в первые дни 1829 г. он отправился в Петербург.

Но возникала дилемма, как и чем себя проявить? Хотелось как-то сразу, чтобы тебя заметили. Чиновничья служба не прельщала Гоголя, да и слишком длинным был путь к признанию, и он использует сначала то, что дала ему Гимназия, в чем он больше всего проявил себя. Он идет в театр. И это был оправданный путь, ведь не случайно же его выступления пользовались на сцене любительского театра громадным успехом у местных зрителей и у товарищей по гимназии. Однако здесь Гоголя ожидала неудача. Он не стал вторым Щепкиным, как это предвещал его товарищ А. Данилевский.

Пришлось искать новый путь. Но, как и первый, это был путь творчества. Именно он, по расчету Гоголя, мог сделать его знаменитым. Издавая свою юношескую поэму "Ганц Кюхельgarten", Н. Гоголь с нетерпением ждал ее оценки критиками и не каких-либо, а ведущих. Ведь именно им он послал анонимно свое творение. Но и здесь его постигла неудача. Н. Гоголь уничтожил поэму, чтобы она не напоминала о неудачном дебюте.

Публикация поэмы все же подтвердила правильность выбранного пути. Н. Гоголь чувствовал, что именно литература даст ему возможность прославиться. Жажда стать известным вынудила его искать необходимую тему, которая привлекла бы к себе внимание читателей и критиков. Гоголевские терзания в поисках жизненного пути заметны и в его письме к матери от 30 апреля 1829 г. Но у него уже определилась жизненная позиция: "... по моему мнению, ничего не должно пренебрегать, — на все нужно обращать внимание. Если в одном неудача, можно

прибегнуть к другому, в другом – третьему, и так далее. Самая малость иногда служит большую помощь” [2].

В 20-е годы особой популярностью пользовалась тема Украины. Написаны были романы Ф. Глинки, О. Сомова, В. Нарезного, поэмы К. Рылеева, А. Пушкина и другие произведения, которые привлекли внимание читателей. Но Гоголю важно было не просто стать в один ряд с авторами этих произведений. Главное – на этом фоне выделиться, заявить о себе и в 1829 г. Н Гоголь приступил к написанию первой повести из ставшего в скором времени известным цикла “Вечеров на хуторе близ Диканьки” – “Сорочинской ярмарки”.

На что же, прежде всего, необходимо было обратить внимание читателей, что должно стать основой для развития действия. Детальное описание среды, мир фантастики, мир необычного? Н Гоголь вспоминает о произведениях отца и обращается к матери с просьбой: “Еще прошу вас выслать мне две папенькины малороссийские комедии: “Овца-Собака” и “Роман и Параска”. Здесь так занимает всех все малороссийское, что я постараюсь попробовать, нельзя ли одну из них поставить на здешний театр”. Исследователь творчества Гоголя Шенрок обращение Н. Гоголя к малороссийской тематике рассматривал только с коммерческой стороны. “Так преимущественно с практической точки зрения, – пишет он, – смотрел сначала Гоголь на свои литературные опыты на малороссийские повести, не придавая им, может быть, того значения, какое он придавал прежде “Ганц Кюхельгартену”, и не предвидя еще своего будущего призвания” [3]. С этим трудно согласиться. Обращение Гоголя к малороссийской тематике диктовалось не стремлением поправить свои финансовые трудности, а утвердиться в жизни. Он как бы интуитивно почувствовал, что именно малороссийская тема может принести ему успех. И сразу же приступил к написанию “Сорочинской ярмарки”. Это было время ближе к 1829 году. Шенрок связывает написание повести со второй половиной 1829 года, обращая внимание на такую деталь, как пьесы отца писателя, о которых идет речь в письме от 30 апреля этого же года. Но современные исследователи указывают, что “эпиграфы к главам ((в том числе и из пьес Василия Гоголя) – Г.С.) вписывались в рукопись позже основного текста” [4]. Поэтому можно говорить, что сюжетная линия повести вырисовывалась постепенно. В процессе работы менялись характеристики персонажей, уточнялись детали и т.п.

Н Гоголь, обратившись к украинской тематике, решил привлечь внимание читателя, прежде всего, фантастикой, необычной чертовой красной свиткой (сначала в тексте была “кармазинная свитка”). Цвет свитки поменялся не случайно. Насыщенный красный цвет чаще всего ассоциировался с нечистой силой, на что указывают фольклорные источники. Именно этот сюжет и стал в центре внимания писателя.

Но как и где мог родиться этот привлекательный страшный рассказ? Очевидно, в той среде, где было много народа. Ярмарка, именно на ее фоне, а не вечерницах, могли более свободно разворачиваться события.

Ныне много написано о возникновении сюжета "Сорочинской ярмарки", о жанровых традициях (былички, бытовой сказки, интерлюдии, вертепной драмы, анекдота, фацеций и т.п.), о широком использовании мотивов украинской литературы, особенно драматургии отца, а также русской литературы на малороссийскую тематику в повести Гоголя.

"Свежестью, ароматом юности", – назвал первую часть "Вечеров" С.Т. Аксаков [5]. Именно этим художественным своеобразием и определяется первая повесть "Сорочинская ярмарка" знаменитого сборника.

На первый взгляд кажется, что именно "красная свитка" является связующим звеном сюжета гоголевской повести, ибо от нее зависит успех торговли да и всякого другого дела, но Гоголь назвал свое произведение "Сорочинская ярмарка". Значит, это и определяет в произведении то, что несет на себе основную нагрузку. Внимательно вчитавшись в содержание повести, понимаем, что именно ярмарка играет ведущую роль: на нее устремляются основные герои, там завязываются узлы основных сюжетных линий, там начинается любовная тема, которая завершается свадьбой. Ярмарка, как жизненное явление, была хорошо известна молодому писателю, ибо он неоднократно сталкивается с ней во время учебы в Нежине.

Нежинские ярмарки – это своеобразное явление на Украине. Они возникли в городе еще в XVI веке, получили свой расцвет уже в XVII–XVIII вв. Именно в это время Нежин складывался как торговый центр. Три ярмарки – Троицкая, Покровская и Всеедная, которые ежегодно проходили в городе, создавали в нем особую атмосферу. Сюда приезжали купцы из многих стран мира, привозили разные товары, которые поражали не только своим многообразием, но и экзотичностью.

Эти ярмарки проходили в Нежине и в I пол. XIX в., хотя они уже не были такими масштабными, как раньше, ибо торговля переместилась на юг, и город потерял свое значение важнейшего торгового центра. Но ярмарки остаются ярмарками. Не знаем, сколько раз Н. Гоголь побывал на Сорочинской ярмарке, но в Нежине он трижды в год посещал их, наслаждаясь их шумом и богатством предметов, которые выставлялись для обозрения. И можно только сожалеть, что не сохранилась повесть Н. Гоголя "Нечто о Нежине, или Дуракам закон не писан", в которой Всеедной ярмарке посвящена была целая глава.

Однако нежинскую ярмарку воспроизвел современник Н. Гоголя товарищ по Нежинской гимназии высших наук Евгений Гребенка. В письме к родителям он писал в 1828 г.: "Покровская ярмарка уже начинается, а с нею и движение народа: тяжелые гарбы татарские, напол-

ненные изобилием юга – виноградом, с пронзительным криком тянутся по улицам; повсюду застучал молоток, движимый рукою прибыли, и новые балаганы длинными рядами появились на площади; там уветливый суздалец раскладывал целые коллекции своих картин: возле портретов Ильи Муромца и Соловья Разбойника видно изображение незабвенного мужа Рымникского; а против него для симметрии великий объедало, который в день изволил кушать около сорока пудов говядины. Толпы народа глаза тянутся около хитрого продавца, и медные гроши звуча переходят в карманы; и вскоре великий объедало укрощает угол хаты крестьянина” [6]. Не менее богатой и многолюдной была и Всеедная ярмарка. Через полгода тот же Евгений Гребенка сообщал родителям 3 февраля 1829 года: “Уже наступает всеядная неделя, а с нею буйство и веселье; трудолюбивый молоток мастерового стучит на балагане, тяжелые сани извозчиков с товарами тянутся длинными рядами по мостовой, а маркированные козырьки носят на хребтах своих молодых дам и кавалеров. Все веселится...” [7]. “Ярмарка была обширная, и много было приезжих купцов, из Москвы и даже из Казани татары с шелковыми материями, у коих я купил себе прекрасный шейный платок” [8]. Это уже впечатление Е. Гребенки от той же ярмарки, но следующего года (17 февраля 1830).

Нежинцы также готовились к этим ярмаркам. И к Троицкой, и к Покровской, и к Всеедной. На последних двух были уже готовыми знаменитые проквашенные нежинские соленья – маленькие пузырчатые огурчики, которые вывозились купцами в разные страны мира. Славился Нежин и своими особыми наливками и вареньями, табаком. На прилавках ярмарок можно было встретить и товары нежинских ремесленников. Каждый приезжий мог заказать себе украшения из золота или серебра – кольца, сережки. Славилась и нежинские дукачи – женские нагрудные украшения в виде медальона, которые оформлялись металлическим бантом с вкраплениями граненных разноцветных стекол. Широко было развито в Нежине и изготовление печного кафеля. В начале XIX века город был центром изготовления художественных тканей, платков, поясов, которые пользовались большой популярностью и спросом. Были развиты и другие ремесла. В частности, изготовление “скрын” (расписных деревянных сундуков) и деревянной посуды, которая расходилась не только в Нежине, но по всей округе.

Гоголь любил бывать также на базарах, которые постоянно действовали в промежутке между ярмарок. Его, прежде всего, интересовало не обилие товаров (ибо у него никогда не было лишних денег), а само состояние ярмарки и ее участники. Бывший гимназист Василий Любич-Романович замечал, что Гоголь “искал обближения... с базарными торговцами на рынке Нежина – в особенности. Это обближение его с людьми

простыми, не претендующими на изящество манер, изысканность речи и на выбор предмета беседы, очевидно, давало ему своего рода наслаждение в жизни, удовлетворяло его эстетические потребности и вызывало в нем поэтическое настроение. Так, по крайней мере, мы это замечали потому, что он после каждого такого знакомства где-либо подолгу записался в своей комнате и заносил на бумагу свои впечатления” [9].

Особенно нравились ему Магерки, северная часть Нежина. Там у него было много друзей и знакомых. В выходные дни гимназистов отпускали в город. Магерки напоминали собой село, в котором были хаты богатых козаков и бедных крестьян, покрытые соломенными крышами. Домики отделялись один от другого плетеными заборами. В этом районе Нежина он встречался со многими интересными людьми, бывал на свадьбах, также других увеселительных торжествах. “Гоголь имел там много знакомых между крестьянами, – вспоминал Н. Алтынов. – Когда у кого из них бывала свадьба или другое что или когда просто выгадывался pogodный, праздничный день, то Гоголь уж непременно был там” [10].

Именно отсюда черпал Н. Гоголь материал для своей “Книги всякой всячины, или Подручной энциклопедии”. Нежинские базары и ярмарки, встречи с жителями Магерок – все это обогащало будущего писателя, помогало ему глубже познать народные характеры. Интересующийся народным творчеством Гоголь как бы впитывал в себя песни и припевки, присказки и яркие выражения. Да это был и первый опыт собирания того, что создано народом. В “Книге всякой всячины, или Подручной энциклопедии”, которую Н. Гоголь начал заполнять в Нежине с 1826 г. и которая представляет собой тетрадь из 490 страниц голубой бумаги в кожаном переплете, даны всевозможные сведения, интересовавшие будущего писателя, заметки, выписки, рисунки. Здесь же отрывки из “Енеїди” И. Котляревского.

На многих страницах “Книги...” даны описания обычаев русского и украинского народов. Здесь же и украинско-русский словарь. Исследователи указывают, что составлением украинско-русского словаря занимался отец Гоголя, очевидно он увлек этим и сына. Юный Гоголь подбирал украинские слова с их русским переводом ко всем буквам алфавита. Работа Гоголя свидетельствовала о хорошем знании им двух языков – украинского и русского. В некоторых разделах “Книги...” описаны “игры и увеселения малороссиян”, “разные малороссийские имена, даваемые при крещении”, “малороссийские песни”, “малороссийские загадки”, “малороссийские предания, обычаи, обряды”, “малороссийские блюда и кушанья”. В “Книге всякой всячины...” помещены и тексты народных песен с этнографическими комментариями. Интересные объяснения дает Гоголь русалочным песням, записывает свадебный обряд. В “Книге...” немало материалов, почерпнутых в Нежине.

Многие эти записи Гоголь использовал позже во время работы над книгой "Вечера на хуторе близ Диканьки".

Исследователем может заинтересовать вопрос, откуда появилась тяга к демонологическим образам у Н. Гоголя ("Вечера на хуторе близ Диканьки", "Миргород" и др.). При этом необходимо вспомнить и его товарища по Гимназии Н. Билевича, автора повестей "Белые колпаки, или Нездешние гости на здешнем свете", "Дедова история", "Зеленая птица", "Чудная встреча" и др., в которых также присутствуют подобные образы. Ответ на этот вопрос надо искать также в Нежине, ибо здесь будущие писатели сталкивались с такими деталями быта, которые позже вошли в ткань их художественных произведений [11].

Таким образом, город юности Гоголя Нежин, его обитатели остался навечно в памяти будущего писателя и нашел преломление в его творчестве, в том числе и в "Сорочинской ярмарке".

Приступил Гоголь к написанию повести "Сорочинская ярмарка" как-то сразу, с некоторой ускоренной быстротой, а поэтому на первых порах использовал для ее создания все, что было под рукой: нежинские наблюдения, записи "Книги всякой всячины", отцовские драматические произведения, сообщения матери и т.д., и это заметно не вооруженным взглядом. Но Гоголь этот материал обработал по-своему, проявляя при этом талант художника. Поэтому он и не воспринимается здесь как слабый ученик всех тех, с кем его сравнивают нынешние исследователи, пытаясь доказать, что позаимствовал Гоголь у малорусской и русской литературы, а как интересный художник слова, делающий свои самостоятельные шаги в творчестве. Не случайно, что известный критик Н.И. Надеждин, отмечая верное отражение местного колорита, язык и стиль "Вечеров", указал на умение Гоголя примирить "национальную малорусскую и общерусскую литературные традиции" [12].

Посмотрим, как же изображали ярмарку малорусские и русские писатели, предшественники Гоголя, какую композиционную роль занимает она в их произведениях.

К описанию украинской ярмарки обращались многие художники слова. П. Шаликов в "Путешествии в Малороссию" (1803) воссоздал ярмарку в Ромнах, на которой бывал и Гоголь, Орест Сомов в повести "Гайдамак" описывал Крелевецкую, а Василий Нарезный в романе "Два Ивана" ярмарку в селе Горбыли на Полтавщине.

Разную сюжетную нагрузку несут эти описания. У П. Шаликова – это один из объектов его дорожного наблюдения малороссийской экзотики.

Несколько по-иному воспринимается она у В. Нарезного. Ее функциональное значение в романе исследователь В. Мацапура определяет "не только как событие важное, ожидаемое, но и как особое веселое время и место" [13]. Однако здесь необходимо сделать некоторые ут-

чнения. Действительно, ярмарка воспринимается как праздничное событие, которому рады все. Краткое описание дает возможность представить ее читателю: "Далеко от места ее расположения слышны были звуки гудков, волюнок и цимбалов; присоединяя к сему ржание коней, мычание быков, блеяние овец и лай собак, можно иметь понятие о том веселии, какое ожидало там всякого" [14].

Ярмарка у В. Нарезного – повод для встречи и веселья двух Иванов, а также разных панков. А поэтому "все людство отправилось к месту празднества" (там же). Иван-старший приказал "для большей пышности следовать за собой слугам и служанкам, как все были в народных платьях и хотя босы, но для такого великого дня чисто-начисто вымыли ноги" (там же).

Не прибегая к детальному описанию ярмарки, В. Нарезный все же сообщает читателю некоторые ее детали, мимоходом замечает, а что же привлекло внимание помещиков и его спутников: "...оба Ивана запаслись батуринским табаком; и булавками; на руках дочерей блистали серебряные перстни" [15]. Вот и все, что мы узнаем о ярмарке и ее товарах. Для В. Нарезного ярмарка – это прежде всего место встречи двух противоборствующих сил, которые ведут вечную тяжбу: двух Иванов и пана Харитона.

В. Нарезный показывает, как появляется у Иванов страх, и не столько при виде пана Харитона, сколько сотенного канцелярии писца Анурия с двумя подписчиками в свите противника, и как он исчезает при приближении пана Харитона, как происходит столкновение между враждующими и как возникает новый виток тяжб. Не ярмарка, а новая тяжба, рожденная встречей на ярмарке, становится объектом развития действия.

Таким образом, ярмарка для В. Нарезного – лишь место для розыгрыша нового мелочного конфликта. Сама же она уже отходит на задний план. Да она и не играла в сюжете ведущей роли как самостоятельно значимое явление. Вместо ярмарки В. Нарезный мог бы использовать и другое какое-то место, где бы разыгрался новый низменно-мелочный конфликт между враждующими. Хотя и в данном варианте ярмарка играет определенную роль в смысловой нагрузке произведения. П. Михед, исследуя роман, связывает начало главы IV "Ярмарка" с элементами карнавализации в творчестве В. Нарезного. "Праздничный карнавальная смех, – пишет он, – присутствует в самой манере повествования, создавая фон, на котором часто развивается действие" [16].

И действительно, это начало нового витка тяжбы, рожденное в веселой ярмарочной обстановке, будет развиваться дальше, за М.М. Бахтиным, там, где "праздничность измеряет пошлость и будничность будничного" [17].

Несколько иную функциональную роль в развитии сюжета несет описание Воздвиженской ярмарки в Кролевце в малороссийской были "Гайдамак" Ореста Сомова. "Была осень; частые дожди растворили малороссийский чернозем; глубокая и вязкая грязь превращала в топкие болота улицы и проселочные дороги. В это время в Кролевце собиралась Воздвиженская ярмарка. По грязным улицам небольшого худо обстроенного поветового городка тянулись длинные обозы; чумаки с батоном на плече шли медленным шагом подле волов своих, которые с терпеливою покорностью тянули ярмом тяжелые возы. Русские извозчики без пощады погоняли усталых лошадей, суетились около телег, навьюченных московскими товарами, кричали и ссорились. В ятках на площади толпились веселые козаки в красных и синих жупанах и те беззаботные головы, кои, уставши чумаковать, пришли к ярманке на родину попить и погулять; одни громко рассуждали о старой Гетьманщине, другие толковали про дальние свои чумакованья на Дон за рыбою и в Крым за солью. Крик торговок и крамарей, жида с цимбалами и скрипками; цыгане с своими песнями, плясками и звонкими ворганями, слепцы-бандуристы с протяжными их напевами – везде шум и движение, везде или отголоски непритворной радости, или звуки поддельного веселья. Огромные груды арбузов, дынь, яблок и других плодов, коими небо благословило Малороссию и Украину, лежа рядами на подстилках по обе стороны площади, манили взор и вкус и свидетельствовали о плодородии края" [18].

Все это описывает О. Сомов лишь для того, чтобы представить основного героя произведения гайдамаку Гаркушу Леська, который вел за собою музыкантов и ватагу весельчаков и сыпал деньгами в народ" [19]. Вот этим то и заканчивается роль ярмарки. В быле она выступает местом, где читатель знакомится с основным героем. Больше автор уже к ней не возвращается.

Однако само описание ярмарки любопытно. Оно обрамлено определенными рамками и имеет цельный характер. Воспринимается как завершающая зарисовка, которая дает представление о ярмарке с ее действующими лицами, товарами, характерной ярмарочной атрибутикой и суетой: возами, торговками, цыганами, жидами, песнями, плясками, скрипками, цымбалами, шумом, движением, грудями плодов и обилием арбузов и дынь, рыба, соль и т.п. Без этого трудно представить любую ярмарку. Такой она представлена и у О. Сомова. Именно на ярмарке можно услышать свободолюбивую запорожскую песню, живую яркую историю, предание, заметить творческую натуру, которая проявляется во всем своем национальном многообразии.

Именно здесь и можно встретиться с гайдамакой, вольным человеком. О. Сомов ставит задачу не слить своего героя с ярмарочной массой,

а выделить его, обратить на него внимание так, чтобы это заметили и другие. "Посреди площади собралась толпа народа. Молодой чумак в синем жупане тонкого сукна, в казачей шапке с красным верхом, лихо заломанной на голове с алым шелковым платком на шее, распущенными по груди длинными концами, и в красных сафьянных чоботах шел, приплясывая и припевая, вел за собою музыкантов и ватагу весельчаков и сыпал деньгами в народ. Чтобы показать свое удальство и богатырство, он то расталкивал ногою плоды у торговков, то бил нарочно стеклянную посуду в ятках – и платил за все в десятеро. Все: купцы, жида, цыгане, бандуристы и нищие обступили его..." [20].

Такой типаж молодца можно, наверное, встретить только на ярмарке. Он представлен читателю во всей своей красоте. Это заметная фигура даже среди веселых казаков в красных и синих жупанах. И писатель любит им вместе с другими, восклицая: "Какой завзятый чумак! Какой лихой парень! Какой статный и пригожий мужчина! Какой богатый и тороватый!"

Однако авторские восклицания прерываются, О. Сомов обращает внимание на новую фигуру. "Вид этого человека с первого взгляда не обращал на себя внимания, но, всмотревшись пристальнее, не скоро можно было отвести от него глаза. Он стоял без шапки, которую сронил в толпе. Длинный оселедец спускался с бритой его головы и закручивался около уха. Смуглое лицо, правильные черты, орлиный нос, нагибавшийся над черными усами, и быстрые, пронизательные глаза обличали в нем ум, сметливость и хитрость, а широкие плечи и грудь, крепкие жилистые руки и богатырское сложение тела ясно говорили о необыкновенной его силе. В движениях и поступках его, даже в самом спокойном положении, видны были решительность и смелость. Ему казалось, от роду не более сорока лет, но или сильные страсти, или заботы поборождали уже чело его морщинами" [21].

Как видим, О. Сомову ярмарка нужна для того, чтобы высветить и эту вторую фигуру. Автор очень детально характеризует "раскошного молодого чумака" (первую фигуру) и "человека среднего роста в простой чумацкой свите" (вторую фигуру). Однако эти характеристики разные. В первой – автор выделяет этакое "удальство и богатырство", которое проявляется среди торговков и зевак, во второй – подчеркивается пронизательность, сметливость, хитрость, решительность, смелость. И хотя автор не называет его, читатель догадывается, что именно это Гаркуша, тот гайдамак, который незаметно появляется и так же неожиданно и исчезает, свершив свое дело. Обвех персонажей он соединяет. И ярмарка в этом сыграла свою решающую роль. Именно на ярмарке они могли встретиться. Именно на ярмарке в толпе мог незаметно появиться известный атаман за новыми молодцами. Лесько понимает

намеки Кирьяка Максимовича, и, бросив деньги в толпу, отвлекает внимание от взгляда на новую фигуру. "И оглянулись. то уж обоих чумаков как не бывало", — завершает автор первую главу.

Ярмарка дала возможность О. Сомову в естественной обстановке представить читателю своего главного героя и тех (в частности, жида Гершка, заметившего Гаркушу на ярмарке и подслушавшего разговор его с Леськом), кто попытается сыграть роковую роль в судьбе персонажа. Хотя к ярмарке после второй главы автор уже не возвращается, но то, что произошло на ней, получило дальнейшее развитие в последующих главах.

Как видим, в произведениях каждого из предшественников Гоголя ярмарка играла свою композиционную роль. Однако в них есть и общее, которое состоит в том, что на ней сходились главные герои. Ярмарка была тем местом, где начинали разыгрываться события, которые составляли основу дальнейшего повествования.

Какое же место занимает ярмарка в произведении Гоголя? Описанию ее в повести "Сорочинская ярмарка" отводится небольшое место, но оно насыщено конкретными деталями. Сначала дана общая характеристика прекрасного ярмарочного дня. "Как упоителен, как роскошен летний день в Малороссии!" И далее идет очаровательно-нежное описание тихого, знойного дня, когда все окунулось в негу и только серебряная песня жаворонка да редкий крик чайки напоминали о жизни. И завершается эта упоительная летняя живописная картина бытовой зарисовкой фруктов, которые будут представлены на ярмарке. Однако и это перечисление овеяно таким же чарующим светом, как и все предыдущее. Романтически увлеченный в описании природы автор даже не замечает, что он воедино соединяет ранние плоды черешен с плодами предосеннего времени. Однако на это никто и не обращает внимания. Все очарованы сладострастием и негой малороссийского лета, которое нам преподносит Гоголь.

После этого вступления Гоголь знакомит читателя с основными действующими лицами ярмарки. Исследователи М. Бахтин, Ю. Манн указывают на наличие в повести некоторых карнавальных элементов. И с этим нельзя не согласиться. И все же в описании ярмарки и свадьбы у Гоголя преобладает свое индивидуальное представление об этих действиях. Это прежде всего молодежь, которая устремилась на давно ожидаемую ярмарку, чтобы не только продать товар, но и повеселиться, познакомиться, окунуться в ярмарочный мир и в зависимости от достатка приобрести то, что понравилось. Яркими представителями ее являются Парася и Грицько, которые познакомились при странных обстоятельствах по дороге на ярмарку.

Затем следуют их родители, которые привезли свой товар, чтобы продать его и при этом не продешевить. Вот и толкаются они среди ярмарочной суеты, вслушиваясь в цены и разыскивая покупателей.

Гоголь выделяет и группу постоянных обитателей ярмарки: это торговки и перекупки, шинкарки, жида, цыгане и т.д. Каждому из них писатель отводит свое место и определяет свою роль.

Гоголь насыщает ярмарку все новыми участниками. И если заглянуть в черновой вариант текста повести, то обнаружим, что правка шла именно в этом направлении. В предложении "с утра еще тянулись сколоченная вереницей чумацкие возы с солью и рыбой" — "чумацкие возы" заменены на "чумаков", ибо они главные на ярмарке, а не их возы.

И даже тогда, когда предметный мир увлекает писателя, в центре внимания его остается их творец. Вспомним описание товара высокого гончара: "Горы горшков, закутанных в сено, высоко (в черновике было "гордо") подымали с воза гигантское чело свое и, кажется, скучали темнотой (было "своею неизвестностью"). Местами (было "изредка") только какая-нибудь расписанная миска или макитра хвастливо выказывалась из высоко взгроможденного плетня и привлекала умиленные (было "завистливые") взгляды поклонников роскоши" [22]. И все же автор от этого великолепия гончарной посуды переводит читателя на основной объект — "много прохожих и проезжих поглядывало с завистью на высокого (было "степенного") гончара, владельца сих драгоценностей, который медленными шагами шел (было "следовал") за своим товаром, заботливо окутывая глиняных своих кокеток и щеголей ненавистным для них сеном" (С. 15). Этот черновой вариант будет подвергнут Гоголем еще одной обработке. Новые уточнения еще больше углубят образ гончара, прекрасного творца глиняного царства.

Гоголь делает поток людей, устремившихся на ярмарку, узнаваемым, ибо из него он высвечивает персонажей, которые вновь промелькнут на живой, возбужденной ярмарочной площади. Однако это высвечивание носит своеобразный характер. Гоголь поочередно то обращает внимание на товар, то на их обладателя. Вот по дороге одиноко истомленные волю тащат воз, наваленный мешками, пенькою, полотном и разною домашнею поклажей. Но все это автором названо как бы вскользь, ибо в центре внимания должен быть главный предмет, который больше всего беспокоит обладателя этих товаров — пшеница, которой он так дорожит и хочет продать как можно выгоднее. Именно она и станет в центре внимания ярмарочной сделки, определенным движущим звеном действия. Как и в первом случае с гончаром, Гоголя больше интересует сам хозяин этих товаров. Вот он бредет в чистой полотняной рубашке и запачканных полотняных шароварах, ленивою рукой обтирая "катившийся градом пот с смуглого лица и даже капавший с

длинных усов...". В черновом варианте портретное описание было уточнено некоторыми деталями. Однако это дополнение "толстый небольшого роста мужик уже с поседевшей головою, с усами" – было позже снято. Гоголь не именует его. Только позже узнаем, что это был Солопий Черевик. Здесь не он главный. Позже Черевик сыграет свою роль. А сейчас в центре внимания автора его дочь и сожительница. "На возу сидела хорошенькая дочка с круглым личиком, с черными бровями, ровными дугами поднявшимися над светлыми карими глазами, с беспечно улыбающимися розовыми губками, с повязанными на голове красными и синими лентами, которые, вместе с длинными косами и пучком полевых цветов, богатою короною покоились на ее очаровательной головке" (С. 15). И это личико постоянно притягивало взгляд прохожих. И, наоборот, красное лицо мачехи, возбуждало тревогу. В портретных описаниях двух женщин уже ощущается мотив светлого и темного, того темного, которое связано будет с нечистой силой. Это чувство усиливается красным цветом, который присутствует в наброске портрета сожительницы Солопия Черевика: "И она тут же сидела на высоте воза в изрядной шерстяной зеленой кофте, по которой, будто по горностаевому меху, нашиты были хвостики красного только цвета, в богатой плахте, пестревшей как шахматная доска, и в ситцевом цветном очипке, придававшем какую-то особенную важность ее красному, полному лицу, по которому проскальзывало что-то столь неприятное, столь дикое, что каждый тотчас спешил перенести встревоженный взгляд свой на веселенькое личико дочки" (С. 16).

Гоголь в первой главе использует кинографический прием постепенного кадрового перехода от чумацких возов, к гончару, а затем обитателям воза Черевика, при этом высвечивая и предметы и лица так, чтобы у читателя появилось желание узнать о их судьбе дальше

Вторая глава повести посвящена описанию самой ярмарки. Гоголь представляет ее как огромное чудовище, которое шевелится всем корпусом, "кричит, гогочет, гремит. Шум, брань, мычание, бляение, рев – все сливается в один нестройный говор. Волы, мешки, сено, цыганы, горшки, бабы, пряники, шапки – все ярко, пестро, нестройно; мечется кучами и снуется перед глазами. Разноголосые речи потопляют друг друга, и ни одно слово не выхватится, не спасется от этого потопа; ни один крик не выговорится ясно. Только хлопанье по рукам торгашей слышится со всех сторон ярмарки. Ломается воз, звенит железо, гремят сбрасываемые на землю доски, и закружившаяся голова недоумевает, куда обратиться" (С. 18).

Гоголь вновь прибегает к приему высвечивания. Из огромной ярмарочной толпы он высвечивает уже знакомые нам лица: приезжего мужика, который толкался в народе, узнавая и примеряясь к ценам, и

его чернобровую дочку. Ярмарка далее преподносится читателю через их восприятие, в котором проявилась и жизненная мудрость, и романтическая молодость. Старик интересуется ценой на пшеницу, которую привез продавать, а также дегтем, которого он хотел взять на барыш. А дочь, которая вынуждена находиться возле отца, погружается в окружающий ярмарочный мир, такой занимательный и такой веселый, незнакомый: "Ее смешило до крайности, как цыган и мужик били один другого по рукам, вскрикивая сами от боли; как пьяный жид давал бабе киселя; как поссорившиеся перекупки перекидывались бранью и раками; как москаль, поглаживая одною рукою свою козлиную бороду, другою . . ." (С. 19). Но это увлечение носит временный характер, ибо ее манит другой мир, "туда, где под полотняными ятками нарядно развешаны красные ленты, серьги, оловянные, медные кресты и дукаты".

Постепенно Гоголь заполняет ярмарку все новыми и новыми персонажами: цыган, мужик, пьяный жид, перекупки, шинкаря и т.д. Но появляются и старые знакомцы Солопий Черевик, Грицько и Параска. Эти юные существа, чувствуя магическое притяжение друг к другу. Но автор не спешит развивать эту лирическую, любовную линию. Он находится в мире ярмарки, который не может обойтись без приключений. И среди ярмарочных персонажей появляется два человека, один похожий весьма на заезжего "обитателя какого-нибудь местечка, в пестрядевых, запачканных дегтем и засаленных шароварах", и другой — "в синей, местами уже с заплатами, свитке и с огромною шишкою на лбу" (в черновике было — "с широким носом и огромною на нем шишкою"). Именно эти, обеспокоенные продажей пшеницы мужики, стали носителями истории о красной свитке, которую подслушал Солопий Черевик и которая встревожит всю ярмарку.

Рассказ о красной свитке, обросший позже легендой о черте, изгнанном из пекла и приносившем людям одни неприятности, станет связующим звеном в дальнейшей судьбе и Солопия, стремившегося продать пшеницу и старую кобылу, и Параси, и Грицька, полюбивших друг друга и пытающихся объединить свои жизни, и Хиври, и поповича Афанасия Ивановича, и даже кума Цыбули.

Однако в сию мимолетную минуту этот интригующий и, как окажется позже, очень важный разговор негодяев не оторвал Солопия Черевика от реальной жизни. Он увидел свою дочь с сыном Голопуленко, которого он уже приметил и пророчил в женихи Параси. Гоголь убыстряет действие, связанное с решением дальнейшей судьбы Параси, нарушая при этом все народные традиции сватовства. Эта мысль еще больше утвердилась, когда они все вместе, побывавшие в известной ярмарочной ресторации — под яткою у жидовки. Ярмарочное действие не прерывается никакими событиями и завершается в 3-й главе тем, что Солопий Че-

ревик побрел до своего воза с пшеницей, старой кобылой и сожительницей, а молодые отправились в ряды "с красными товарами, в которых находились купцы даже из Гадяча и Миргорода, двух знаменитых уездных городов в Полтавской губернии" с целью приобрести "получшую деревянную люльку в медной щегольской оправе, цветистый по красному полю платок и шапку тестю и другим всем, кому следует".

Описание ярмарки не прерывается. Даже IV глава, где идет разговор Солопия Черевика со своей сожительницей о женихе для Параси, является результатом его встречи на ярмарке с женихом.

Пятая глава – это продолжение описания ярмарки. В ярмарочный мир Гоголь вкрапливает пейзажную зарисовку, перемешивая ее названиями товаров. "Усталое солнце уходило от мира, спокойно пропылав свой полдень и утро; и угасающий день пленительно и ярко румянился. Ослепительно блистали верхи белых шатров и яток, осененные каким-то едва приметным огненно-розовым светом. Стекла наваленных кучами оконниц горели; зеленые фляжки и чарки на столах у шинкарок превратились в огненные; горы дынь, арбузов и тыков казались вылитыми из золота и темной меди. Говор приметно становился реже и глуше, и усталые языки перекупок, мужиков и цыган ленивее и медленнее поворачивались. Где-то начинал сверкать огонек, и благовонный пар от варившихся галушек разносился по утихавшим улицам" (С. 23).

Первый ярмарочный день завершается сговором Грицька и цыгана об обоюдной для них сделке: "А спустишь волов за двадцать, если мы заставим Черевика отдать нам Параску?"

Хотя в последующих главах события переходят за пределы ярмарки, этот мир не перестает быть ярмарочным, балаганным, ибо он живет по тем же ярмарочным законам. Переключая внимание читателя к ярмарочному слуху о красной свитке, которую ищет черт, Гоголь показывает, как это сказочное сообщение приобретает реальную основу в воображении каждого участника ярмарки. Старухе, продававшей бублики, сатана почудился в образине ужасной свиньи. И все поверили ей, и никто не обратил внимание на то, что она еле держалась на ногах, ибо ее лавка находилась с яткою шинкарки. Сила страха затмила разум. Увиденное продавщицей бубликов разрасталось, дополнялось за счет новых вестей о чуде, виденном волостным писарем в окне развалившегося сарая – свином рыле, которое хрюкнуло так, что у писаря мороз подрал по коже.

Гоголь очень тонко раскрывает чувство страха, которое парализовало сознание, реальное восприятие окружающего мира. "Так что к ночи все теснее жались друг к другу; спокойствие разрушилось, и страх мешал всякому сомкнуть глаза свои; а те, которые были не совсем храброго десятка и запаслись ночлегами в избах, убрались домой. К числу последних принадлежал и Черевик с кумом и дочкою, которые вместе с

напросившимся к ним в хату гостями произвели сильный стук, так перепугавший нашу Хиврю”.

После того, как страшная свиная рожа выставилась в окне во время рассказа кума Цыбули о поисках чертом кусков своей красной свитки, разбросанной по ярмарке, “ужас оковал всех находившихся в хате”. Этот страх спровоцировал и поступки каждого, соответствующие его характеру. Ночные страхи подкрепились не только рассказом о красной свитке, но и действиями цыган, которые демонстрировали Свиною-Черта, чтобы усилить этот страх, возбужденный в головах Солопиевых гостей хмельными напитками.

Перечитывая повесть Гоголя “Сорочинская ярмарка”, постоянно натыкаешься на какие-то не характерные для земной жизни неправильности. И на это обратили внимание в свое время Пантелеймон Кулиш, Андрей Царинный (А.П. Стороженко), Николай Петров и другие исследователи, стремясь найти им объяснение.

Попытаемся нащупать первопричины этих несоответствий, связав их с влиянием на ярмарочную жизнь демонической силы. Если допустить, что Гоголь решил с читателем поиграть, поозорничать, осознанно прибегнув к этическим нарушениям, чтобы таким образом подсказывать читателю ход действий, подтолкнутый нечистой силой и продемонстрировать, во что превращается хорошее дело, если в нем участвует бесовская сила. Но где она, кто из представленных в повести героев обладает этой силой?

Повесть начинается прекрасным летним днем, когда дорога на Сорочинцы “кипела народом, поспешавшим со всех окрестных и дальних хуторов на ярмарку”. Все буднично. Все своя надежда, свои мечты.

Уже на первой странице Гоголь отходит от реального восприятия действительности, ибо оно насыщено неточностями и преувеличениями. Но присмотримся к парубку “в белой свитке и серой шапке решетиловских смужек”. Что прежде всего привлекло в нем Параску: “смуглое лицо” и “огненные очи”, которые, казалось, стремились пронизать ее насквозь. Это был Грицько, Григорий. В украинской демонологии это имя служило для одного из обозначений черта [23]. На это обратили внимание составители Примечаний к повести “Сорочинская ярмарка” [24].

Если принять гипотезу, что Грицько – это тот, кто водится с нечестью, а может, и сам есть нечистая сила, ибо он Охримов сын, а имя Охрим в украинской демонологии употреблялось для обозначения знахаря, упыря, то станут объяснимы все несообразности в его поведении. Только нечистый мог забросать грязью и обругать незнакомую пожилую женщину, которая сидела на возу рядом с девушкой, так понравившейся юноше. И только нечистый мог воспринимать ее как свинью. В укра-

инском фольклоре ее называют Хизрей, Хавроньей. Черт, встретившись со свиньей, не мог по-другому поступить. Здесь вспоминается поговорка "Черт свинье не товарищ". Грицько называет ее дьяволом, и Гоголь мысль своего героя доводит до логического завершения, внося в портретную зарисовку некоторые специфические детали: "красные щеки ее превратились в огненные". Затем следует новое наименование, брашенное будущим зятем – "столетняя ведьма".

Быстрое знакомство Приськи и Грицька, их притяжательное тяготение одного к другому сама героиня объясняет вмешательством нечистой силы: "Только мне чудно" – стремится мысленно объяснить девушка – "верно это лукавый! Сама, кажется, знаешь, что не годится так... а силы недостает взять от него руку". Отец хотел в связи с этим что-то сказать дочери, но прозвучало в это время "магическое слово" – "пшеница", которую он не мог продать, ибо, как заявляли негоцианты, ярмарка находилась на проклятом чертом месте. Именно из их уст узнал Черевик о "красной свитке". Так по-разному входит бесовство в жизнь персонажей. У Солопия Черевика соединяются в одно целое как физический страх, связанный с бесовской одеждой, так и душевный, ибо он увидел свою дочь с парубком. Вспомнив при этом неоднократно черта, он через несколько минут, узнав, что дело имеет с Охримовым сыном ("А кто ж? Разве один только *лысый дидько*, если не он" – и здесь Гоголь выделяет в тексте подчеркнутые слова, которые в фольклоре обозначают "лысый черт, бес, леший"), соглашается выдать замуж свою дочь, распив вместе с ней и будущим нареченным-зятем могорыч в ярмарочной ресторации.

Если бы Солопий Черевик здесь имел дело не с "нечистой силой", то все было бы совершенно по-другому, на что указывали критики украинского свадебного обряда. Здесь Гоголь нарушает устоявшиеся традиции. Но не будем забывать о гипотезе, которая предполагает, что старик имеет дело с необыкновенным женихом, а имеющим связь с нечистой силой, которая диктует свои условия. Благодаря ей у смиренного Солопия появляется смелость перечить своей сварливой Хивре, настаивая на свадьбе в неподходящее для этого время.

В момент сговора Грицька с цыганом (в народе всегда говорили, что цыгане водились с нечистой силой) все горит, все покрывается "огненно-розовым цветом" от уходящего солнца. Цветовой набор красок близок к бесовской одежде.

Вся VII глава наполнена рассказом о красной свитке и ночных приключениях, связанных с ней. Любопытен сам характер развития действия. В основе его – рассказ кума Цыбули, который сопровождается многими неожиданными, страшными и смешными действиями персонажей.

На первый план здесь выдвинута не красная свитка, а свиное рыло, которое ассоциируется с чертом

Однако "страшные толки про красную свитку, наведшие такую робость на народ, в таинственные часы сумерек", не исчезли и с появлением утра (С. 92). Подтверждает это рушник, который подала Хивря Солопию и который она "с ужасом отбросила от себя: это был *красный обшлаг свитки!*" (С. 92), а также тот страх, который отнял у нее ноги, а "зубы колотились один об другой" (С. 92). Цыгане во время продажи Солопием кобылы незаметно обрезают узду, за которую тот держал кобылу, и привязывают "*кусок красного рукава свитки*" (С.93); "поневоле побежишь, когда сатанинская одежда..." у тебя в руках.

И снова Гоголь показывает вмешательство нечистой силы, которая воплощается в образе Грицька. Связанный вместе с кумом Цыбулею Черевик обещает за свое освобождение Грицьку сыграть свадьбу, которая и состоялась сразу.

От момента встречи Грицька и Приськи и до свадьбы все сцены как-то связаны с нечистой силой. То во время разговора произвольное звучит выражение "Черт!", которое затем обретает реальную силу, то подкрепляется какими-то неестественными действиями, которые связаны с нечистой силой, то это рассказ о красной свитке, которую ищет черт и куски которой в облике красной материи всегда встречаются в реальной ситуации и воспринимаются как ее часть.

Гоголь нигде не называет тех, кто способствует появлению предметов или действий нечистой силы. Только в одном месте устами высокого цыгана произнесены слова: "Что, Грицько, худо мы сделали свое дело?"

А что это за дело? Грицько готов продать волю за 15 рублей, если цыган способствует тому, что Солопий Черевик отдаст свою дочь Приську за него замуж.

Читатель может реально представить, что могли цыгане сделать, чтобы усилить страхи, вызванные рассказами о поисках чертом в обличье свиньи своей красной свитки: свиньи рожи появляются в окне во время рассказа кума Цыбули, куски красной материи, что ассоциируются с красной свиткой, встречаются то Хивре, когда она подает полотенце, то Солопию, когда он держит за ремешок кобылу и т.д.

Несмотря на протесты Хиври-Свиньи помешать сыграть свадьбу, Солопий и Приська, объединенные нечистой силой во время танца, проявляют стойкость в достижении своей цели: во чтобы то ни стало сыграть свадьбу. А ведь в повести время действия — конец августа, это спасов пост, во время которого не играют свадеб. Но она состоялась. В гоголевском описании нет открытой радости, веселья. Хотя в критической литературе свадьба воспринимается по-разному. Так, например,

известный исследователь творчества Н. Гоголя Г.Н. Поспелов утверждает: "Грицько и его приятели из "Сорочинской ярмарки" не знает уже вообще ничего чудесного, кроме собственной своей храбрости и смекалки. Теперь чудесное осталось лишь в легенде о "красной свитке", которой можно напугать глупых стариков, чтобы получить от них согласие на свадьбу дочери" [25].

Но ведь свадебный танец ничем не напоминает радостного праздничного действия, хотя "все неслось. Все танцевало". И кто же танцует? "Люди, на угрюмых лицах которых, кажется, век не проскальзывала улыбка, притоптывали ногами и вздрагивали плечами... Но еще страннее, еще неразгаданнее чувство пробудилось бы в глубине души при взгляде на старушек, на ветхих лицах которых веяло равнодушие могилы, толкавшихся между новым, смеющимся, живым человеком. Беспечные! Даже без детской радости, без искры сочувствия, которых один хмель только, как механик своего безжизненного автомата, заставляет делать что-то подобное человеческому, они тихо покачивали охмелевшими головами, подплясывая за веселящимся народом, не обращая даже глаз на молодую чету (С. 97). Этот танец несколько не похож на свадебный, в котором участвует молодежь.

Сам свадебный процесс был настолько мрачным, что радости-то никакой не получилось. "Гром, хохот, песни слышались тише и тише. Смычок умирал, слабая и теряя неясные звуки в пустоте воздуха. И скоро все стало пусто и глухо". Радость, эта прекрасная, но непостоянная гостья улетела. Одинокий звук скрипки, который еще пытался удерживать веселье в своем эхо, уже слышит грусть. И авторская мысль переносится от одиночного к более общему. Автор вспоминает о своих резвых друзьях бурной и вольной юности. Откуда эта грусть, чем она вызвана?

Может быть, Гоголю стало грустно, пустынно и дико от того, что родилась новая семья. И ему вспомнились дни расставания гимназических друзей, которые, как веселые женихи на свадьбе, теряли свою независимость. Весь рассказ о приключениях на Сорочинской ярмарке получился не веселым. Поэтому и заключительные строки повести овеяны авторской грустью: "Скучно оставленному! И тяжело и грустно становится сердцу, и нечем помочь ему" (С. 98). Почему у автора так ноет сердце, почему он не радуется торжеству молодой любви, их счастью? Может, не верит он в нее, ибо она рождалась с нарушением законности и не имеет счастливого будущего. "Странный, еще явно непонятный финал" (Ю. Манн) остался для многих исследователей неразгаданным. И здесь, конечно, можно только предугадывать о предложенном нами авторском ходе действия.

Первое гоголевское произведение, получившее известность, заставляет исследователей искать ходы развязки тех сюжетных поворотов, которые не укладываются в реалии жизни. "Сорочинская ярмарка" предсказала Гоголя, большого лирика и сатирика, умевшего соединять противоположные понятия смех и слезы, веселье и грусть, комическое и трагическое. Не углубляясь в подсознательные потоки, воспримем "Сорочинскую ярмарку" как жизнерадостное, веселое, народнопоэтическое произведение, которое сыграло немаловажную роль в истории культуры, натолкнув художников на воссоздание гоголевского сорочинского мира, композиторов на создание музыкальных произведений, а кинематографистов на новые сценические поиски. "Сорочинская ярмарка" Н. Гоголя жива и будет жить долго

Литература

1. Самойленко Г.В. Нежин – город юности Гоголя. – Нежин, 2002. – 268 с.
2. Гоголь Н.В. Собрание сочинений: В 7 т. – М.: Худож. лит., 1976–1979. – Т. 7. – С. 59.
3. Гоголь Н.В. Его жизнь и сочинения / Составил В. Покровский. – М., 1910. – С. 35.
4. Гоголь Н.В. Полн. собр. соч. и писем: В 23 т. – М.: Наследие, 2001. – Т. 1. – С. 688.
5. Русский художественный архив / Изд. В.А. Головин. – 1892. – Вып. 2. – С. 53; а также: Гоголь Н.В. Полное собр. соч. – Т. 1. – 2001. – С. 640.
6. Гребінка Є. Твори: у 3 т. – К.: Наук. думка, 1980–1981. – Т. 3 – С. 532.
7. Там само – С. 539.
8. Там само – С. 551.
9. Любич-Романович В.И. Гоголь в Нежинском лицее. Из воспоминаний В.И. Любича-Романовича // Исторический вестник. – 1902. – Т. 87, № 2. – С. 548–550.
10. Алтынов Н.Ю. Из воспоминаний // Русский архив. – 1877. – Кн. 3. – С. 19.
11. Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа. 1820–1990. – Нежин, 1993 – С. 56–58.
12. Надеждин Н.И. Литературная критика. Эстетика. – М., 1972. – С. 280; а также: Гоголь Н.В. Полн. собр. соч. и писем. – 2001. – Т. 1. – С. 637.
13. Мацапура В. Украина в русской литературе пер. пол. XIX века. – Х.: Полтава, 2001. – С. 71.
14. Нарезный В. Бурсак. Два Ивана. Гаркуша. – К.: Дніпро, 1988. – С. 275.
15. Там само. – С. 275.
16. Михед П. Кризь призму бароко. – К., 2002. – С. 45.
17. Бахтин М. М. Этика словесного творчества. – М., 1979. – С. 359.
18. Сомов О. Купалов вечер. Изб. произв. – К.: Дніпро, 1991. – С. 22.
19. Там само. – С. 22.
20. Там само. – С. 22–23.
21. Там само. – С. 23.
22. Гоголь Н.В. Собрание сочинений: В 7 т. – Т. 1. – С. 15. Далее цитаты повести даются по этому изданию с указанием стр. в тексте.

23. Малорусские народные предания и рассказы. Свод Михаила Драгоманова. – Киев, 1876. – С. 56.
24. Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. и писем. – 2001. – Т. 1. – С. 695.
25. Поспелов Г. Н. Творчество Гоголя. – М.: Учпедгиз, 1953. – С. 46.

Ю.В. Якубина

И.Г. Кулжинский в восприятии и оценке гоголеведов

Автора стихотворных и прозаических произведений, этнографических, исторических, литературно-критических работ И.Г. Кулжинского трудно назвать яркой фигурой в истории литературы. Написанное им подвергалось серьезной критике современниками-литераторами. Некоторыми из них он воспринимался как "адепт теории мрака" (Ап. Григорьев), его обвиняли в косности взглядов. Вышедшие в 60-е годы XIX века статьи И. Кулжинского, раскрывали реакционность его взглядов на украинский язык и культуру ("О зарождающейся так называемой малорусской литературе", "Несколько слов о хохломании" др.).

Интерес исследователей к личности И. Кулжинского в последующие годы был вызван, прежде всего, тем обстоятельством, что он был одним из учителей Н. Гоголя в Нежинской гимназии и его мемуары о пребывании в этом учебном заведении, по сути, положили начало мемуарной истории Гимназии высших наук графа Безбородко в Нежине [1].

Как известно, в Нежинскую гимназию И.Г. Кулжинский был приглашен И.С. Орлаем в качестве учителя латинского языка. Преподаванием этого предмета он занимался на протяжении 1825–1829 годов.

Согласие почетного полечителя Гимназии графа А.Г. Кушелева-Безбородко на утверждение И. Кулжинского в должности учителя латыни было получено 25 июня, которое состоялось 4 августа 1825 года. С начала основания Гимназии, до открытия в ней старших классов, латынь в "низших классах" преподавали учитель П.В. Кукольник (1820–1821), сын первого директора Гимназии, а также младший профессор И.Н. Пилянкевич (1821–1822), брат жены директора, С.Н. Кукольник. Из-за конфликта, разгоревшегося вскоре после смерти директора Гимназии, П. Кукольник решением правления был временно отстранен от преподавания. Спустя непродолжительное время он, оставив в дар гимназической библиотеке собрание классических произведений, подал в отставку и уехал из Нежина. Мл. профессор латинского языка И.Н. Пилянкевич после ухода П. Кукольника проработал еще полгода, после чего также был вынужден уволиться и перебраться в Киев. Третьим преподавателем латинского языка стал С.М. Андрущенко, назначенный на должность мл. профессора латинской словесности спустя

неделю после увольнения И.Н. Пилянкевича. В связи с увеличением количества учеников понадобился еще один преподаватель латыни. На вакантную, до появления И.Г. Кулжинского, должность учителя латыни претендовал И.Г. Демиров-Мышковский, однако был принят в Гимназию лишь в качестве надзирателя [2].

Практического опыта работы у молодого латиниста И.Г. Кулжинского было немного. Из послужного списка следует, что он обучался в Черниговской семинарии, по окончании курса в 1823 году был определен "учителем греческого языка, катехизиса, российской и славянской грамматики и церковного устава нижнего отделения Черниговского духовного уездного училища. До прибытия в Нежинскую гимназию высших наук И.Г. Кулжинский занимал должность лектора словесности в Черниговской семинарии с сентября 1824 года по 12 июня 1825 года [3].

История Нежинской гимназии впоследствии нашла отражение в мемуарах И. Кулжинского "Воспоминания учителя" [4], а также в опубликованных в сборнике "Лицей князя Безбородко" "Автобиографии" и очерке "Д.Е. Ясновский" [5]. Личности Н. Гоголя посвящена и его работа "Н. Гоголь и Т.Г. Шевченко" (Русский. – 1868. – № 127,135). Перу И. Кулжинского принадлежат также четыре стихотворные строки, в которых упоминается время его пребывания в Гимназии. Они были опубликованы в сборнике "Пятидесятилетие гражданской и ученой службы М.П. Погодина (М., 1872. – С. 87), их приводит в своем исследовании, посвященном Гоголю, Д. Иофанов: "Я Гоголя давно когда-то / Латинской азбуке учил / И память о поре той свято / Досель в смиреннии хранил".

Воспоминания И. Кулжинского о гимназических годах Гоголя не воспринимались критически первыми исследователями творчества писателя. П. Кулиш, вводя в "Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем: В 2 т." (СПб., 1856) фрагмент из воспоминаний Кулжинского, замечает: "Интересен рассказ о Гоголе-гимназисте, напечатанный одним из его наставников, г. Кулжинским..." (С. 23–24). В.И. Шенрок, предваряя 4-томные "Материалы для биографии Гоголя" (М., 1892) очерком "Краткий обзор литературы о Гоголе", отмечает значение воспоминаний М. Лонгинова, П. Анненкова, Л. Арнольди, Ф. Чижова о писателе, мемуары И. Кулжинского биограф относит к числу "важнейших" (Т. 1. – С. 14). При подготовке биографического труда о Гоголе В. Шенрок идет вслед за П. Кулишем и включает фрагмент из его "Записок" с воспоминаниями И. Кулжинского в свою работу (Т. 1. – С. 86–87).

Значение воспоминаний И. Кулжинского определил П. Заболотский в "Опыте обзора материалов для биографии Н.В. Гоголя в юношескую пору" [6]. Он отмечает, что И. Кулжинский – единственный из нежинских учителей, оставивший воспоминания о Гоголе. И они (*воспоминания* –

Ю.Я.) "написаны просто, откровенно, между прочим, объясняют тот, на первый взгляд, странный факт, что учителя Гоголя относились довольно безучастно к славе их питомца: Гоголь был талант, не признанный школой" (С. 37–38).

В примечании П. Заболотский указывает на отношение к воспоминаниям И. Кулжинского А. Данилевского: "Об этих воспоминаниях покойный А.С. Данилевский говорил нам, что они совершенно недостоверны и что ими пользоваться нельзя, что, наконец, Гоголь и Данилевский никогда не были учениками Кулжинского, который был надзирателем, а также преподавателем младших классов, когда они были в старших" (С. 38).

Такое утверждение соученика и близкого товарища Н. Гоголя, обвинившего И. Кулжинского в искажении действительности, требует детального анализа. Исследование архивных источников дает возможность объяснить возможную причину такой оценки А. Данилевского.

Когда в Гимназии было создано 3 отделения по языкам (январь 1822 г.), Н. Гоголь находился во втором отделении, в которое был зачислен и поступивший в сентябре 1822 года А. Данилевский. Согласно "Ведомости о поведении и успехах учеников по предмету латинского языка" за декабрь 1822 года, поданной преподавателем латыни С.М. Андрущенко, во 2-м отделении находилось 28 учеников, в числе которых были Н. Гоголь и недавно поступивший А. Данилевский. Можно заключить, что знания А. Данилевского были прочнее (еще до поступления в Полтавскую гимназию он жил у школьного учителя) и к моменту прибытия в Гимназию И. Кулжинского он находился в третьем отделении по языкам. По результатам экзаменов (I-е полугодие – "3", II-е полугодие – "2", годичный результат – "3") в июне 1825 года он был переведен в четвертое, тогда как Н. Гоголь (I-е полугодие – "2", II-е полугодие – "1", годичный результат – "2") вместе с А. Миницким, И. Халчинским, С. Гютеном, И. Сканами, Г. Высоцким, Н. Григоровым, А. Кольшкевичем был оставлен в 3-м, младшем, отделении, в котором и стал преподавать И. Кулжинский. Следовательно, А. Данилевскому, переведенному по результатам годичного экзамена 1824–1825 уч. года в 4-е языковое отделение, И. Кулжинский, приступивший в начале 1825–1826 уч. года к преподаванию как учитель латыни младших классов, свой предмет не читал.

Относительно замечания Данилевского о незначительности личности И. Кулжинского, можно добавить, что А. Данилевский, дважды прерывал занятия в Гимназии (лето – начало осени 1825 г.; декабрь 1826 – август 1827). Летом 1827 года он был восстановлен в Гимназии и принят в 9 класс и в 4 (старшее) отделение по языкам и, естественно, не мог владеть всей информацией, касающейся жизни Гимназии [7]. В то время, когда И. Кулжинский, как автор "Малороссийской деревни", купался в "лучах славы" и был объектом насмешек гимназистов, А. Данилевского в

Нежине не было, он находился в пансионе при Московском университете. Из письма Н. Гоголя Г. Высоцкому от 19 марта 1827 года следует, что именно тогда И. Кулжинский был довольно заметной фигурой в глазах гимназистов: "Теперь у нас происходят забавные истории и анекдоты с Иваном Григорьевичем Кулжинским. Он напечатал свое сочинение под названием Малороссийская деревня. Тот литературный урод причиною всех его бедствий: когда он только проходит через класс, тотчас ему читают отрывки из Малороссийской деревни, и почтенный князь бесится сколько есть духу; когда он бывает в театре, то кто-нибудь из наших объявляет громогласно о представлении новой пьесы; ее заглавие: Малороссийская деревня или Закон дуракам не писан, комедия-водевиль. Несколько раз прибегая к покровительству и защите конференции и наконец видя, что его жалобы худо чествуют, решился унижительно и смиренно просить нашей милости не рушить стихотворное его спокойствие и не срамить печатный бред его, а особливо не запирайте его в канцелярии с майором Шишкиным как до сего делано" [8].

Воспоминаниям Кулжинского о Гоголе и Гимназии не нашлось места в фундаментальном издании советского времени "Гоголь в воспоминаниях современников", которое, по оценке составителей, явилось "наиболее полным...сводом мемуарных материалов". Составители мемуаров "руководствовались желанием дать советскому читателю лишь самое ценное и важное, что помогло бы воссоздать живой облик великого русского писателя". Содержание некоторых иных воспоминаний (в т.ч. и Кулжинского) "основано на малозначительных или сомнительной достоверности фактах" [9].

Следует заметить, что собственно мемуарные свидетельства И. Кулжинского, в частности, "Воспоминания учителя", с позиций сегодняшнего дня можно прокомментировать и внести некоторые уточнения.

Так, например, на неточности в изложении И. Кулжинским биографии И.С. Орлая, указывал еще Н. Кукольник. По словам И. Кулжинского, И.С. Орлай "был определен учителем в низшие классы одной гимназии. Через несколько времени потом открылась вакансия учителя в высших классах, и открыт был конкурс на то место. Из трех явившихся конкурентов Орлай лучше всех выдержал установленный экзамен; но когда дошло до окончательного решения, иезуит-ректор не дал места Орлаю, за то, что "он Русин, а не Немец". — Это чрезвычайно оскорбило молодого учителя. "Ну, когда я Русин, так поеду в Русь," — сказал он, и приехал в Россию".

Это утверждение опровергает Н. Кукольник: "Откуда взял г. Кулжинский это известие — не знаю, но из официальных фактов видно, что Иван Семенович в 1791 году был уже профессором словесных наук в Велико-Карловской Гимназии, откуда перебрался в С.-Петербург" [10]. Данные, приведенные Н. Кукольником, подтверждаются и послужным

списком И.С. Орляя, в котором указано, что до поступления в Санкт-Петербургское медико-хирургическое училище он был "в Великокарловской высших наук гимназии профессором словесных наук" [11].

Требуется уточнения такое высказывание И. Кулжинского о Гоголе: "Он учился у меня три года, и ничему не научился как только переводить первый параграф из хрестоматии при латинской грамматике Кошанского: *Universus mundus plerumque distriduitur in duas partes, coelum et terram*". Согласно документальным свидетельствам, Н. Гоголь был оставлен в третьем отделении по языкам в 1825–1826 и 1826–1827 учебных годах. В августе 1827 г. он, сдав переводной экзамен по языкам, перешел в четвертое отделение. Преподавателем латинского языка в четвертом, старшем, отделении, как известно, был С.М. Андрущенко. Следовательно, Н. Гоголь обучался у И.Г. Кулжинского не три, а два года [12].

Упомянутый И. Кулжинским эпизод о постановке спектакля по пьесе Д.И. Фонвизина с участием Н. Гоголя можно отнести к началу 1827 года: "Живо я помню представление Митрофанушки-Недоросля на гимназическом театре. Гоголь играл Еремеевну; хохотали до слез, и не подозревали, что эта Еремеевна уже, может быть, обдумывала своего Ревизора". Постановка "Недоросля" на сцене гимназического театра была осуществлена впервые в 1824 году, в то время Кулжинского в Гимназии еще не было. О театральных представлениях на Масленицу в 1827 году сообщал Н. Гоголь в письмах матери и Г. Высоцкому, упоминая в числе сыгранных гимназистами спектаклях "Недоросль", соч. Фонвизина" [13]. Об успехе Н. Гоголя в роли Простаковой И.Г. Кулжинский позже сообщал в заметке о Гоголе и Шевченко (Русский. — 1868. — № 127).

Уточнения требуют воспоминания, связанные с сотрудничеством нежинского латиниста с литературно-критическими журналами: "В свободное от службы время я иногда писал кое-что и посылал мои статьи в Украинский Вестник, издававшийся в Харькове под редакцией покойного Склабовского, и в Дамский Журнал князя П.И. Шаликова. — Собравши несколько моих статей, я издал их особою книжкою. Теперь такие слабые опыты в словесности прошли бы без всякого замечания; но тогда... мало было писавших и вообще г. г. редакторы, журналисты и даже книгопродавцы были тогда очень внимательны к каждому возникающему охотнику сочинять. В Склабовском и Шаликове я нашел таких приветливых редакторов и получал от них такие очаровательные письма, что теперь даже сам я удивляюсь благосклонности их к моим незрелым произведениям".

И. Кулжинский ошибочно называет журнал, издававшийся в Харькове в 1816–1819 годах. А. Склабовский был редактором "Украинского журнала" — литературно-художественного, научного и общественно-политического издания. Журнал выходил в Харькове на протяжении

1824–1825 гг., 2 раза в месяц на русском языке. На страницах издания помещались статьи по истории, культуре, этнографии Украины, о состоянии современной науки. Именно в этом издании появлялись работы Кулжинского. Публикация его статьи "Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии" (январь-февраль 1825 г.; №№ 1, 2, 3, с. 43, 89, 178) явилась первой попыткой изучения украинской литературы. Кроме того, в "Украинском журнале" были опубликованы его стихотворение "Песня" (№ 5, с. 305), статья "О латинском языке" (№№ 23, 24). И.Г. Кулжинский, вероятно, способствовал тому, чтобы на страницах издания была напечатана статья И. Орлая "О необходимости обучаться преимущественно отечественному языку и нечто о обучении языкам иностранным" (№ 16, с. 241–249).

Д. Иофанов объясняет благосклонность П.И. Шаликова к произведениям И. Кулжинского тем, что редактор "Дамского журнала", ученик Карамзина, признавал в авторе "Малороссийской деревни" своего эпитога. Иронизируя, Д. Иофанов называет И. Кулжинского "незадачливым подражателем Шаликова", позаимствовавшего "целый ряд традиционных выражений карамзинистов. Крестьянских девушек он называет "прелестными нимфами", "смуглявыми миловидками". Между крестьянскими девушками и парнями "порхают амуры... и из-за плечей красавиц пускают свои стрелы". Певчих птиц Кулжинский зовет "пичужечками", ветерок превращается у него в "дыхание зефира", украинская наливка "варенуха" – в "напиток любви" и т.д." [14].

Известная критическая оценка книги И. Кулжинского Н. Гоголем послужила впоследствии толчком к тому, что личность И. Кулжинского стала привлекать внимание исследователей не только как учителя, оставившего воспоминания о своем великом ученике, но и как литератора, чье творчество находилось в поле зрения талантливых и критически настроенных воспитанников Гимназии. Заслуживает внимания, как наиболее объективное исследование, работа М.Н. Сперанского "Один из учителей Н.В. Гоголя: И.Г. Кулжинский", считавшего, что оценку "Малороссийской деревне" и ее автору Н. Гоголь дал "сгоряча". Литературная деятельность Кулжинского в оценке Д. Иофанова рассматривалась как пример "косвенных, весьма убедительных фактов... для доказательства того, что еще в Нежине Гоголь отрицательно относился к литературе далекой от жизни, высмеивал ложную патетику, искусственность и фальшивость произведений слащавого сентиментализма и консервативного романтизма" [15]. По мнению Ю. Луцкого "Кулжинський репрезентував тих малоросів, що зневажали своє українське коріння" и именно "зверхній імперський тон Кулжинського" задевал Гоголя [16].

Возможности непредубежденного взгляда на личность и деятельность И.Г. Кулжинского в немалой степени способствовали исследова-

ния современных гоголеведов О. Супронюк (диссертационное исследование "Н.В. Гоголь и его нежинское литературное окружение), Г. Самойленко, В. Денисова, Н. Жаркевич, Ю. Барабаша.

Скорее всего, следует говорить о "феномене учителя и литератора" И. Кулжинского, который, будучи объектом насмешек и критики гимназистов, в то же время оказывал определенное влияние на их творческие искания. В исследованиях Г. Самойленко, посвященных нежинской филологической школе, содежится оценка роли И.Г. Кулжинского: "Во время пребывания в Нежинской гимназии И.Г. Кулжинский имел значительное воздействие на учеников, привлекая их к литературной деятельности, поощрял их творческие начинания" [17]. Следы такого влияния обнаруживает О. Супронюк при анализе стихотворных опытов Е. Гребенки. Так, стихотворное упражнение юного поэта "Курган" "сюжетно и тематически очень близко стихотворению И.Г. Кулжинского "Козацкая песня" [18]. В качестве образца для статьи П. Лукашевича "О примечательных обычаях и увеселениях на праздник Рождества Христова и в Новый год" ("Северный архив", 1826) послужила "Малороссийская деревня" (цензурное разрешение – октябрь 1825 г.). При подготовке "Малороссийского словаря, собранного Платоном Лукашевичем с 1824 по 1849 год" ее автору образцом мог служить словарь "Изъяснение малороссийских слов, находящихся в сей книге", включенный в "Малороссийскую деревню". "Такой же словарь будет составлен Гоголем к "Вечерам на хуторе близ Диканьки", начало же ему было положено "Книгой всякой всячины или подручной энциклопедией" (1826) [19].

О связи "Малороссийской деревни" с "Вечерами на хуторе близ Диканьки" упоминают также комментаторы новейшего академического собрания сочинений Гоголя, указывая на сочинение Кулжинского как на один из источников "Вечеров" Гоголя, отмечают, что "фактически, к книге Кулжинского восходит целый ряд этнографических деталей" [20].

В исследовании, посвященном формированию исторических взглядов Гоголя, Н. Жаркевич находит параллели и сближения в работах учителя и ученика, замечая при этом: "нельзя отрицать той очень небольшой и косвенной роли, которая может принадлежать Кулжинскому в становлении исторических интересов и взглядов Гоголя" [21].

По мнению В. Денисова "...часто у Гоголя и Кулжинского совпадает не только жанрово-тематический "спектр" произведений (малороссийская историческая повесть и драма, статьи о малороссийском фольклоре, фрагменты аллегорического плана, повесть о художнике), не только движение от поэзии к прозе, к циклу, роману, а затем исторической драме, но и само направление научных и творческих поисков" [22].

В исследовании Ю. Барабаша, посвященном личности Кулжинского, указывается: "Некоторые исследователи (М. Сперанский, В. Гип-

пиус) расценивают даже знакомство Гоголя с этнографическими страницами "Малороссийской деревни" как не совсем для него бесследное, в частности, нашедшее определенный отзвук в "Вечерах на хуторе близ Диканьки", в статье "О малороссийских песнях", "Взгляд на составление истории Малороссии". Сам же ученый при этом устанавливает дистанцию между учителем и его великим учеником: "Ивану Кулжинскому, волонтеру малороссийства, суждена была в истории литературы роль всего лишь проходного персонажа гоголевской переписки, по сути — полное забвение" [23].

Литература

1. Работы о И.Г. Кулжинском:
Левицкий О.И. Из жизни учебных заведений юго-западного края // Киевская старина. — 1909. — Май-июнь (О И. Кулжинском—директоре Луцкой гимназии).
Языков Д.Д. Обзор жизни и трудов покойных русских писателей. — СПб., 1885—1905. — Вып. I—VIII. (Библиографию работ И.Г. Кулжинского см. Вып. IV).
Сперанский М.Н. Один из учителей Н.В. Гоголя: И.Г. Кулжинский // Известия историко-филологического институт кн. Безбородко в Нежине. — 1907. — Т. 23.
Данилов В. К характеристике И.Г. Кулжинского и его литературной деятельности // Отд. отгик из журнала "Украина". — 1908.
Супрунок О.К. Н.В. Гоголь и его нежинское литературное окружение: Автореф. диссерт. на соискание ученой степени кандидата филологических наук. — Л., 1990. — С. 7—8.
Жаркевич Н.М. Н.В. Гоголь и И.Г. Кулжинский (К вопросу о становлении исторических взглядов) // Література та культура Полісся. — Вип. 3. — Ніжин, 1992. — С. 25—35.
Денисов В.Д. Ученик—учитель (К истории взаимоотношений Гоголя и Кулжинского) // Там же. — С. 32—36.
Самойленко Г.В. Літературне життя Чернігівщини в XII—XX ст. — Ніжин, 2003. — С. 48—50.
Барабаш Ю.Я. Почва и судьба. Гоголь и украинская литература. у истоках (Раздел "И. Кулжинский. К проблеме малороссийства") — М., 1995.
Барабаш Ю.Я. Иван Кулжинский. волонтер малороссийства (Сквозь призму гоголевской оценки) // История национальных культур. Перечитывая и переосмысливая. — Вып.1. — М., 1995.
2. Якубина Ю.В. Гоголь и Гребенка (нежинский период биографии) // Література та культура Полісся. — Вип. 24. — Ніжин, 2004. — С. 101—102.
3. Отдел Черниговского областного архива в Нежине. Ф. 1104, оп. 1, д. 61, арк. 51; сп. 11; сп. 73 об.
4. Впервые воспоминания были опубликованы за подписью "И.К." [Кулжинский И.Г.] в издании "Москвитянин" (1854. — № 21. — Т. VI. — С. 1—16). Заметим также, что двумя годами ранее литератором В.П. Гаевским были опубликованы "Заметки для биографии Гоголя" ("Современник". — 1852. — № 10. — С. 141—148), записанные со слов И. Кулжинского
5. Лицей князя Безбородко. — СПб., 1859. — Отд. 1. — С. 111—117; 81—83. Перепечатано в издании "Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко". — СПб., 1881. — С. 269—274; 206—209.
6. Заболотский П. Опыт обзора материалов для биографии Н.В. Гоголя в юношескую пору // Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. — 1902. — Т. VII — Кн. 2. — С. 32—70.

7. Отдел Черниговского областного архива в Нежине. – Ф.1104, яп. 1. – д. 67, арк. 214; сп. 14, д. 35 об.–36; д. – 11, арк. 66–67; арк. 86–86 об.; д. 22. – арк. 13 об.; сп. 20. – арк. 20 об.
8. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений: В 14 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1937–1952. – Т. 14. – С. 88.
9. Гоголь в воспоминаниях современников. – М., 1952. – С. 585.
10. Кукольник Н. И.С. Орлай (Из памятной книжки) // Лицей князя Безбородко. – СПб., 1859. – С. 72.
11. Отдел Черниговского областного архива в Нежине. – Ф. 1104, оп. 1, сп. 69, арк. 2 об. 3.
12. Якубина Ю.В. Гоголь и Гребенка (нежинский период биографии) // Литература та культура Полісся. – Вип. 24. – Ніжин, 2004. – 103 с.
13. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений: В 14 т.– М.: Изд-во АН СССР, 1937–1952. – Т. 14. – С. 83, 85.
14. Иофанов Д. Н.В. Гоголь. Детские и юношеские годы. – К., 1951. – С. 176.
15. Там же. – С.173.
16. Луцкий Ю. Страдничество Миколи Гоголя, званого також як Ніколай Гоґоль. – К., 2002. – Сер. Гоголезнавчі студії. – Вип. 11. – С. 41–42.
17. Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа. 1820–1990. – Нежин, 1993. – С. 10.
18. Супронюк О. Литературная среда раннего Гоголя // Известия АН СССР. Серия Литературы и языка. – Т. 50. – № 1. – М., 1991. – С. 64.
19. Супронюк О. Н.В. Гоголь и его нежинское литературное окружение: Автореф. диссерт. на соискание ученой степени канд. филол. наук. – Л., 1990. – С. 13.
20. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений и писем: В 23-х т. – М., 2001. – Т.1 – С. 598, 627.
21. Жаркевич Н.М. Н.В. Гоголь и И.Г. Кулжинский (К вопросу о становлении исторических взглядов) // Литература та культура Полісся. – Вип. 3. – Ніжин, 1992. – С. 30.
22. Денисов В.Д. Ученик-учитель (К истории взаимоотношений Гоголя и Кулжинского) // Литература та культура Полісся. – Вип. 3. – Ніжин, 1992. – С. 34.
23. Барабаш Ю.Я. Иван Кулжинский. волонтер малороссийства (Сквозь призму гоголевской оценки) // История национальных литератур. Перечитывая и переосмысливая. – 1995. – Вып. 1. – С. 40.

О.И. Приймачок

Паремии как элементы народно-смеховой культуры в ранних повестях Н. Гоголя

Проблемы интерпретации гоголевского комического, анализ системы комических приёмов изображения разных сторон человеческой жизни, философско-эстетический ракурс рассмотрения гоголевского смеха в различные периоды творческой эволюции художника были объектом исследования как отечественных (М. Бахтин, Ю. Манн, В. Пропп), так и зарубежных (М. Браун, М. Бересфорд, А. Крживон) учёных. Ведь смех – категория философская, универсальная, имеющая множество граней, а основа основ – народный смех, иногда беспощадный и обли-

чающий, но в основном добрый и жизнеутверждающий. У каждого народа своя культура смеха, и далеко не всякому художнику по силам отобразить её так, как это получилось у Н. Гоголя, которого М. Бахтин считал своеобразным "генератором" украинской народно-смеховой культуры [1]. Одной из её важнейших сторон являются специфические речевые средства, анализу которых и посвящена данная статья. Конкретным предметом исследования являются разнообразные паремийные единицы (пословицы, поговорки, клятвы, заклинания, проклятья и т.п.), использованные Н. Гоголем в своих ранних произведениях. Для достижения цели работы необходимо решить следующие задачи: установить жанровое своеобразие использованных Гоголем паремий; описать их структурно-семантические типы; определить их место и функции в различных по идейно-тематическому содержанию ранних повестях (сборники "Вечера на хуторе близ Диканьки" и "Миргород").

Паремии, как известно, используют метафорический или смешанный способ репрезентации своей внутренней формы, имеют высокую степень экспрессивности, образности, эмоциональности. Это, как правило, обороты с двойной мотивационной природой, которая, с одной стороны, даёт возможность расшифровывать, сохранять и передавать от поколения к поколению их содержание, а с другой – служит прекрасным средством экспрессии и выразительности. Ведь пословица – это одновременно и знак определённой ситуации, и отношение к этой ситуации, и наставление, и пожелание. Причём значительное количество паремий имеет выразительно юмористический, саркастический или иронический колорит, заключённый уже в их внутренней форме (это, прежде всего, лексическое наполнение и/или особая синтаксическая организация). Это, однако, вовсе не означает, что паремия, не имеющая в своей внутренней форме ничего смешного, не может быть спроецирована на комическую ситуацию. Напротив, чем меньше в паремии стилистически маркированных элементов, тем большее количество вневязковых ситуаций она может представлять.

В ранних повестях Н. Гоголя встречаются такие пословицы и поговорки, которые комичны уже сами по себе и поэтому являются исконным ярким средством народно-смеховой культуры, но есть и такие, которые становятся только частью юмористической ситуации, а значит, именно великолепное языковое чутьё Гоголя превращает их в элементы смеховой стилистики. Для обоснования этого тезиса рассмотрим некоторые эпизоды из повестей, причём целесообразнее начать с паремий с исконным комическим или ироническим смыслом, поскольку именно они являются концентрированным выражением комизма ситуации

Так, например, в предисловии к 1 части "Вечеров на хуторе близ Диканьки" Рудый Панько, характеризуя вычурную манеру изложения

("как в печатных книжках") одного панича и оправдывая тем самым свою простую и доступную манеру изложения, обратил внимание на то, что другие рассказчики сделали паничу замечание, на что тот обиделся и "провсрчал про себя чуть ли ещё не поговорку: *Не мечите бисер перед свиньями*" [2, т. 1, с. 61]. Употребив это древнее евангельское выражение в свою защиту, панич фактически обругал всех присутствующих и спровоцировал ссору. А Рудый Панько, объясняя, почему таких рассказов нет в его сборнике, замечает: "Ничего, хоть убей, не понимаешь. Откуда он слов понабрался таких!" [2, т. 1, с. 61].

Эпиграфом к XI части "Сорочинской ярмарки" стала украинская поговорка *За моє жито та мене й побито* [т. 1, с. 87]. Выбор этой паремии совершенно не случаен, так как эпизод повествует о том, что хлопцы ловят и вяжут Солопия Черевика как вора, якобы укравшего у Черевика (то есть у самого себя) кобылу. В этом случае поговорка справляется с двойной задачей: во-первых, настраивает читателя на ироническое восприятие описанной ниже сцены, и, во-вторых, прекрасно справляется с ролью эпиграфа, который в афористически краткой форме народной мудрости выражает основную коллизию данной части повести. Кстати, превращение поговорки в эпиграф своего произведения характерно и для зрелого Гоголя. Так, через шесть лет после первого издания и постановки "Ревизора" в ответ на критику автор предвзвывает комедию коротким народным выражением: *На зеркало неча пенять, коли рожа крива*.

Сельский голова из "Майской ночи", выслушав в своём же доме довольно нелестные отзывы о себе пьяного Каленика, говорит: "Эге! Влезла свинья в хату, да и лапы суёт на стол" [т. 1, с. 122]. Эта реплика – не что иное, как перефразированная поговорка *Пусти свинью за стол – она и лапы на стол*, которая наилучшим образом характеризует и сложившуюся ситуацию, и её участников.

Красавица Оксана, посмеиваясь над чувствами влюблённого Вакулы ("Ночь перед Рождеством"), великодушно позволяет любоваться собой издалека. Но как только кузнец осмелел и хотел было поцеловать её, она тут же оттолкнула его со словами: "Чего тебе ещё хочется? Ему когда мёд, так и ложка нужна!" [т. 1, с. 161]. Так устами героини Н. Гоголь передал на русском языке известную украинскую поговорку *Як мед, то й ложкою*.

Вот несколько эпизодов из повести "Тарас Бульба". Последняя надежда увидеть живого сына была связана у Тараса с Янкелем и его товарищами. Умоляя их о помощи и особо не заботясь об этической стороне, Бульба восклицает: "Слушайте, жиды! Вы всё на свете можете сделать, выкопаете хоть из дна морского; и поговорка давно уже гово-

рит, что *жид самого себя украдёт*, когда только захочет украсть. Освободите мне моего Остапа!" [т. 2, с. 130].

Решив спасти прекрасную полячку от голодной смерти, Андрий искал в казацких куренях хоть что-нибудь съестное, которое должно было остаться после очень обильного ужина. После долгих, но тщетных поисков "поневоле пришла ему в голову поговорка: *"Запорожцы как дети: коли мало – съедят, коли много – тоже ничего не оставят"* [т. 2, с. 74].

Пан сотник и Хома Брут из "Вия" недоумевали, почему покойная панночка просила именно философа читать три ночи Священное писание. У Хома Брута не нашлось другого объяснения, кроме того, что уже зафиксировано в народной мудрости. "Известнсе уже дело, что панам подчас захочетса такого, чего и самый наиграмотнейший человек не разберёт, да и пословица говорит: *"Скачи, враже, як пан каже!"* [т. 2, с. 165].

Среди наиболее распространённых средств создания комического в структуре пословиц и поговорок – употребление эмоционально и стилистически маркированных элементов, соединение обычно несопоставимых понятий и явлений, иронический парадокс, антифразисные высказывания (алогичность сопоставления определенных ситуаций с целью имплицитного выражения отрицательных явлений) Логическое в мышлении, а значит, и в речи – это закономерная связь и совершенно необходимое развитие мыслей. Нарушение же традиционных выводов из практической деятельности человека, которое, однако, не приводит к возникновению у читателя чувства трагичности, неотвратимости последствий, возникших в результате нелогичности процесса, и может вызывать комический либо иронический эффект, заключённый уже в самой паремии.

Однако, "монтируясь" в коммуникативный процесс и попадая в определённые контекстные условия, любая, даже не специализированная на выражении смешного паремия может помочь в создании комического эффекта, усилить его. Случаи именно такого употребления находим и в ранних повестях Н. Гоголя.

Сопоставим для начала функции одной и той же пословицы в повести "Вий". В первом эпизоде речь идёт о том, что ректор бурсы приказывает Хоме Бруту немедленно отправляться на хутор, чтобы в течение трёх дней отпевать дочь сотника. Поскольку философ был явно не в восторге от такой миссии, то у него даже мелькнула мысль сбежать по дороге. Но, увидев казаков, которые должны были его сопровождать, Хома Брут смирился: *"Что ж делать? Чему быть, того не миновать!"* [т. 2, с. 159]. И весь контекст, и употреблённая в нём паремия лишены какого-либо комизма, более того, здесь звучит уже довольно прямой намёк на безвыходность ситуации и на те трагические перипетии, которые ожидают главного героя.

Совершенно иной фон создан в другом эпизоде, повествующем о поведении и характере Хома Брута в бурсе: "Философ Хома Брут был нрава весёлого. Любил он очень лежать и курить люльку. Если же пил, то непременно нанимал музыкантов и отплясывал тропака. Он часто пробовал *крупного гороху*, но совершенно с философическим равнодушием, — говоря, что *чему быть, того не миновать*" [т. 2, с. 151]. Все тяготы и проблемы бурсацкой жизни (в том числе и телесные наказания) уравниваются у Брута ироническим замечанием, выраженным той же самой пословицей. Совершенно ясно, что чем более ёмкой по смыслу является пословица, тем к большему количеству ситуаций она может быть привлечена.

Аналогичным по стилистической окраске является употребление известной паремии *Чем дальше в лес, тем больше дров* в повести "Иван Фёдорович Шпонька и его тётушка". Иронизируя по поводу умственных способностей Ивана Фёдоровича и особо подчёркивая его "успехи" в образовании, Н. Гоголь пишет: "Было уже ему без малого пятнадцать лет, когда перешёл он во второй класс, где вместо сокращённого катехизиса и четырёх правил арифметики принял он за пространный, за книгу о должностях человека и за дробы. Но, увидевши, что *чем дальше в лес, тем больше дров*, и получивши известие, что батюшка приказал долго жить, пробыл ещё два года и, с согласия матушки, вступил потом в П*** пехотный полк" [т. 1, с. 241]. Именно эта пословица, употреблённая в таком специфическом контексте, даёт полное представление и об уровне развития, и об общем кругозоре, и об идеалах главного героя.

Ещё одним ярким примером появления контекстуально обусловленного иронического значения у пословицы является сцена из "Тараса Бульбы". Речь идёт о жизни запорожцев во время облоги города Дубно, когда многие, особенно неопытные козаки от бездействия просто затосковали. Обращаясь к Андрию, Тарас говорит: "Неразумная голова... *Терпи, козак, — атаман будешь!* Не тот ещё добрый воин, кто не потерял духа в важном деле, а тот добрый воин, кто и на безделье не соскучит, кто всё вытерпит..." [т. 2, с. 69]. Алогизм, появившийся в результате соположения понятий "терпение" и "безделье", и привёл к неожиданному ироническому эффекту.

Но, пожалуй, наиболее оригинальным с точки зрения использования паремийного фонда является у Н. Гоголя моделирование ситуации, соответствующей известной паремии. Таков, на наш взгляд, весь сюжет повести "Ночь перед Рождеством", в которой кузнец Вакула, одерживая победу над чёртом и даже используя его силу в своих интересах, творит настоящие чудеса и доказывает, что человек сильнее нечистой. А весь последний абзац повести является аллюзией пословицы *Не так страшен чёрт, как его малюют*: "...на стене... намале-

вал Вакула чёрта в аду, такого гадкого, что все плевали, когда проходили мимо..." [т. 1, с.197].

В общем нам удалось обнаружить не более десяти случаев употребления пословиц и поговорок в ранних повестях Н.В. Гоголя. Это совсем не мало, особенно если учесть, что пословица – это отдельный текст, и любое привлечение его в другой текст может вызвать у читателя массу ассоциаций, потребовать от него определённых знаний и должного уровня подготовки. Поэтому Н. Гоголь, большой знаток украинского фольклора, очень осторожно использует такие идейно ёмкие и насыщенные выражения, как пословицы.

Что же касается других паремийных жанров, то они гораздо чаще встречаются на страницах ранних повестей. Так, например, в любом паремийном фонде есть пожелания и проклятия, причитания и заклинания, божба и клятва, сквернословия и заговоры, причём большинство из них существует в виде строго определённых клише, состоящих как из постоянных, так и переменных компонентов. Многие исследователи единодушны во мнении, что стиль народной смеховой культуры ранних повестей воспроизведён Гоголем не только в специфически карнавальных сценах избиения, препятывания, путаницы, неразберихи, переодевания, но и в привлечении определённых речевых элементов, которые по своему происхождению неоднородны и наверняка выполняли особые функции в языке древнего человека. В самом общем виде – это функция магическая, которая была тесно связана с языческими ритуалами, а те, в свою очередь, отображали миропонимание славянина, его диалог с миром. Христианство мало изменило развитую языческую демонологию, но со временем изменились сами взгляды на неё: сверхъестественная сила окончательно превратилась в нечистую силу, во зло.

В ранних романтических повестях Н. Гоголя зло связано в основном с образом чёрта. Но если в одних произведениях ("Ночь накануне Ивана Купала", "Страшная месть") чёрт предстаёт во всей своей зловещности, против которой человек бессилён, то в других ("Сорочинская ярмарка", "Ночь перед Рождеством") он поддаётся карнавализации, то есть зло побеждается смехом, что как раз характерно для народной смеховой культуры. Именно в таких повестях употребляется огромное количество фразем, созданных по образцам древних заклятий, проклятий, пожеланий, клятв и т.п.

Довольно часто в уста своих героев Н. Гоголь вкладывает обычные для любого христианина пожелания добра, здоровья, Божьей милости и ласки, которые выполняют функции этикетных формул. Например: "Здравствуйте, панове! *Помогай Бог вам!*" [т. 1, с. 186]; "Нечего сказать, хитрая была бестия, – *дай Боже ему царствие небесное!* – умел отделаться всегда" [т. 1, с. 267]; "Когда вы проезжали осенью через Диканьку,

то погостили, дай Боже вам всякого здоровья и долголетия, без малого два дни" [т. 1, с. 186]; "Дед мой, царствие ему небесное, умел чудно рассказывать" [т. 1, с. 94] Иногда такие пожелания имеют весьма необычное продолжение, часто вызывающее комический эффект: "К тебе пришёл, Пацюк, дай Боже тебе всего, добра всякого в довольствии, хлеба в пропорции! – Кузнец иногда умел вернуть модное слово" [т. 1, с. 176]; "Дай тебе Бог небесное царство, добрая и прекрасная панночка, – думал Левко про себя. – Пусть тебе на том свете вечно усмехается между ангелами святыми!" [т. 1, с. 135]; "Боже, благослови! – сказал Черевик, складывая им руки. – Пусть их живут, как венки вяют!" [т. 1, с. 91]. Как видим, подобные благожелания не обязательно связаны с упоминанием христианских ценностей, ведь формально эти обороты восходят ещё к дохристианским временам, а их лексическое наполнение демонстрирует симбиоз новой морали с традиционными ритуалами.

Ещё более многочисленной и интересной по составу является группа паремий, представляющая так называемую божбу, то есть клятву в правдивости своих слов, которая, как правило, построена по двучленной модели: пусть что-нибудь плохое со мной случится, если я лгу или не сдержу обещание. Вот только некоторые, самые яркие примеры: "Клад! – закричал дед. – Я ставлю Бог знает что, если не клад!" [т. 1, с. 267]; "Эх, хват! Вот Бог убей меня на этом месте, если не высулил Голопупенко при мне кухоль мало не с твою голову, и хоть бы раз поморщился" [т. 1, с. 88]; "А не врешь ли ты, пан философ? – Вот на этом самом месте пусть громом так и хлопнет, если лгу" [т. 2, с. 165]; "Если сейчас не станет передо мною молодецкий конь мой, то вот убей меня гром на этом самом нечистом месте, когда я не перекрещу святым крестом всех вас!" [т. 1, с. 146]; "Пусть трава порастёт на пороге моего дома, если я путаю!" [т. 2, с. 93]; "Я готов вскинуть на себя петлю и болтаться на этом дереве, как колбаса перед Рождеством на хате, если мы продадим хоть одну мерку" [т. 1, с. 72]; "Утонул, ей-богу, утонул! Вот чтобы я не сошла с этого места, если не утонул! – лепетала толстая ткачиха" [т. 1, с. 192]; "Вот чтобы мне воды не захотелось пить, если старая Переперчиха не видела собственными глазами, как повесился кузнец!" [т. 1, с. 192]; "Если не отдадите сей же час моей козацкой шапки, то будь я католик, когда не переверочу свиных рыл ваших на затылок!" [т. 1, с. 144]; "И ты туда же, кум! Чтобы мне отсохнули руки и ноги, если что-нибудь когда-либо крал, выключая разве вареники со сметаной у матери, да и то когда мне было лет десять от роду" [т. 1, с. 88]; "Чтоб мне поперхнулось за акафистом великомученице Варваре, если не чудится, что вот-вот сам всё это делаешь, как будто залез в прадедовскую душу..." [т. 1, с. 137]. Наибольшее количество таких клятв зву-

чит из уст героев повестей "Сорочинская ярмарка", "Пропавшая грамота", "Ночь перед Рождеством", "Вий".

Однако самую пёструю и колоритную группу паремий, употреблённых в ранних повестях Н. Гоголя, составляют так называемые проклятия. Более двух веков тому назад известный фольклорист Н.Ф. Сумцов писал: "В проклятиях немало силы и выразительности, что чувствовали и чем по-своему пользовались выдающиеся писатели Котляревский, Гоголь, Квитка..." [3, с. 15]. Действительно, у Н. Гоголя встречаются как традиционные, известные ещё с языческих времён проклятия, вошедшие впоследствии практически во все паремийные сборники, так и единицы, сконструированные им самим по заданным моделям. Из традиционных формул встречаем: "*Цур тобі, пек тобі, сатанинське наважде́ніє*" [т. 1, с. 85]; "Ещё никакого дела с панночками не имел, сколько живу на свете. *Цур им*, чтоб не сказать непристойного" [т. 2, с. 165]. По данной модели сконструированы следующие проклятия: "Я думаю, какая это шельма строит штуки! А это, выходит, всё ты, *невареный кисель твоему батьке в горло*, изволишь заводить по улице разбои..." [т. 1, с. 133]; "*Спичка тебе в язык*, проклятый кнур! – подумал философ" [т. 2, с. 182].

Довольно часто в лексическом составе проклятий встречается наименование нечистой силы: "Проклятые грабли! – закричал школьник, – как же они, *чёрт бы спихнул с мосту отца их*, больно бьются!" [т. 1, с. 61]; "Покажите сей же час мешок ваш! – *Лысый чёрт тебе покажет*, а не мы!" [т. 1, с. 181]; "Схватил своими лапами и толкает. *Чтоб тебя на том свете толкали черти!*" [т. 1, с. 125]; "Я не посмотрю на какого-нибудь голову. Что он думает, *дидько б утысья его батькови*, что он голова..." [т. 1, с. 115]; "А что ж вы – *так бы и этак поколотил чёрт вашего батька!* – что ж вы делали сами?" [т. 2, с. 61]; "А католиков мы и знать не хотим: *пусть им чёрт приснится*" [т. 2, с. 63]; "*Чтоб вы перелопались, дьявольское племя*, – закричал дед" [т. 1, с. 145].

Во многих подобных паремиях изменения в лексическом наполнении содействуют трансформации магической функции в развлекательную [4, с. 268]. Такие шуточные выражения используются с целью разрядить ситуацию, не прибегая к сквернословию, но тем не менее якобы оставаясь в рамках проклятия. Например: "Заседатель, чтоб ему не довелось обтирать губ после панской сливянки, отвёл для ярмарки проклятое место..." [т. 1, с. 72]; "Надобно же было, – продолжал Чуб, – какому-то дьяволу, *чтоб ему не довелось, собаке, поутру рюмки водки выпить*, вмешаться!" [т. 1, с. 157]; "Это кузнец! *чтоб ему набежало под обоими глазами по пузырью в копну величиною!*" [т. 1, с. 171].

Парадоксальное содержание отдельных паремий не только создаёт иронический колорит, но и порождает эффект неожиданности,

потому что фактически в форму проклятия облечено какое-то благожелание. Например: "Дед мой (царствие ему небесное! *чтоб ему на том свете елись одни только буханцы пшеничные да маковники в меду!*) умеет чудно рассказывать" [т. 1, с. 94], "Дед был тогда ещё жив и на ноги – пусть ему легко икнётся на том свете – довольно крепок" [т. 1, с. 264]. Н.Ф. Сумцов справедливо подметил: "Малороссы не даром слынут юмористами. Лёгкая насмешка, шутка проникла у них даже в проклятия, чего, кажется, нет у других народов" [3, с. 17]. Гоголь очень тонко почувствовал это и продемонстрировал прекрасные образцы обыгрывания паремийного запаса, что вполне соответствует "исконной тяге человека к игре слов, к своеобразному жонглированию словесным материалом" [5, с. 79].

Как свидетельствует собранный материал, степень употребительности паремий в ранних повестях Н.В. Гоголя тем выше, чем более оптимистичен общий пафос произведения. Самая большая концентрация паремий – в речи героев "Ночи перед Рождеством", "Соричинской ярмарки", "Майской ночи", "Заколдованного места", а также в речи самого рассказчика – Рудого Панька, представленной в предисловиях к обеим частям "Вечеров на хуторе близ Диканьки". Повести же из сборника "Миргород" характеризуются и совершенно иной тематикой, и иной патетикой, поэтому указанные паремийные жанры в них практически отсутствуют. Правда, как в "Вечерах...", так и в "Миргороде" есть исключения из общей закономерности. Таковым, например, является повесть "Страшная месть" из первого сборника, с абсолютным преобладанием черт печального и даже трагического. Её стилистика напрочь лишена какого-либо комизма как в содержательном, так и в речевом плане. Что же касается второго сборника, то здесь самой оригинальной по сюжету, общему настрою и языку является, конечно, повесть "Вий", которая особо выделяется и по частоте появления в ней паремийных единиц (полтора десятка случаев).

Таким образом, анализ состава и особенностей функционирования паремий в ранней прозе Н.В. Гоголя показывает, что они действительно являются одним из немаловажных компонентов создания особой, непринуждённой, "ярмарочной" стилистики, воссоздающей неофициальный народно-смеховой аспект мира. Являясь элементами смеховой культуры украинского народа, различные виды паремий (поговорки, пожелания, проклятия, клятвы и божба) закономерно появляются там, где "правит бал" жизнерадостный и жизнеутверждающий смех от избытка сил и свободы духа – в противовес гнетущим будням и повседневной серьёзности. И хотя паремийные обороты давно уже утратили свою первичную магическую функцию, в художественной речи Гоголя они выполняют не менее важные задачи.

Литература

1. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1990.
2. Цитируем по изданию: Гоголь Н.В. Собрание сочинений: В 8 т. – М., 1984. В тексте статьи указан том и страница.
3. Сумцов Н.Ф. Пожелания и проклятия. – Харьков, 1896.
4. Пермяков Л.Г. К вопросу о структуре паремиологического фонда // Типологические исследования по фольклору. – М., 1975. – С. 247 – 274.
5. Подюков И.А. Народная фразеология в зеркале русской культуры. – Пермь, 1991.

Н.Н. Арват

Понятие “русское” в произведениях Н.В. Гоголя

Изучение языка и стиля произведений Н.В. Гоголя имеет давнюю историю. Этим вопросам посвящена большая литература. Анализ языка произведений Н.В. Гоголя выявляет как объективные процессы в развитии русского литературного языка, так и субъективное, авторское отношение к тем или иным сторонам жизни. К последнему относится употребление определенных лексем в широком поле многозначности и контекстуальном функционировании. Таким является слово **русское** (русский...) и близкие по значению обороты **как у нас на Руси** и под К этим вопросам гоголеведы еще не обращались специально, хотя отдельных замечаний в литературно-критических статьях встречается немало. Обращаясь к названному понятию в произведениях и статьях Н.В. Гоголя, мы стремимся показать его личное, субъективное отношение к различным сторонам русского быта, нравов, распространенных тенденций в наблюдаемой им жизни.

В статье “Несколько слов о Пушкине” Гоголь писал: “Пушкин есть явление чрезвычайное и, может быть, единственное явление русского духа: это русский человек в его развитии, в каком он, может быть, явится через двести лет... В нем русская природа, русская душа, русский язык, русский характер отразились в такой же чистоте, в такой очищенной красоте, в какой отражается ландшафт на выпуклой поверхности оптического стекла. Самая его жизнь совершенно русская. Тот же разум и раздолье, к которому иногда, позабывшись, стремится русский и которое всегда нравится свежей русской молодежи” [1]. О произведениях Пушкина на темы русской жизни каждый читатель мог сказать: “Здесь русский дух! здесь Русью пахнет!”

Тонкое и точное понимание русскости Пушкина, высказанное Гоголем, показывает, что сам Гоголь понимал и глубоко чувствовал национальную русскую специфику. Это отразилось как в его художественных произведениях, так и в его статьях, связанных с картинами мира

русской жизни. Это выливалось в авторских оценках и описаниях. Читая "Мертвые души" и "Петербургские повести", следуя за описаниями характеров героев, их поступков, нельзя не подумать то же, что и о пушкинских произведениях. В "Мертвых душах" читатель видит спокойный русский быт провинциального городка и русские характеры.

Понятие "русское" у Гоголя многогранно. Оно раскрывается им глубоко и всесторонне: от характеров и обычаев до манер и тенденций в отношениях между людьми. В образе жизни провинциальной глубинки России читатель видит истинную русскость. Гоголь понимал суть и специфику русского не менее глубоко, чем Пушкин.

О широте и разнообразии описания "русского" в произведениях и статьях Гоголя может служить хотя бы краткий перечень вариантов сочетаемости слова **русский** в текстах Гоголя (произведениях, статьях, письмах). **1. Русский** (как имя существительное): Благодарите Бога, что вы русский (в письме); любой, всякий русский; русский пляшет не так, как поляк или немец (из статьи);...если только возлюбит русский Россию...; Что такое для русского Россия и др. **2. Русский** (как имя прилагательное): а) в связи с отношением к людям: русский человек, р. актеры, р. мужик, р. народ, р. дворянство, р. промышленник, р. герой, р. душа и др.; б) в отношении национальных черт: русский язык, р. речь, р. песни, р. музыка, р. одежда (р. о театральном типе), р. тройка, р. доблесть, р. земля и др.; в) в отношении национальной культуры: русская история, р. словесность, р. критика, р. столица, р. театр, р. журналы, р. поэзия, р. обезьянство и др.

Для подчеркивания русскости как национальной особенности какого-либо явления Гоголь усиливал признак наречиями **чисто, истинно, действительно** и под.: чисто русские события, истинно русский герой, истинно русская порода, истинно русская жизнь, сословие это в истинно русском ядре прекрасно (о дворянстве), государь любит его в истинно русском значении (о дворянстве), истинно русский язык и др. В частности в отношении последнего Гоголь писал: "Не забудьте, что на русском языке – я разумею не тот язык, который изворачивается теперь в житейском обиходе, и не язык, образовавшийся во время всяких злоупотреблений наших, но тот **истинно русский язык**, который незримо носится по всей **русской земле**, несмотря на чужеземье наше, но однако же все слышат, что он **истинно русский язык** – на этом языке начальник называется отцом" [Т. 7, с. 329]. Последнее замечание Гоголя касается стилистического разграничения просторечия, жаргонов, фамильярности, того, что не входит в литературный язык.

Судя по его примеру (начальник=отец), можно полагать, что Гоголь имел в виду справедливые и добропорядочные отношения между людьми.

Причастность к русскому выражается у Гоголя разнообразно: а) словом **русский**, б) использованием топонима – **на Руси** (Русь), в) сочетанием с местоимением **наш** (как водится на Руси, как говорят на Руси, **наш народ** (без разграничения российского и малороссийского). Так, рассуждая о достоинствах "Одиссеи" и ее перевода Жуковским, Гоголь писал. "Греческое многобожие не соблазнит **нашего народа**. **Народ наш умен**: он растолкует, не ломая головы, даже то, что приводит в тупик умников" [Т. 7, с. 204]. Наблюдая выражение горя в русском человеке, Гоголь взывал о помощи бедным, проявляя в этом тонком деле психологический подход [Т. 7, с. 201], Гоголь понимал проявления русской души и в горе, и в радости,

В положительном или отрицательном результате каких-либо дел, Гоголь видел своеобразное проявление **русской души, русского отношения, русских тенденций** того времени. Так, критикуя "толстые журналы" выходящие в Москве, он пишет: "Если желание издателей было постановить только почетного редактора, как **вошло в обычай у нас на ленивой Руси**, то в таком случае они должны были труд в редакции разложить на себя, но они оставили всю ответственность на редакторе [Т. 7, с. 159]. Характеризуя бурную литературную жизнь Европы, Гоголь сопоставляет с нею происходящее в России и выделяет среди множества различных явлений "литературные события **чисто русские**" [Т. 7, с. 263] (пересмотр отношения к трудам Державина и Карамзина, которых в то время недооценивали).

Рассматривая содержание "толстых журналов", Гоголь рассуждает: На какой степени образования стоит **русская публика**? В чем состоит оригинальность и свойство **наших писателей**?" [Т. 7, с. 164] и отвечает: "Они говорили о ближайших и любимейших предметах, они говорили о себе... они хвалили собственные свои сочинения, они решительно были заняты только сами собой" [Т. 7, с. 164]. Перечисляя недостатки в работе журналов, Гоголь, отмечает отсутствие собственного мнения, невежество, отсутствие вкуса, мелочность и др. – "Вот до чего дошла **русская критика!**" [Т. 7, с. 166]. Критикуя журнал "Сын Отечества", Гоголь советует редакции "более читать и писать из **русской истории и русской словесности**" [Т. 7, с. 154].

Он ворчит по поводу "переселения" **русской столицы** из Киева, в Москву, затем – в Петербург, Сравнивая Москву и Петербург, Гоголь называет первую "матушкой", второго – "аккуратный немец" и при этом с грустью вздыхает: "Душу облегчают только **русские поющие тройки**, которые духом проносятся мимо" [Т. 7, с. 168]. Москва автору любя как символ национального, русского, Петербург ему не нравится из-за засилья иностранного, Москва (в его оценке) – это "**русский дворянин**", "В Москву **тащится Русь**, в зимних кибитках, по зимним ухабам. сбывать и

закупать; в Петербург идет **русский народ** пешком летнею порой строить и работать", "Москва – кладовая... Петербург весь расточился". Гоголь предпочитает традиционность и основательность **русского быта** чужеземной новизне в Петербурге. Он сравнивает и функции городов: "Москва нужна для России, для Петербурга нужна Россия" (чтобы прокормить). И далее: "Москва кольнет Петербург, что он "человек продажный и не умеет говорить **по-русски**". Из сопоставления видно, что сердце автора, принадлежа Москве, склонно к сохранению национального, русского, традиционного. В культурной жизни Петербурга автор неодобрительно отмечает засилье иностранного, особенно в театрах, где, по его мнению, **русским актерам**, мучительно изображать немца или француза. Он призывает театры изображать **русскую жизнь**, сетует по поводу того, что на **русскую сцену** "пролезли" французские водевили и вытесняют "несколько суровый, тяжелый **русский характер**" [там же].

Рассуждая об опере, Гоголь пишет о музыкальности русского народа. "Какую оперу можно составить из наших национальных мотивов!" [Т. 7, с. 174]. "Наша Украина звенит песнями. На Волге, от верховья до моря...заливаются бурлацкие песни. Под песни рубятся из сосновых бревен избы по всей Руси... Под песни баб пеленается, женится, хоронится **русский человек**. Все дорожное дворянство и недворянство летит под песни ямщиков. У Черного моря казак, заряжая свою пищаль, поет старинную песню. . а там **русский промышленник** бьет острой кита, затягивая песню. У нас ли не из чего составить своей оперы? Опера Глинки – прекрасное тому начало. В его опере слышишь, где говорит **русский** и где поляк, у одного дышит раздольный мотив **русской песни**, у другого – польской мазурки [Т. 7, с. 175]. Что же касается музыки грустной, то она нигде не слышна так, как у них (малороссов). Тоска ли это о прерванной юности, которой не дали довеселиться, жалобы ли это на бесприютное положение тогдашней Малороссии. Но звуки ее живут, жгут, раздирают душу. **Русская заунывная музыка** выражает, как справедливо заметил Максимович, забвение жизни: она стремится уйти от нее и заглушить вседневные нужды и заботы" [Т. 7, с. 104].

Гоголь отмечает **русскую национальную особенность** и в народных танцах. "Северный росс не так пляшет, как малороссиянин, как селянин южный, как поляк, как финн". Он считает, что разнообразие танцев, как и песен, у разных народов родилось из характера народа, его жизни и образа занятий.

О театре: "Ради бога, дайте нам **русских характеров**, нас самих, дайте нам **наших плутов, наших чудаков**, на сцену их, на смех всем... Только изображение жизни в национально вылившейся форме, поражающей своей живостью, приносит зрителю существенную пользу [Т. 7, с. 177].

Из приведенных суждений Гоголя о русских песнях, танцах, театре видно, что он понимал и чувствовал национальный русский колорит.

Гоголь приветствовал "огромные концерты", устраиваемые во время Великого Поста, ибо в этом проявлялась **русская душа** [Т. 7, с. 178].

Немало суждений о **русском человеке** и **русской душе** находим в "Выбранных местах из переписки с друзьями". Говоря о лиризме русских: поэтов, Гоголь ценит их за отражение **русской души и русской природы**. Этот лиризм выражается в любви к Отечеству. И первым в ряду лириков он ставит Пушкина.

Высоко оценивая стихотворение Языкова "Землетрясение", Гоголь советует ему набираться **русской старины** (перечитывая Библию) ...возвеличивать **незаметного русского труженика**, который к чести **высокой породы русской** находится посреди отважнейших взяточников и не берет даже тогда, когда все берут". "Ублажи гимном того **исполина**, который выходит только из **земли русской**, который вдруг пробуждается от позорного сна и становится первым ратником добра. Покажи, как совершается это богатырское дело в **истинно русской душе** но покажи так, чтобы невольно затрепетала в каждом **русская природа**". Гоголь считает, что первым предметом лирических поэтов является выражение **всякого истинно русского чувства** [Т. 7, с. 247–248].

В отзывах на замечания по поводу "Мертвых душ" Гоголь отмечает с сожалением, что высказались и откликнулись немногие, "а мог бы всяк, кто **рыскает по русской земле**" [Т. 7, с. 254].

При всем том, что в России плохо, Гоголь убежден, что надо любить Россию, служить ей, ибо **Россия для русского – единственный дом**. Гоголь высказывал уверенность, что есть немало русских людей, которые "составят славу России, **красоту земли русской**".

После выхода в свет "Мертвых душ" читатели сочли, что автор хорошо знает Россию и русского человека. Но Гоголь так не считал. Напротив, он предполагал, что в русском человеке есть такие струны, о которых не знает сам русский, но "по которым можно так ударить, что он весь вострепетает" [Т. 7, с. 287] (имеется в виду ум, благородство и др.).

Гоголь выражал уверенность, что есть немало русских людей, которые "составляют и составят в будущем **красоту земли русской** и принесут ей вековечное добро". И что особо интересно, среди них Гоголь видит много женщин, разных по характерам и делам. Только одна Россия могла произвести подобное разнообразие характеров" (женских) [Т. 7, с. 316]. Он уверен, что и сейчас есть такая мудрая, справедливая, благородная, но он ее еще не знает [Т. 7, с. 316].

Рассмотрев многогранность понятия "русское" (человек, душа, поступки, обычаи и др.), собранное из писем и статей Гоголя, обратимся к

его произведению "Мертвые души", где, по словам самого Гоголя, выведена вся пошлость **русского быта** того времени.

Употребление слова **русский** в поэме "Мертвые души" связано как с нейтральным (информирующим) значением, так и с оценочно-характеризующим. Нейтральное употребление представляет собой преимущественно наименование предмета: **русская изба, русское государство, русский трактир, два русских мужика** и др. "Балкончики, делаемые на иных **русских избах, покосились**" [Т. 5, с. 111]. "Господин был встречен трактирным слугою, или половым, как их называют в **русских трактирах**" [Т. 5, с. 5]. Нейтральное, информирующее употребление является вместе с тем уточняющим: знакомя читателя с определенными картинами жизни в России, автор как бы подчеркивает, где происходило все ниже описываемое, и как бы вводит читателя в описываемую ситуацию.

Вместе с тем информирующее значение словосочетания со словом **русский** нередко предваряет развернутую ситуацию дополнительного оценочно-характеризующего значения. Это касается первого явления с участием "двух мужиков" и "молодого человека в белых канифасовых панталонах". Автор не говорит ничего характеризующего мужиков, лишь отмечает "стоявшие у деверей кабака против гостиницы сделали кое-какие замечания". Этот маленький штрих имеет оценочно-характеризующий потенциал. Мужики были выпивши, были довольны и стали спокойно обсуждать колеса брички. Их спокойные кое-какие замечания свидетельствуют о полной удовлетворенности от посещения кабака. Можно представить интонацию их "замечаний". Этот элемент может уже свидетельствовать о том, каков город. Картину дополнил молодой человек "в канифасовых панталонах, весьма узких и коротких, во фраке с покушеньями на моду". Этот компонент ситуации являет вторую сторону жизни и быта маленького города. И читатель уже готов увидеть (представить себе) этот город, эту среду, этот мир.

Такого же характера нейтральные обороты по **русскому обычаю**. "А после него (толстого) опять тоненькие наследники спускают, по **русскому обычаю**, на курьерских все отцовское добро [Т. 5, с. 13]. У нас, по **русскому обычаю**, щи, но от чистого сердца" (в речи гостеприимного Манилова) [Т. 5, с. 28]. "Статский советник, по **русскому обычаю**, запил с горя, но коллежский устоял" [Т. 5, с. 238]. "Перекрестясь, по **русскому обычаю**, приступил он к исполнению" [Т. 5, с. 240].

В таком же обобщительно-информирующем плане нередки синонимичные обороты со словами **Русь, Россия**. "И что всего страннее, что может только на **одной Руси** случиться, он через несколько времени уже встречался опять с теми же приятелями, которые его тузили, и встречался как ни в чем не бывало" [Т. 5, с. 69–70]. Задумался ли он

над участью Абакума Фырова, как задумывается **всякий русский**, каких бы ни был лет, чина и состояния" [Т. 5, с. 338].

Весьма частое употребление словосочетания **русский человек** в тексте "Мертвых душ" связано с характеризующим значением. Контекст раскрывает положительные или сомнительные качества описываемого субъекта. Употребляя его в тексте всегда применительно к определенному лицу автор в нем же высказывает обобщение, окрашенное определенной эмоцией "Тут много было посулено Ноздреву всяких нелегких и сильных пожеланий, попались даже нехорошие слова. Что делать? **Русский человек**, да еще в сердцах. К тому же дело было совсем нешуточное" [Т. 5, с. 88]. "**Русский человек** не любит сознаться перед другим, что виноват (конкретно – применительно к Селифану), и тут же вымолвил, приосанясь: "А ты что так расказакался? Глаза-то свои в кабаке заложил?" [Т. 5, с. 89]. "**Русский возница** имеет доброе чутье вместо глаз; а от этого случается, что он, зажмуря глаза, качает иногда во весь дух и всегда куда-нибудь да приезжает" [Т. 5, с. 41]. Так как **русский человек** в решительные минуты найдет, что сделать, не вдаваясь в дальние рассуждения, то, поворотивши вправо, на первую перекрестную дорогу, прикрикнул: "Эй вы, други почтенные!" – и пустился вскачь..." [Т. 5, с. 39]. "Таков уж **русский человек**: страсть сильная зазнаться с тем, который хотя бы одним чином был его повыше, и шапочное знакомство с графом или князем для него лучше всяких дружеских отношений" [Т. 5, с. 18]. В приведенных примерах дана не совсем лестная характеристика обобщенного русского человека, все это представлено в духе иронии.

В размышлениях Чичикова о купленных мертвых душах находим: "Эх, **русский народец!** Не любит он умирать своей смертью" [Т. 5, с. 36]. Здесь же "...и ты пошел попить и валяться по улицам, приговаривая: "Нет житья **русскому человеку**, все немцы мешают" [Т. 5, с. 136]. Все с сожалением.

Одним из национальных качеств русского человека Гоголь считает широкий размах **русской души**, который, к сожалению, не всегда связан с положительными проявлениями, чаще – в разгуле, "не считая, что есть в карманах". Кроме того, **русский человек** может жить и работать в любом климате, может быть хорошим хозяином и др., что зависит от его положения.

В авторском рассуждении: "И **какой же русский** не любит быстрой езды? Его ли душе, стремящейся закружиться, загуляться, сказать иногда. "Черт побери все!" – его ли душе не любить ее? Ее ли не любить, когда в ней слышится что-то восторженно-чуждое?" [Т. 5, с. 248]. Весь этот восторженный монолог о **русском человеке** (как ямщике, так и пассажире) звучит как марш, сопровождающий победное шествие Руси к дальней-

шему, какой-то победе. "Русь! куда несешься ты?... и посторониваются, и дают ей дорогу другие народы и государства" [Т. 5, с. 249]. Но это в авторских мечтах. В действительности, описанной автором в данном произведении, все далеко не так победно и положительно.

Возвращаясь к вопросу о качествах русского человека в представлении Гоголя, отметим, что те же помещики (чиновники) считают, что "**русский человек**" способен ко всякому и привыкает ко всякому климату. "Пошли его хоть на Камчатку, да дай только теплые рукавицы, он похлопает руками, топор в руки, и пошел рубить себе новую избу" [Т. 5, с. 153]. Положительно оцениваются Гоголем и бережливые толстые, которые оставляют службу, перебираются и делаются хлебосольными барирами и хорошо живут. Вместе с тем автор неоднократно иронизирует над тем же русским, который обманывает покупателя, обсчитывает и др. В частности, он осуждает русских купцов, избобретающих невероятные смеси в качестве спиртных напитков в надежде, что "все вынесут **русские желудки**" [Т. 5, с. 75].

Автор размышляет о размашистом русском характере, являющем противоположность скряге Плюшкину: "...И тут же подвернется помещик, кутящий во всю **ширину русской удали и барства, прожигающий насквозь жизнь**" [Т. 5, с. 119].

Гоголь высказывает в "Мертвых душах" свои наболевшие мысли о **русском языке**, которым дворянство пренебрегает, изъясняясь на смешанном русско-французском жаргоне, а простолюдин засоряет уличным просторечием: "Если слово с улицы попало в книгу,... виноваты читатели, от которых первых не услышишь ни одного **порядочного русского слова**, а французским и английским наделят в таком количестве, что и не захочешь" [Т. 5, с. 164]. "Хотят, чтобы **русский язык** сам собою опустился вдруг с облаков, обработанный как следует, и сел бы прямо на язык" [Т. 5, с. 164].

Широко известно высказывание Гоголя о выразительности русского слова, оно стало хрестоматийным: "Выражается сильно **русский народ!** И если наградит кого словцом, то пойдет оно ему и в род и в потомство, утацит он его с собою и на службу, и в отставку, и в Петербург, и на край света. И как уж потом ни хитри... каркнет само за себя прозвище во все свое воронье горло и скажет ясно, откуда вылетела птица... А уж куда бывает метко все то, что вышло из **глубины Руси**... сам самородок живой и бойкий **русский ум**, не лезет за словом в карман, не высиживает его как наседка цыплят, а влепливает сразу как пашпорт на вечную носку... одной чертой обрисован ты с ног до головы" [Т. 5, с. 108].

Прочно запоминается эмоционально насыщенное и ритмически построенное определение выразительности **русского слова**. "Сердце-

ведением и мудрым познанием жизни отзовется слово британца, легким щеголем блеснет и разлетится недолговечное слово француза, затейливо придумает свое не всегда доступное, умно-худощавое слово немец; но нет слова, которое было бы так замашисто, бойко, так вырвалось бы из-под самого сердца, так бы кипело и животрепетало, как метко сказанное **русское слово**" [Т. 5, с. 109].

Само название гоголевской поэмы – "Мертвые души" – есть одно из метко сказанных русских слов. О ней можно сказать еще такими гоголевскими словами: поэма "вырвалась у него из-под самого сердца". Ее основой была истинная любовь к России (в целом) как к единственной родине.

Литература

1. Гоголь Н.В. Собрание сочинений: В 8 т. – Т. 7. – М.: Правда, 1984. – С. 38.

В дальнейшем все цитаты из Гоголя даются по этому изданию с указанием в тексте статьи тома и страницы.

Л.М. Остапенко

Как стать классиком, или По поводу примерки Достоевским Гоголевской шинели

Как известно, слова, определившие исключительное значение Гоголя в русской литературе XIX в.: "Все мы вышли из гоголевской "Шинели", – приписываются Достоевскому, самому убедительному в художественном и идеологическом отношении преемнику Гоголя. И хотя никто не посмеет отрицать тесной связи между двумя писателями, существует мнение, что на самом деле Достоевский этого никогда не говорил [7]. Что же предопределило апокрифичность этих слов, столь пафосных по отношению к Гоголю и с удовольствием всеми подхваченных? Возможно, речь шла вовсе не о повести Гоголя, а о самом платье с Гоголевского плеча?

Неоднократно отмечалось, что именно Достоевский продолжил начатый Гоголем поворот от литературы к религии и что весь идейный корпус романов Достоевского был уже заложен "Выбранными местами..." Гоголя, неоднократно поруганными Достоевским. Творческое поведение Достоевского на протяжении всей его литературной жизни дает основания полагать, что Гоголь интересовал его не только как художник, а в первую очередь – как классик литературы, при жизни достигший этого статуса и постигший механизмы его создания. Одним из этих механизмов, и самым действенным, как, по-видимому, считал Достоевский, и был сакральный профиль писателя, ведь оба его великих предшественника – и Пушкин, и Гоголь – видели себя пророками.

Изначально Достоевский должен был мириться с посмертной репутацией одного классика и прижизненной – другого. “Взгляни на Пушкина, на Гоголя. Написали немного, а оба ждут монументов”, – с горечью писал Достоевский брату Михаилу в марте 1845 г. [2, с. 107]. К тому же, в отличие от Пушкина, Гоголя и известных писателей-современников, Достоевский был вынужден стать профессиональным писателем просто ввиду отсутствия других средств к существованию. В том же письме он продолжает: “И теперь Гоголь берет за печатный лист 1000 руб. серебром, а Пушкин, как ты сам знаешь, продавал 1 стих по червонцу”. Даже героев молодого Достоевского, остроумно заметил У. Тодд [11], больше интересуют материальные проблемы, и только когда они решаются в жизни самого писателя (примерно к середине 1840-х), он обращается к вопросам морали, философии и религии, иначе говоря – к проповеди.

В истории превращения в классика кое-что проясняют некоторые эпизоды творческой биографии Достоевского, и не только периода “Дневника писателя” [9], но и самого начала его писательской карьеры, которая выстраивается им вполне профессионально, с учетом гоголевской модели поведения и его публичного образа. Литературный дебют Достоевского был гениально срежиссирован будущим классиком за счет гениальности настоящего. Его сюжет и по своей сверхзадаче, и по механизму раскрутки, и даже по стилистике тиражирования удивительным образом напоминают подготовленное “Дневником писателя” и воплощенное во время пушкинских торжеств явление Достоевского уже в иной ипостаси – пророческой.

1

Самая важная деталь в появлении Достоевского перед российской публикой – выбор момента с предшествующей ему функциональной паузой. Точно также, как впоследствии двухлетний перерыв в издании “Дневника писателя” предварял публичное явление Достоевского при открытии памятника Пушкину в образе нового пророка, сейчас (по)явлению Достоевского предшествовала пауза, готовившая публику к узнаванию в нем нового Гоголя.

Федор Михайлович готовился к этому очень долго. Известно, что книги Гоголя и его портрет сопровождали Достоевского всюду. Русскую литературу он изучал в пансионе по лекциям нежинского однокашника Гоголя М. Билевича. Во всех квартирах молодого Достоевского, которые он снимал в Петербурге, висел портрет Гоголя. И даже перемещение Достоевского по этим квартирам в точности повторяло топографию гоголевских маршрутов [7]. Осенью 1844 года, когда уже искусственный апостольством Гоголь поправлял здоровье за границей и лишь намеревался завершить второй том “Мертвых душ”, никому не известный Достоевский усердно писал своих “Бедных людей” и в мае 1845 г. пред-

ставил их той публике, которая была подготовлена проповедью Гоголя и с нетерпением ожидала продолжения поэмы.

2

В самопрезентации Достоевский таким же образом, как затем в "Дневнике" и "Пушкинской речи", использовал уже канонизированный образ для придания себе нужного профиля. Образ Гоголя в истории дебюта Достоевского играет ту же роль, что и образ пророка-Пушкина в "Пушкинской речи", где Федор Михайлович окончательно утверждается уже не только, как классик, а как пророк.

О том, что миф о явлении "нового Гоголя" был создан и растиражирован среди современников самим Достоевским, свидетельствуют, прежде всего, воспоминания о той ночи ожидания, когда механизм был запущен. Достоевский вспоминает эту майскую ночь 1845 года следующим образом. "Вечером того же дня, как я отдал рукопись ("Бедных людей" Некрасову – Л.О.) я пошёл куда-то далеко к одному из прежних товарищей, мы всю ночь проговорили с ним о "Мёртвых душах" и читали их, в который раз не помню. Тогда это бывало между молодёжью; сойдутся двое или трое: "А не почитать ли нам, господа, Гоголя? – садятся и читают, и, пожалуй, всю ночь. Тогда между молодёжью весьма и весьма многие как бы чем-то были проникнуты и как бы чего-то ожидали". (Здесь и далее подчеркнуто мною – Л.О.) [4, с. 226].

Исходя из авторского мифа Достоевского, алгоритм "замещения" им Гоголя очень прост. Сначала он вводит в евангельский контекст самого Гоголя, так сказать, канонизирует его, приближает ко Христу, ср.: Где двое или трое собраны во имя Мое, там Я посреди них (Мф. 18:20). Затем, со слов Достоевского, следует, что и его рукопись читалась в эту ночь так, как читался тогда Гоголь и как следует читать Святое Писание!

3

Автокомментарий дебюта Достоевского по "стилистической интриге" – откровению о "новом Гоголе" – очень близок к автокомментариям "Пушкинской речи", тиражирующим миф о пророке. Очевидно, в это время и апробируются писателем художественные приемы создания авторского мифа: использование синтаксической градации, тавтологической экспансии, маркировки и т.п. (Ср. воспоминания Достоевского о дебюте: "Воротился я домой уже в четыре часа, в белую, светлую как днем петербургскую ночь... Вдруг звонок, чрезвычайно меня удививший, и вот Григорович и Некрасов бросаются обнимать меня, в совершенном восторге, и оба чуть сами не плачут. Они накануне вечером взяли мою рукопись и стали читать на пробу: "С десяти страниц видно будет". Но, прочтя 10 страниц, решили прочесть еще 10, а затем, не отрываясь, просидели уже всю ночь до утра, читая вслух и чередуясь, когда один уставал... Когда они кончили (семь печатных листов!), то в

один голос решили идти ко мне немедленно: "Что ж такое что спит, мы разбудим его, *это выше сна!*" (Здесь и далее курсив автора. – Л.О.) ...Некрасов снес рукопись Белинскому в тот же день... "*Новый Гоголь явился!*" – закричал Некрасов, входя к нему с "Бедными людьми". – "У вас *Гоголи-то как грибы растут*", – строго заметил ему Белинский, но рукопись взял. Когда Некрасов опять зашел к нему, вечером, то Белинский встретил его "просто в волнении": "Приведите, приведите его скорее!" [4, с. 226] и автокомментарий к речи о Пушкине: "... когда я – я не скажу тебе про рев, про *воплъ восторга*: люди незнакомые между публикой *плакали, рыдали, обнимали друг друга и клялись друг другу быть лучшими, не ненавидеть впредь друг друга, а любить*. Порядок заседания нарушился: все ринулось ко мне на эстраду <...> – все это обнимало, целовало меня. Все члены нашего общества <...> обнимали меня и целовали, все, буквально все *плакали от восторга*... "Вы наш святой, вы наш пророк?" "*Пророк! пророк!*" – кричали в толпе. <...> "Вы *гений*, вы более, чем *гений!*" – говорили они <...>. Аксаков <...> объявил публике, что речь моя – *есть не просто речь, а историческое событие!* <...>... что своей речи читать не будет, потому что все сказано и все разрешило *великое слово нашего гения – Достоевского*) [3, с. 184–185]. (Из письма Достоевского к жене от 8 июня 1880 г.)

4

Еще одним важным механизмом самопрезентации Достоевского было придание его дебюту характера снижающего жеста по отношению к предшественнику. Кроме экстралитературных приемов, ощутимо потеснивших Гоголя на пьедестале, Достоевский, как известно, еще и начал свою литературную карьеру пародией на знаменитую гоголевскую "Шинель". Этот снижающий жест, который применяет автор "Бедных людей" в отношении Гоголя и Пушкина (Макар Девушкин читает также и пушкинского "Станционного смотрителя") впоследствии неоднократно будет эксплуатироваться Достоевским на протяжении всей творческой деятельности вплоть до "Дневника писателя". Его же повторит Достоевский в речи о Пушкине, начав ее словами Гоголя.

В литературном плане этот "прием" был заимствован у самого Николая Васильевича, позволившего своему Хлестакову быть "на дружеской ноге" с Пушкиным [5; 6]. Однако стратегический замысел Достоевского был куда изощреннее: прежде чем самому "похлопать по плечу" Гоголя, он предоставил это право литературному авторитету – В.Г. Белинскому. Как наиболее влиятельный критик 1840-х, Виссарион Григорьевич поистине вершил судьбы русских литераторов, диктовал русскому обществу литературную моду и, соответственно, определял коммерческий успех, что было немаловажно для Достоевского. Но главной причиной беспокойства дебютанта по поводу отзыва Белинского,

как справедливо отмечает У. Тодд [11], было то, что именно Белинский попытался сформулировать, и я бы добавила – смоделировать в массовом сознании тот идеал профессионального писателя своего поколения, которому стремился соответствовать Достоевский. Белинский был единственным, кто мог не только оказать Достоевскому поддержку в литературных кругах, но и помочь ему занять вполне определенное место на литературном олимпе, то есть место Гоголя.

Достоевский не ошибся в расчете на авторитетное мнение Белинского, простой оговорки которого, возможно, и придуманной самим Достоевским (*"У вас Гоголи-то как грибы растут"* [4, с. 226]), оказалось вполне достаточно, чтобы имя Гоголя стало нарицательным. Впоследствии, упоминая о "благословении" великого критика в "Дневнике писателя", Достоевский совершенно забывает о "проколе" в отношениях с Белинским. Виссарион Григорьевич хоть и объявил Достоевского "новым Гоголем", это не помешало ему через год отречься от своего мнения и даже предпочесть преферанс разговорам о "Бедных людях" [10, с. 219]. Тем не менее, его слово сделало свое: миф о "новом Гоголе" вышел в тираж. Биографы Достоевского единогласно и неоднократно воспроизводят ситуацию дебюта, в точности следуя версии Достоевского. Реакция общественности, по воспоминаниям В.Н. Майкова, превзошла, а точнее, только подтвердила ожидания Достоевского: "В ноябре и декабре 1845 года все литературные дилетанты ловили и перебрасывали отрадную новость о появлении нового огромного таланта. *"Не хуже Гоголя"*, кричали одни; *"лучше Гоголя"*, подхватывали другие; *"Гоголь убит"*, вопили третьи". Вокруг раздавалось: *"Новый Гоголь явился!"* [7].

Теперь Достоевский, уже не стесняясь, мог заявлять о своем преимуществе в отношении к Гоголю, ссылаясь при этом на Белинского и всячески подчеркивая размеры своих гонораров: "Во мне находят новую, оригинальную струю (Белинский и прочие), состоящую в том, что я действую Анализом, а не Синтезом, то есть иду в глубину и, разбирая по атомам, отыскиваю целое, Гоголь же берёт прямо целое и оттого не так глубок, как я" (Из письма М.М. Достоевскому от 1.01.1846) [2, с. 118]; "Белинский недели две тому назад прочел мне полное наставление, каким образом можно ужиться в нашем литературном мире, и в заключение объявил мне, что я непременно должен, ради спасения души своей, требовать за мой печатный лист не менее 200 р. асс." (Из письма М.М. Достоевскому от 8.10.1845) [2, с. 112] и т.п.

5

Вполне оправданной в сюжете дебюта выглядит и та "фигура умолчания", которую Достоевский старательно поддерживал лично в адрес Гоголя. Известно, что Николай Васильевич проигнорировал появление "Бедных людей", ограничившись единственным высказыванием об их

авторе в письме к А.М. Виельгорской из Генуи от 14 мая 1846 года, да и то мимолетном, в виде благодарности за присланные книги [1, с. 676]. Позиция Гоголя вполне понятна: известие о явлении "нового" Гоголя вряд ли могло его обрадовать. Но еще более любопытными в истории отношений Гоголя и Достоевского выглядят обстоятельства несостоявшейся встречи двух классиков.

По одной из версий, высказанной В. Клименко, во время приезда Гоголя в Россию в 1848 году, примерно в течение месяца (от 12 сентября до 14 октября) Гоголь и Достоевский почти наверняка должны были встретиться в Петербурге, в доме старинного гоголевского приятеля, преподавателя русской литературы в Пажеском корпусе Александра Комарова. По воспоминаниям Панаева: "Гоголь изъявил желание А.А. Комарову приехать к нему и просил его пригласить к себе несколько известных новых литераторов, с которыми он не был знаком. А.А. пригласил, между прочим, Гончарова, Григоровича, Некрасова и Дружинина... Гоголь приехал в половине одиннадцатого, отказался от чая, говоря, что он его никогда не пьёт, взглянул бегло на всех, подал руку знакомым, отправился в другую комнату и разлёгся на диване. Он говорил мало, вяло, нехотя, распространяя вокруг себя какую-то неловкость, что-то принуждённое. Хозяин представил ему Гончарова, Григоровича, Некрасова и Дружинина. Гоголь несколько оживился, говорил с каждым из них об их произведениях, хотя было очень заметно, что не читал их... От ужина, к величайшему огорчению хозяина дома, он также отказался. Вина не хотел пить никакого, хотя тут были всевозможные вина. "Чем же вас угощать, Николай Васильевич?" – сказал наконец в отчаянии хозяин дома. "Ничем, – отвечал Гоголь, потирая свою бородку, – впрочем, пожалуй, дайте мне рюмку малаги". Комментируя этот эпизод, В. Клименко обращает внимание на то, что в мемуарах участников встречи Некрасова и Анненкова за роскошно сервированным столом один из стульев, отведенный Достоевскому, оказался незанятым. Однако в повести Достоевского "Село Степанчиково и его обитатели" – самой язвительной пародии Достоевского на Гоголя и все его духовное наследие – странным образом отразился этот вечер. "Доморощенный философ, плут и приживала" Фома Фомич Опискин, за которым, как известно, скрывается Гоголь, находясь в гостях, требует себе малаги [8].

Но если Достоевский все же был на литературном вечере, тем более интересно поведение Николая Васильевича и то, что вечер не состоялся. И самое главное – ни Гоголь, ни Достоевский нигде не упоминают об обстоятельствах этой "невстречи". По-видимому, Гоголь не мог позволить себе обнаружить интерес к "новоявленному Гоголю", а в планы Достоевского совсем не входило (по)явление *рядом* с Гоголем.

Достоевскому было просто необходимо выдержать дистанцию для дальнейшего тиражирования собственного мифа. Следующим тактическим ходом Достоевского стало знаменитое письмо Белинского к Гоголю из Зальцбрунна по поводу "Выбранных мест", прочитанное Федором Михайловичем в апреле 1849 на собрании петрашевцев и ставшее его билетом на казнь. Фактически это было первое публичное (по)явление Достоевского, созданное по тому же сценарию и воплощенное посредством тех же технологий, что и произнесенная спустя тридцатилетие речь о Пушкине.

Чтение письма Белинского стало следующим этапом в "замещении" Достоевским Гоголевского образа, но уже не только писательского. Внешне сюжет истории с письмом – поистине праведный – страдание во имя гения, дающее право быть навеки связанным с его именем. С точки зрения авторского мифа Достоевского, это была вторая попытка пошатнуть гоголевский пьедестал в его отсутствие, так как письмо Белинского выставляло Гоголя в крайне невыгодном свете, как, впрочем, и другого пророка – Пушкина.

Не случаен был и предмет разговора – "Выбранные места", духовное завещание Гоголя, превозносившее его и поэтому не дававшее покоя Достоевскому на протяжении всего его последующего творчества. Именно эта тема доминирует в пародиях Достоевского на "Переписку" – "Селе Степанчикове" и "Бобке", вошедшем в "Дневник писателя", где Достоевский окончательно сводит счеты с Гоголем.

В этом и убеждают те поведенческие стратегии, к которым прибегает Достоевский в истории с письмом. Во-первых, привлечение чужого – авторитетного слова для опосредованного внедрения собственной идеи, слова классика, который сам за себя уже не скажет. В данном случае – умершего за год до этого Белинского. В Пушкинской речи таким же образом используется слово покойного Гоголя о Пушкине. Разница только в функциональности создаваемого этим словом семантического ореола: в первом случае мнение Белинского расшатывает пьедесталы классиков, особенно гоголевский, а во втором – сказанное Гоголем о Пушкине создает пьедестал, доставшийся в итоге самому Достоевскому.

Во-вторых, Достоевский использует ту же схему подготовки восприятия "своего слова" (явления) и дальнейшего его тиражирования. Постановление Военного суда объявило Достоевского "виновным в том, что он, получив в марте месяце ... (1849) года из Москвы от дворянина Плещеева (подсудимого) копию с преступного письма литератора Белинского, – читал это письмо в собраниях: сначала у подсудимого Дурова, потом у подсудимого Петрашевского и, наконец, передал его для

списания копий подсудимому Момбелли" [7]. Иначе говоря, письмо, до момента его публичного и неоднократного прочтения Достоевским, ходило по рукам в списках и впоследствии было передано им для дальнейшего распространения. Аналогично происходит и с тиражированием "пророческого мифа" Достоевского после произнесения им речи о Пушкине. Подобно Гоголю, снимавшему копии с собственных писем и часто мистифицировавшему переписку, Достоевский неоднократно и с чрезвычайной точностью воспроизводит сказанное им на открытии памятника Пушкину в письмах того же года [3, с. 187–188, 190–191, 197–200], а затем публикует "Речь о Пушкине" отдельным выпуском "Дневника писателя". Этой же цели послужит в дальнейшем и публичное прочтение Достоевским (дважды, как и письма к Гоголю) пушкинского "Пророка" во время пушкинских торжеств.

7

Наконец, модель поведения Достоевского во время провозглашения рокового письма, когда он читал "срывающимся сиплым полушёпотом: "Взгляните себе под ноги: ведь вы стоите над бездною!", нашла логическое завершение на Сенатской площади во время казни, которую справедливо можно считать первым его "явлением народу".

Казнь, как известно, была отменена. Но, по свидетельствам современников, "перед мнимым расстрелом состоялись примечательные разговоры. "Господа, какие на нас смешные костюмы!" – воскликнул по поводу расстрельных мешков, надеваемых на голову приговорённым, Михаил Буташевич-Петрашевский. "Сейчас мы превратимся в горстку праха", – промолвил Николай Спешнев. "Сейчас мы увидим Христа", – сказал Достоевский" [8]. Даже если не считать этот жест Достоевского мифотворческим, уж очень напоминает ситуация у расстрельного столба евангельскую – о Христе, двух разбойниках и Спасении. И именно с этим ореолом Достоевский отправится не в Рим, и не в Святую землю, как Гоголь, а на каторгу. Ведь в чем еще могло состоять апостольство или пророческое служение для русского человека, как ни в страдании. Вопрос только в том, во имя чего?

* * *

Итак, Достоевский, действительно, вышел из Гоголевской шинели, даже если никогда этого не говорил. Гоголь понял ошибку Пушкина – национального поэта, так и оставшегося непонятым нацией. Гоголь учил, претендовал на религиозный статус и духовное служение – как апостол, пытался собственным примером указать путь к истине. И тоже остался непонятым. Достоевский не стал повторять ошибки Гоголя – не стал надрываться и учить, а последовательно и методично стал внедрять свою идею стать классиком, но не после смерти, о чем беспокоился Гоголь, а еще при жизни. Используя опыт Гоголя, при помощи одних

и тех же приемов, он сознательно выстраивал свои отношения с публикой, начиная с дебюта и заканчивая "Дневником писателя", чтобы вписать собственный образ в иконоста́с русской литературы и канонизировать его в массовом сознании – как классика и как пророка.

Литература

1. Гоголь Н.В. Собр. соч.: В 9 т. – М., 1994. – Т. 9.
2. Достоевский Ф.М. Полн. собр. соч.: В 30 т. – Т. 28. – Кн. 1. – Л., 1985.
3. Достоевский Ф.М. Полн. собр. соч.: В 30 т. – Т. 30. – Кн. 1. – Л., 1990.
4. Достоевский Ф.М. Из "Дневника писателя" за 1877 г. // Ф.М. Достоевский в воспоминаниях современников: В 2 т. – М., 1990. – Т. 1. – С. 225–229.
5. Жолковский А.К. Перечитывая избранные описки Гоголя // <http://www.usc.edu/dept/las/sll/rus/book/bluzh/opisk1.htm>
6. Золотусский И. Гоголь // <http://lib.nqs.ru/lib/koi/GOGOL/zoloto.txt> Piece40 11.
7. Золотусский И. Струна в тумане // <http://it.1september.ru/articlef.php?ID=200104508>
8. Клименко В. Сейчас мы увидим Христа! // Литературная Россия. – 2001. – № 45 // www.litrowsia.ru/archive/67/history/1572.html
9. Остапенко Л.М. "Пушкинская речь" Ф.М. Достоевского. Явление пророка // Наукові записки Харківського держпедуніверситету. Сер. "Літературознавство". – Харків, 1998. – С. 75–82; "Дневник писателя" Ф.М. Достоевского: к диалогу с Гоголем // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1999. – Вип. 12. – С. 159–169; Две вехи пророческого слова в русской литературе: Гоголь и Достоевский // Гоголезнавчі студії: Зб. наук. пр. – Ніжин, 1999. – Вип. 4. – С. 118–133; О роли автокомментария в "Дневнике писателя" Ф.М. Достоевского // Collegium. – К., 2000 – Выг. 1(9). – С. 140–147.
10. Панаева А.Я. Из "Воспоминаний" // Ф.М. Достоевский в воспоминаниях современников: В 2 т. – М., 1990. – Т. 1. – С. 218–222.
11. Уильям М. Тодд III. Достоевский как профессиональный писатель. профессия, занятие, критика; Пер. с английского Е. Канищевой и С. Силаковой // <http://www.nlo.magazine.ru/philosophy/inostr/inostr53.html> // НЛО. – 2002. – № 58.

А. Чоботько

В. Розанов о художественном методе Н. Гоголя

Гоголь для Розанова – писатель, обладавший абсолютно уникальными и только ему одному свойственными возможностями письменной фиксации "самомалейших" подробностей действительности. Такой подход к процессу творчества часто заводил Гоголя в пограничное состояние между сном и действительностью, пребывая в котором, он, зачастую, оказывался не в состоянии отличить, отделить, провести грань между настоящим, реальным или действительно бывшим в прошлом от существующего только в его умопостроениях, а поэтому ирреального, но выдаваемого им за действительное, кажущееся возможным. Гоголь

"грезил и свои больные грезы рассказал нам как действительность" [1], он "не только не передавал (действительность) в своих созданиях, (но и) чудился ее, съезживался, уходя от нее... в странный мир болезненно-го воображения" [2].

Поскольку Гоголь представлялся Розанову творчески предельно изменчивой личностью, то он и смог "правдоподобно ярко" описать, передать в своих произведениях "недействительное действительное", что в наибольшей степени и нашло отражение в цикле "малороссийских" повестей. Естественно, что при таком подходе к анализу творчества Гоголя тот виделся Розанову неким "ястребом, выклеывающим глаз действительности" [3], закрепившим своими произведениями "жесточайшее отрицание всего патетического, громогласного, миролюбивого в чувствах, возвышенного в словах..." [4]. Поскольку Гоголь "мертвым взглядом посмотрел на жизнь, и мертвые души только увидал в ней", то он "вовсе не отразил действительность в своих произведениях, но только с изумительным мастерством нарисовал ряд карикатур на нее... [5].

Карикатурными были и его образы (в качестве примера наиболее различающихся, наиболее удаленных друг от друга Розанов называет имена Аннунциаты и Башмачкина), которые в равной степени были "...без жизни, без естественного на себе света, без движений, без способности в себе продолжающейся мысли, развивающегося чувства" [6].

Гоголевское творчество в мировоззрении Розанова структурировалось на противоположные между собой полюса. Поэтому и эпизоды из его произведений, закреплявшиеся в человеческой памяти на относительно продолжительные временные отрезки, состояли не из значительных, эпохальных событий в жизни общества, не из описания облагораживающих человека чувств, помыслов, поступков, а только, с одной стороны, из "мелочей", а с другой – из "предела" каких-то событий, гиперболически преувеличенных крайностей. Гоголевские "мелочи" представляются Розанову переданными с чрезвычайной силой, потому что каждая из них приобретает черты и форму абсолютно совершенной, самодостаточной и законченной, несущей свое значение в самой себе: "У Гоголя невозможно ничего забыть. Никаких мелочей. Точнее, у него все состоит из мелочей, за схему мелочей... он не умеет переступить: но они сделаны так...что не уступят... ну, Венере Медицейской. Все полно такой действительности, такого совершенства вычерченности, на котором поистине не лежит никакого упрека... Под всем им написанным, Гоголь по справедливости мог написать: "сделал Гоголь". ... у Гоголя, везде "последняя ретушь" и не ошибающийся резец, который режет чудотворную действительность. Но – маленькую, пошлую, миниатюрную" [7]. Поэтому Гоголь и перенес на страницы своих произведений те события, явления, процессы, которые происходили в только ему

одному ведомой действительности и казались единственно значимыми и достойными внимания. В "общечеловеческой", по Розанову, системе ценностей все они были "пошлостью в смысле постижения, в смысле содержания" [8].

Передача явлений и процессов действительности в их "пределе", в максимально преувеличенных крайностях наиболее ярко видится Розановым в первых прозаических произведениях Гоголя: "... поэзия его украинских рассказов, вовсе не похожая на простую действительность Малороссии" [9]. Эта тенденция характерна и для последующего творчества Гоголя: "...отсюда его петербургские повести, "Мертвые души" и "Ревизор", возводящие обыкновенную серенькую жизнь до предела пошлости" [10]. Это положение также применяется Розановым и при анализе изображаемых Гоголем различных природных явлений: "...описания природы (у Гоголя) всегда напряженные, всегда абстрактные, представляющие только общую панораму, а не собрание частных" [11].

Одно из сравнений, к которому прибегает Розанов (он сравнивает творчество Гоголя с "солнцем в капле воды" [12]), давало читателю возможность более явственно увидеть, понять непрактическое, необщественное, а в большинстве случаев даже антиобщественное значение гоголевского творчества, его асоциальность и абстрактность. Для Розанова Гоголь также родоначальник, основатель особого мировидения в русском обществе, именно с него начинается "... потеря чувства действительности, равно как от него же идет и начало отвращения к ней" [13]. Но невиданная в истории словесности форма его художественных произведений (Гоголь в слове "изваял фигуры до такой же степени вечные и универсальные, безупречные, как Аполлоны и Зевсы Фидиев и Праксителей..." [14]) смогла таким образом повлиять на читательское восприятие его текстов, что заставила "...силою своего мастерства несколько поколений людей думать, что не причудливый и одинокий мир своей души он изображал, а яркую, перед ним игравшую, но им не увиденную, не услышанную, не ощущенную жизнь [15]. Поэтому Розанов мог позволить себе сравнивать произведения Гоголя с набором ничего не значащих "мелочей", связанных между собой только с одной единственной целью — с целью представить художественное произведение в качестве цельного, а не фрагментарного, текста с единой тематико-содержательной линией.

Розанов также попытался представить Гоголя в роли основателя нового литературного "стиля" (наряду с Карамзиным и Пушкиным), который впоследствии, по его мнению, был ошибочно назван "натуральным". Называя Гоголя "натуралистом в приемах изображения, а не в чутье действительности, не по вкусу к ней..." [16], он выделяет целый ряд произведений писателя ("Вий", "Страшная месть", "Рим", "Нос", "Не-

вский проспект"). Они занимают особое место в истории русской литературы, благодаря максимальной свободе творческого вымысла писателя. Эта черта гоголевского творчества противопоставляется другой, абсолютно противоположной, которую Розанов характеризует как "натуралистическую" [17]. Обе эти стороны, несоединимые, невозможные ни в чем другом творчестве, кроме гоголевского, и образуют его "суть": произведения и фантазмагорические, и "натуралистические" являются неправдоподобными в равной степени, поскольку никак не передают и не отражают действительность. Но Гоголь обладал особой способностью придавать изображаемому, в какой бы форме оно им не фиксировалось, "какое-то странное доверие читателя и свое" [18], наделял собственные произведения феноменальной "живучестью". Именно эта черта его творчества выступала в качестве главной отличительной черты, позволившей Розанову, в конечном счете, отвести автору "Мертвых душ" исключительное место в истории русской литературы и представить его как основателя нового "стиля". Гоголь, обладавший особым видением мира, совсем не знавший, по Розанову, реалий своего времени, смог с такой силой запечатлеть и отразить свой собственный мир, которая была недоступна никому из русских писателей. А достичь такого эффекта Гоголь смог благодаря изысканному, филигранному владению словом.

Обращаясь к раскрытию природы художественного метода Гоголя, Розанов отталкивается от его же (Гоголя) собственного признания в том, что "добродетельных людей... в голове не выдумаешь... Пока не станешь сам сколько-нибудь на них походить, пока не добудешь постоянством и не завоеешь силою в душу несколько добрых качеств" [19]. Это откровение Гоголя стало для Розанова отправной точкой в подходах к раскрытию изначальных импульсов природы создания художественных произведений автора "петербургских" повестей, использовалось им в качестве основополагающего начала в дальнейших рассуждениях по этому вопросу.

Одна из характернейших черт художественного метода Гоголя обусловлена, по Розанову, предельной личностной и творческой статичностью. Мотивировал эту точку зрения Розанов посредством ссылки на процесс создания Гоголем своих образов. Розанов отмечал, что Гоголь мог создать тот или иной характер только тогда, когда занимал позицию "наблюдателя", а люди, за которыми он следил, находились также в статической позиции, уподоблялись неподвижным объектам. Именно поэтому Розанов неоднократно прибегает к сравнению творчества Гоголя с живописью, поскольку между ними он находит один общий, объединяющий момент: Гоголь, как и художники, фиксируя какой-то из аспектов бытия, человеческого существования, описывая поступ-

ки людей, навсегда закрепляя в сознании читателя именно эти, первичные авторские ассоциации, связанные с данным образом ("...в людях он не описал ни одного движения мысли, ни одного перелома в воззрениях, в суждении. Все "недвижно"... Наведет зеркало и осветит человека, изумительно осветит, – как никогда и никто не умел. Но и только. Дивный телескоп его глаза поворачивается к другому предмету, все по типу "обозрения инвентаря"... а о первом предмете и он сам забыл, и читатель не помнит иначе, как только о фигуре..." [20]; "...ни в одном произведении Гоголя нет развития в человеке страсти, характера и пр.; мы знаем у него лишь портреты, человека *in statu*, не движущегося, не изменяющегося, не растущего или умаляющегося. И, кажется, так же относится он к природе: бури, ветра, даже шелестящих листьев или травы он не описал; на всей огромной панораме его живописи ничто не движется, – и это, конечно, не без связи с характером его гения" [21]). Но подобные аналогии, проводимые Розановым между этой особенностью художественного метода Гоголя и одним из основных принципов живописи, исчерпывались только внешним сходством между ними. Значимость же творчества Гоголя и русской живописи, их воздействие на общество, в розановской оценке имели прямо противоположный между собой эффект, были разными по своему качеству.

Наиболее негативными Розанову кажутся те эпизоды в произведениях Гоголя, где речь идет о какой-то мельчайшей, не представляющей большого значения в жизни человека и общества черте, но которые восприняты читающей Россией в качестве отражающих ее настоящее лицо, до определенного времени скрытый ото всех ее истинный облик. Так, после публикации "Мертвых душ" "...вся Русь присела, съезжилась, озябла. . Вдруг стало ужасно холодно, как в гробу около мертвеца..." [22], "чудищами стояли перед нею Гоголевские великаны-миниатюры; великаны по вечности, по мастерству; миниатюры по тому, что собственно все без "начинки", без зрачка, никуда не смотрят, ни о чем не думают... (и) вся Русь заметалась, ушибленная, раздавленная" [23]. Розанов чувствует в Гоголе целый комплекс свойств и черт гипнотического характера, которые наиболее явственно стали ощутимы и воспринимаемы после публикации "Носа", поскольку сюжетные коллизии других произведений, последовавших за этой повестью, были всего лишь бессодержательными конструкциями, дубликатами его сюжетной схемы. Но даже такая черта гоголевского творчества, не помещала и читателям, и критикам находить на протяжении нескольких десятилетий богатство содержания в его произведениях.

Увиденное Розановым сходство в процессе создания Гоголем большинства своих образов и произведений, позволило ему категорично заявить о разгадке самой природы творчества автора "Мертвых душ".

В качестве одной из главных гоголевских черт Розановым называется "античеловечность", то есть сужение и принижение человека: "... все большое, крупное..., все здоровое, хорошее, нормальное даже не воспринимается им. Увидев такое, он отходит в сторону. "... Не чувствую запаха", – говорил он о всем, если это не падаль. ... Встречается крупное – и это просто не интересовало его" [24]. Гоголь в подобной концепции выступал в качестве личности, вступающей в оппозиционные отношения с процессами и явлениями действительности, то есть всячески противился против их "попадания" в свои произведения. Но сама эта позиция была пассивной, поскольку Гоголь уходил от действительности в свой особый, предельно личностный мир и никак ей активно не противодействовал. Уход от действительности был для Розанова уходом в мир болезненного воображения, в котором все было мертво, недвижно, статично, ирреально. Поэтому, по Розанову, большинство из гоголевских образов лишено чувства, мысли, жизни, движения, одухотворенности, независимо от того, какая из сторон личности выдвигается им на первый план – положительная (Аннуциата в "Риме") или отрицательная (Башмачкин в "Шинели"). Человек в изображении Гоголя находится в состоянии *in statu*, его невозможно представить в процессе развития, к нему неприменимы понятия "прогресс" и "регресс", поскольку первоначальные черты и особенности его характера, однажды закрепленные за ним их автором, являются одновременно и конечными, итоговыми.

В качестве примера, наиболее удачно иллюстрирующего выдвигаемый им тезис о стереотипности гоголевских образов, Розанов использует имя Акакия Акакиевича Башмачкина из повести "Шинель": "...тип Акакия Акакиевича... столь характерный для всего творчества Гоголя и, до известной степени, объединяющий в чертах своих если и не все, то главные им созданные типы" [25]. Эта мысль рефреном звучит на протяжении всей статьи "Как произошел тип Акакия Акакиевича", которая вместе со статьей "Пушкин и Гоголь" является приложением и, своего рода, ответом на критические комментарии "гоголевской" главы "Легенды о Великом инквизиторе Достоевского", с которыми Розанов "согласиться не мог" и эти очерки должны были помочь "стать читателю на ту или другую сторону" [26].

Для Розанова в образе Башмачкина наиболее отчетливо воплощены и наиболее ярко проявляются черты "художественной рисовки" (творческого метода) Гоголя. Гоголь, имея перед собой историю о чиновнике, доводит ее в своем воображении до наиболее допустимых пределов: история о чиновнике, не лишенном человеческих черт (этот нюанс представляется Розанову главенствующим при построении системы своих дальнейших размышлений), превращается в творческой фантазии автора "Шинели" в совершенно противоположную. В слышанной им однажды

истории о бедном чиновнике не было, что важно, абсолютно никаких намеков "на безжизненность, глухую инертность среды" [27], на "духовную суженность главного упомянутого лица" [28]. В данном, конкретном случае первой реакцией Гоголя на услышанный рассказ было принижение и сознательное, продуманное изменение действительности в создаваемом им произведении. Гоголь подбирает к данному эпизоду моменты, заметно усиливающие его звучание. Сделанное Гоголем переносится Розановым на все его творчество, а конкретный эпизод интерпретируется им в качестве первичной, изначальной ассоциации, аналогичной всем другим случаям. Более того, эта мысль, в понимании Розанова, является настолько показательной, что из нее выводится суть всей природы творческого метода Гоголя. Структурные элементы поступательного процесса создания образов в розановском понимании могут быть представлены в виде логической цепочки:

- 1) выведение для изображения как можно большего числа предметов;
- 2) поступательно-планомерное отбрасывание ненужных предметов;
- 3) доведение изображения до показа одного предмета;
- 4) выбор в оставшемся предмете какой-то одной, избранной тематической черты;
- 5) максимальная выпяченность этой черты;
- 6) максимально возможное негативное усиление этой черты за счет изображения аналогичных ей черт.

В большинстве гоголевских образов Розанов видит своеобразную проекцию какой-то авторской негативной черты, в свою очередь им максимально расширенной и углубленной: его образы "... суть выдвленные наружу качества своей души, о срисовке их с чего-нибудь внешнего даже и не упоминается. Так же определяется и самый процесс создания: берется единичный недостаток, сущность которого хорошо известна из субъективной жизни, и на него пишется иллюстрация, или иллюстрация "с моралью" [29]. Невозможность существования подобных личностей в жизни и делала их, по мнению Розанова, легко и надолго запоминающимися, даже при поверхностном, беглом знакомстве читателей с произведениями Гоголя.

Для Розанова за видимой стороной действий и поступков гоголевских персонажей была скрыта общая для всех, изначальная авторская запрограммированность. Действия и поступки гоголевских героев настолько шаблонны и стереотипны, что читатель, уже однажды познакомившись с кем-то из них, может потом наперед предугадывать его мысли и поступки, поскольку они за рамки определенной схемы, связанной с все время повторяющимся, стандартным их поведенческим комплексом, не выходят: "Будьте уверены, что Селифан и в следующей главе опрокинет бричку, если вообще о нем будет упомянуто: Гоголь...

больше ничего с ним не может сделатьи все другие у него такие же специалисты: Плюшкин по глупости, Собакевич по грубости, Манилов по слащавости..." [30]. Такая точка зрения на природу гоголевских образов определила представление Розанова о жизни этих персонажей как о некоем механически повторяющемся цикле, включающем в себя набор стандартных, стереотипных для всех временных периодов в жизни человека элементов, который в поступательном отношении может быть представлен в виде условной схемы:

- 1) рождение;
- 2) рост, становление, "взросление";
- 3) физиологическое влечение;
- 4) циклическое механическое времяпрепровождение;
- 5) смерть.

Известно, что в любом художественном произведении наиболее удачными считаются такие образы, которые являются предельно индивидуальными, выписанными с максимальной конкретикой. Именно такая точка зрения на природу образов ставилась Розановым во главу угла. Это вытекало из его представления о сущности человека: каждый человек в отличие от "всего другого в природе, где все обобщается в роды и виды" [31], мыслился им абсолютно уникальным и неповторимым в своей единичности. Индивидуальность, непохожесть ни на что и ни на кого другого каждого человека противопоставлялась им тем общим чертам, которые были в розановском понимании доминирующими при создании типических образов. Ведь для Розанова "тип в литературе – это уже недостаток, это обобщение, то есть некоторая переделка действительности, хотя и очень тонкая. Лица не слагаются в типы, они просто живут в действительности, каждое своею особенною жизнью, неся в самом себе свою цель и значение" [32]. Розановское экзистенциальное мышление отводило каждому человеку место самого по себе самодостаточного существа, центра мироздания. Каждый отдельный индивид для Розанова был венцом создания Бога и природы.

Совершенно разные подходы Розанова и Гоголя к пониманию природы, сущности и назначения человека, его места в земном мире, места среди людей, роли художественной литературы и слова в процессе нравственно-морального становления человека как уникальной и неповторимой микровселенной, в ходе выработки его личностного поведенческого кода было одним из самых существенных расхождений между ними. В розановской ценностной системе Человеку отводилось весьма определенное место: всякая конкретная личность, конкретный индивид мыслился им как существо, способное и должное, прежде всего, к разумной организации своего семейного и бытового уклада. Более того, всякая конкретно взятая человеческая индивидуальность, независимо

от ее общественного, имущественного, социального и т.п. положения занимала в его системе главенствующее, доминирующее место. И когда организация семейного и бытового уклада такой личности была "заземленной" и традиционной, тогда и сама личность представлялась писателю более "нормальной", "правильной", более "благонадежной". Конечно, такой взгляд на роль и место индивида в обществе вступал в резкие противоречия с позицией Гоголя по этому и другим с ним вопросам: в его эстетической системе видение роли и места человека в мире было, в подавляющем большинстве случаев, совершенно противоположным. Ведь людская жизнь в земном мире мыслилась Гоголем как путь, дорога к Богу, некий подготовительный этап к жизни загробной, потусторонней. Как удачно отметил В.М. Паперный, Розанов "опознавал высшую ценность именно в той сфере, которая в системе ценностей Гоголя занимала низшее положение, определялась как "пошлость". А это, естественно, привело к усмотрению в Гоголе прежде всего своего антипода, своего мифопоэтического двойника, персонификации иррационального, негативного полюса своей собственной системы ценностей" [33]. Поэтому Гоголь предстает в понимании Розанова в качестве своего самого большого врага, с которым необходимо вести непримиримую борьбу. А эта борьба на протяжении нескольких десятилетий была действительно непримиримой еще и потому, что суд над Гоголем и его творчеством, по образному выражению В. Гиппиуса, "был его (Розанова – А.Ч.) личным вопросом, и оттого это единственная по силе и глубине критика" [34]. Долгое и постоянное отрицание гоголевского творчества Розановым, несомненно, свидетельствует о бескомпромиссности занимаемой им позиции. Кажется, что краткосрочные временные периоды между вспышками розановской ненависти и вражды к Гоголю были временем подготовки новых антигоголевских аргументов, временем их накопления.

Преимущественное большинство гоголевских образов выступали в понимании Розанова примером образов-типов, ведь для него удачным признавался только такой образ, который вобрал в себя максимальную амплитуду мыслей и поступков, характеризующих изображаемую личность с наибольшей полнотой и убедительностью. Следует отметить, что розановское представление об образах-типах было предельно субъективно и резко расходилось с принятым их пониманием в литературоведении. Так, например, Вик. Ерофеев определяет тип как "среднеарифметическую фигуру, выведенную из наблюдений над человеческой реальностью" [35]. Для Розанова критериями отнесенности персонажа к "положительному" или "отрицательному" разряду героев служили не только его конкретные поступки и действия, но и помыслы, планы, желания. Эти составляющие компоненты поведения каждой лич-

ности в своей сумме позволяли Розанову наиболее полно судить о произведении, претендующем на исключительное место в истории литературы. Отнесенность образа к какому-то определенному кругу героев вообще представлялась довольно сложной, а иногда и просто неразрешимой задачей, поскольку лишь тот образ, по мысли Розанова, считался удачным, который соответствовал вышеуказанным критериям по всем показателям. С этих позиций Розановым отрицалось всякое положительное значение гоголевских произведений для русского общества.

Таким образом, Розанов все время старается аргументировать свою позицию неприятия гоголевского творчества. С этой целью он пытается приводить все новые и новые доводы, которые ему кажутся убедительными и которые способны поколебать устоявшееся читательское представление об авторе "Шинели". Определяя особенности творческого метода Гоголя, Розанов выступает уже в роли не огульного охаивателя произведений писателя, а в роли литературоведа-критика, пытающегося бороться со своим противником с помощью целой системы аргументов. Но все антигоголевские тезисы Розанова направлены на одно: показать, доказать губительность его творчества для общества.

Литература

1. Розанов В.В. Легенда о Великом инквизиторе Ф.М. Достоевского // Розанов В.В. Легенда о Великом инквизиторе Ф.М. Достоевского. – М.: Республика, 1996. – С. 19.
2. Розанов В.В. Как произошел тип Акакия Акакиевича // Розанов В.В. Собр. соч. Легенда о Великом инквизиторе Ф.М. Достоевского. – М.: Республика, 1996. – С. 148.
3. Розанов В.В. На закате дней: К 55-летию литературной деятельности Л.Н. Толстого // Розанов В.В. Собр. соч.: О писательстве и писателях. – М.: Республика, 1995. – С. 229.
4. Розанов В.В. Толстой и Достоевский об искусстве // Розанов В.В. Собр. соч.: О писательстве и писателях. – М.: Республика, 1995. – С. 217.
5. Розанов В.В. Легенда о Великом инквизиторе Ф.М. Достоевского // Указ. ист. – С. 20.
6. Розанов В.В. Как произошел тип Акакия Акакиевича // Указ. ист. – С. 148.
7. Розанов В.В. Гений формы // Розанов В.В. Собр. соч.: О писательстве и писателях. – М.: Республика, 1995. – С. 347.
8. Розанов В.В. Опавшие листья: Короб 1-й // Розанов В.В. Уединенное – М.: Республика, 1990. – С. 117; см. также: Розанов В.В. Мимолетное: 1915 год // Розанов В.В. Собр. соч.: Мимолетное. – М.: Республика, 1994. – С. 117–319.
9. Розанов В.В. Пушкин и Гоголь // Розанов В.В. Собр. соч.: Легенда о Великом инквизиторе Ф.М. Достоевского. – М.: Республика, 1996. – С. 141.
10. Там же. – С. 141.
11. Там же. – С. 141.
12. Розанов В.В. Гений формы // Указ. ист. – С. 347.
13. Розанов В.В. Пушкин и Гоголь // Указ. ист. – С. 141.

14. Розанов В.В. Загадки Гоголя...// Розанов В.В. Собр. соч.. О писательстве и писателях. – М.: Республика, 1995. – С. 338–339.
15. Розанов В.В. Как произошел тип Акакия Акакиевича // Указ. ист. – С. 149.
16. Розанов В.В. Толстой и Достоевский об искусстве // Указ. ист. – С. 213.
17. Розанов В.В. Гоголь // Розанов В.В. Собр. соч.: О писательстве и писателях. – М.: Республика, 1995. – С.121.
18. Там же. – С. 121.
19. Цит. по: Розанов В.В. Легенда о Великом инквизиторе Ф.М. Достоевского // Указ. ист. – С. 20.
20. Розанов В.В. Гений формы // Указ. ист. – С. 349.
21. Розанов В.В. Как произошел тип Акакия Акакиевича // Указ. ист. – С. 148.
22. Розанов В.В. Гений формы // Указ. ист. – С. 350.
23. Там же. – С. 350.
24. Там же. – С. 348.
25. Розанов В.В. Как произошел тип Акакия Акакиевича // Указ. ист. – С. 143.
26. Розанов В.В. Легенда о Великом инквизиторе Ф.М. Достоевского // Указ. ист. – С. 7.
27. Розанов В.В. Как произошел тип Акакия Акакиевича // Указ. ист. – С. 144.
28. Там же – С. 144
29. Розанов В.В. Легенда о Великом инквизиторе Ф.М. Достоевского // Указ. ист. – С. 20.
30. Розанов В.В. Гений формы // Указ. ист. – С. 349.
31. Розанов В.В. Пушкин и Гоголь // Указ. ист. – С. 137.
32. Там же – С. 137.
33. Паперный В.Н. В поисках живого Гоголя // Связь времен. – М., 1994. – С. 29.
34. Цит. по: Ерофеев В.В. Розанов против Гоголя // Ерофеев В.В. В лабиринте проклятых вопросов. – М.: Сов. писатель. 1990 – С. 107–108.
35. Там же. – С. 134.

О.Д. Краснобаева

Постмодернистские тенденции в повести А. Королева “Голова Гоголя”

Постмодернизм как одно из направлений в русской литературе последних десятилетий не только выдвинул целый ряд своих “фирменных” авторов, но и стал объектом исследования для многих современных критиков и теоретиков. Несмотря на то, что работ, посвященных анализу творчества отдельных писателей-постмодернистов или, напротив, вопросам обобщающе-теоретического характера, появилось в последние годы не так уж мало (Ю. Корзов, М. Степанян, М. Голубков, М. Липовецкий, А. Лучанкин, А. Сняцкий и др.), все же нельзя считать, что эстетическая и социальная природа этого явления изучена достаточно, и литературоведы предлагают вполне определенные, убедительные концепции истолкования теоретической сущности постмодернизма.

Цель данной студии – анализ основных постмодернистских принципов, нашедших отражение в малой эпической прозе А. Королева, исследование противоречивости творческого метода современного прозаика.

Какие же черты являются типологическими для творчества русских писателей-постмодернистов 80–90-х гг. XX в., в том числе и для прозаического наследия Королева?

Определяющим является разрыв художников слова с традиционными моральными и культурными ценностями, то есть главным духовным достоянием человечества. Предметом постмодернизма оказывается не действительность, но предшествующая культура, отразившая в себе реальность и отношение человека к ней. Поэтому принципиальное отличие постмодернизма от, к примеру, реалистической эстетики состоит в том, что он являет собой "вторичную художественную систему, исследующую не реальность, но прошлые представления о ней, хаотически, причудливо и бессистемно их перемешивая и переосмысляя" [3, с. 73].

Характерной чертой постмодернизма является также деструктивная идеологическая направленность произведений; объектом изображения писателей является человек, освобожденный от всевозможных "идей", тяготеющих над ним, что, в конечном итоге, приводит к мысли об освобождении личности от элементарной ответственности за свое поведение, за свои поступки. Отсюда – неизбежным оказывается обращение писателей-постмодернистов к людям с ущербной, пораженной психикой, концепт насилия и секса, двойной авторский код. "пародийный модус повествования" и др.

Русский постмодернизм, в отличие от западноевропейского, не избегает морально-этических вопросов, но и не дает однозначных ответов и категорических оценок. В этом отношении показательна повесть А. Королева "Голова Гоголя" [6, с. 7–67].

Анатолий Королев – фигура в современной русской литературе достаточно яркая, и яркость эта своеобразна. Писатель не входит в число "модных" авторов и известен далеко не всем любителям почитать. Однако тот, кто читал Королева, вряд ли его забудет. И что бы ни говорил о себе сам автор, при упоминании его имени, в первую очередь, вспоминаются полные красочных подробностей "сцены жестокости и насилия". Насилие же, пускай и перенесенное в текст, остается насилием; оно вторгается в нашу память с грубой настойчивостью и не желает ее покидать.

В данной статье было бы неуместно пытаться, хотя бы с относительной подробностью, осветить проблемы взаимоотношений литературы и зла, языка и насилия, нашедшие отражение в повести Королева "Голова Гоголя". На наш взгляд, основная причина неприятия лексемы "жестокость" в литературе заключается в том, что она не вписывается в

текст, всегда остается как бы вне языка, обращая тем самым на себя наше внимание и не давая возможности воспринимать ее как чисто литературный феномен. Р. Барт подчеркивал, что "общество никогда не сможет признать такое письмо, которое структурно связано с преступлением и сексом" [2, с. 387].

Мы ни в коей мере не хотим в чем-либо оправдывать или обвинять "литературных насильников", утверждать недопустимость насилия в литературе, однако нам представляется, что, имея дело с насилием (пускай и в художественном тексте), мы должны по возможности отдавать себе отчет в том, с чем именно имеем дело. Отказавшись от ампулы "воспитателя пороков", "литературного каннибала", пожирателя читательских душ, автор "Головы Гоголя" в какой-то мере напоминает нам героя романа Томаса Харриса и фильма Джонатана Демми "Молчание ягнят" – портного – потрошителя Буффало Билла

Королевская повесть строится как дискурсы в историю, осязаемо реальные, но организованные путем фантазмагорических явлений. Здесь действуют inferнальные силы, помогающие корректировать и комментировать события. Часто же реальные персонажи, исторические лица оказываются более сатанинскими, чем сам антипод Бога. А. Королев мастерски проводит "мифо-документальное обозрение череды тиранов". Все они – Кутон, Робеспьер, Сталин, Гитлер – сходятся в их страсти к *коллекционированию* (в историческом, разумеется, смысле) *отрубленных голов!* и слабости к "красивой" фразе. В ряде сюжетных линий королевского текста используются такие постмодернистские приемы: дискретность, фрагментарность повествования (принцип нонселекции), "пародийный модус высказывания" и др.

Королев переакцентирует франковский афоризм "Фразы жаждут". Слово воплощает зло; воплощенное в слове зло всегда предшествует злу реальному. Из сплетения слов новояза рождается новая эстетика. Предметом революционной красоты становится голова врага. Разрушение ренессансной эстетики красоты живого тела, замена ее поклонением отсеченной голове совершает и нравственный переворот. Теперь уже гуманно не то, что рождает жизнь, что действует во благо человеку. Высшим проявлением гуманизма Французской революции, символом человеколюбия оказывается гильотина. Кутон отмечал: "Гильотина – кульминация гуманизма, ее человеколюбие потрясает" [6, с. 23]. Сталин, в лице которого "мировое зло достигло... наивысшей точки", для которого "зло – инстинкт души", одним росчерком пера посылает на смерть миллионы людей. А. Королев приводит страшную статистику: "С 1 января 1935 года по 22 июня 1941-го было арестовано 19 миллионов 840 тысяч врагов народа. Из них семь миллионов расстреляно. Больше половины из уцелевших погибло в лагерях. Это тоже примерно семь миллионов" [6,

с. 29]. Но ужасают не цифры сами по себе, а "человеколюбивая" логика тирана. Его комментарии к списку расстрелянных представляют апофеоз демагогии. А. Королев мастерски изображает эпидемический характер зла, распространяемого тираном. Всевластие разъедает и подчиненных исполнителей, лишает их даже простого сочувствия "Абсолютная власть одного развращает абсолютно всех" [6, с. 32].

Философия добра и зла, зла и красоты в "Голове Гоголя" отталкивается от Достоевского. То полемизируя с ним, то соглашаясь, автор разворачивает монологи, не дающие конечных ответов, но поднимающие вечные карамазовские вопросы чести и совести, гуманизма и антигуманизма, свободы и рабства, исторического прогресса и регресса вновь, уже в условиях конца XX века, пережившего победы зла и извращение красоты.

Большое значение в повести "Голова Гоголя" имеет мотив симметрии, являющийся связующим элементом исторических дискурсов, концептуальным принципом в организации самой истории. "Правило дьявольской симметрии становится законом революции – голова жертвы и голова победителя абсолютно взаимозаменяемы, на пиках свободы между ними нет никакой разницы" [6, с. 35]. Такая симметрия действительна в мире отвлеченных идей, где существует только черное и белое, где нет полутонов, в мире смерти, куда попадает русская девушка-лейтенант Катя, везшая Сталину коробку с черепом Гитлера. Но божественная симметрия предполагает хотя бы равновесие весов истории.

А. Королев сторонится "учительской" традиции. Он не вправе поучать. Постмодернистское творчество – это творчество безоценочное, содержащее категоричность как бы в подсознании, за пределами текста. Отсюда – интертекстуальность повести "Голова Гоголя".

В тексте произведения перемешиваются историко-культурный, социологический, философский планы. Открытая цитатность, внутренние прозаические реминисценции (обращение автора к Библии, Тургеневу, Достоевскому, Гоголю как личности и гоголевскому творчеству), элементы эпитафии образуют гармоничную ткань оригинального постмодернистского творения А. Королева, который переиначивает известные литературные и идеологические штампы, иронически обыгрывает их. Переплетение слов, цитат, их смыслов рождает в тексте повести новые, часто неожиданные смыслы каламбурного характера.

Мастерской интерпретации подвергаются образы и сюжеты гоголевских произведений. В представлении читателя оживают реальные биографические факты из жизни нежинского гения и воскрешаются мифы. Дух Гоголя присутствует во всей атмосфере повести А. Королева "Голова Гоголя", которая, по авторскому определению, написана в жанре "документальной мифологии с элементами черного юмора". Эпиграфом к про-

изведению стали слова В. Розанова: "Гоголь отвинтил какой-то винт внутри русского корабля, после чего корабль стал весь разваливаться. Он открыл кингстоны, после чего началось неуправляемое медленное потопление России" [6, с. 7] и т.д. Автор, судя по всему, согласен с этой оценкой. Как и Розанов, Королев убежден, что с Гоголя началось погубление не только русской литературы, ее христианского смысла, но и России как государства вообще, что не является бессмысленным.

Королев обращается к мифу, согласно которому "наш великий Гоголь покоится в гробу без головы ... даже в одной столичной газетке мелькнуло сообщение о том, что какой-то неизвестный подлец-коллекционер хранит оный череп у себя на книжной полке – между гоголевских томиков. На лбу у черепа мелко начертано "череп Н.В. Гоголя" химическим карандашом, который "некоторое количество раз был обмакнут в рот" [6, с. 15]. Далее начинается фантазмагория, отчасти в духе Булгакова, с перенесениями из эпохи в эпоху: с московского кладбища 1920-х годов в окрестности парижской Бастилии в 1789 г. и в кабинет Сталина в 1945 г.

Начинается действие на Даниловском кладбище в Москве в 1920-е годы, когда было принято решение в связи с ликвидацией монастыря "перенести прах товарища Гоголя на новое местоположение" [6, с. 9]. Некий кладбищенский комиссар по странности носит фамилию самую что ни на есть гоголевскую – Носов, а зовут его так же, как и классика, только шиворот-навыворот – Василий Николаевич. Вскрывают гроб Гоголя. "Скелет лежал лопатками вверх, в черном сюртуке, затылок отчаянно охватывали кости рук и фаланги пальцев, которые при свете вдруг с мертвым шорохом скользко осыпались с черепа. Одетый в цивильный сюртук, утверждает легенда, скелет был обут в дорожные хромовые сапоги" [6, с. 10]. Комиссар позарился на сапоги Гоголя, его же, комиссаровы, сапоги оказываются в гробу. В связи с этим автор рассуждает: "В онтологии гоголевского мироздания непробудный сон – это смерть, поручик всегда немножко черт на посылках, а сапог – дно человека, душа грешника, мертвая падшая душа, которую примеривает сатана на полных правах владельца. Стать сапогами черта – вот, по Гоголю, крайность отпадения от Бога" [6, с. 11]. Таким образом, сапоги – лейтмотив всей повести. Русский постмодернизм не избегает морально-этических вопросов, но и не дает однозначных ответов и категорических оценок. Характерным является "отсутствие утверждений, приговоров, оценок, бесстрашие, принципиальный антипсихологизм, обращенность к реальному безобразию мира" [1, с. 189].

Гоголевские сапоги, украденные из гроба, надевает лишенный нравственных норм комиссар. Сатана обзывает Гоголя сапогом, прожившим всю жизнь на сапоге – в Италии. Метафора здесь образует и по

смежности, реализуется как устойчивый фразеологизм. Гоголевский сапог отзывается и в биографии Сталина: "А ведь и тут не обошлось без сапог! Та проклятая люлька стоит среди голенищ на верстаке у сапожника Виссариона" [6, с. 17]. Такой ход потребовался Королеву, чтобы совершить переход в эпоху Сталина, к новым отрезанным головам и продолжению разговора о концепте "насилия" в тексте повести.

Писатель раскрывает первые предвестия сатанинской опасности в России. В одном из эпизодов происходит разговор комиссара Носова с чертом. Черт излагает розановские взгляды на Гоголя – о том, что Гоголь сорвал с резьбы какой-то винт внутри русского корабля. Чтобы показать, как Гоголь сам отдал себя в руки нечистой силы, черт приводит "кошмарное описание смерти невинного младенца, шестилетнего мальчика Ивася из "Вечера накануне Ивана Купала". Сатана излагает несомненно разделяемые автором взгляды на последствия этого гоголевского описания для всей русской литературы, и не только литературы. "По-моему, это первое убийство невинного ребенка в русской словесности. Даже Пушкин, высмеяв Богородицу и Гавриила, нигде не капнул невинной кровью. Снег его поэзии чист на всем просторе судьбы. А этот, начав с крови, замечтал под конец хоть снежка чистого кунуть. А где его взять? Все сугробы гоголевские окропило теми брызгами, что сорвались с его слов. А слово – это Бог, и понимать его надо буквально. Тут-то его душа и поскользнулась на крови и начала сходжение в ад. А ведь правда – гений, тут ничего не попишешь. Но забыл, что у вас в Отечестве если гений, значит, поводырь. И на плече твоём тяжкая длань вечно слепой Отчизны. Вот и потянулась за ним в пекло вся Россия гуськом на ощупь. Прав Розанов – отвинтил, подлец, винт, отвинтил!" [6, с. 35]. И Розанов, и его современные дублеры строят метафизическую концепцию российской истории как борьбу божеского и дьявольского, с непременным указанием на вину русской литературы и ее отдельных представителей за временную победу дьявольских сил. Черт у Королева высказывается, казалось бы, по частным проблемам эстетики, например проблеме смеха: "Декадент твой Гоголь, вот что! Приумножил фантазией сумму злых вещей в мире. Не надо возвеличивать смех, не надо" [6, с. 37]. Автор предлагает свое видение проблемы: "Не надо возвеличивать смех, не надо. Разве Христос умел смеяться?" [6, с. 38].

На наш взгляд, в произведении Королева "Голова Гоголя" заключено противоречие. Действительно, автор пользуется чисто постмодернистской манерой письма: вольное и ироничное обращение с классикой, открытая эссеистичность, когда не просто пишется произведение, но комментируется сам процесс писания, и др. Но при этом он (пусть устами черта) настаивает на мысли об огромной ответственности литературы, писателя перед читателями и перед народом. Гоголь оказывается, по Королеву, в

ряду виновников величайших кровопролитий. Постмодернисты пришли создавать тексты, очищенные от чуждых литературе установок, тексты, основанные на игре с прошлыми, другими текстами. У Королева совсем не то: прибегая к постмодернистским приемам, он настаивает на противоположной постмодернизму идее об ответственности литературы.

Собственно постмодернистское обыгрывание сюжета королевской повести ведет американский литературовед Борис Парамонов, который в своем критическом эссе использует имя Королева в лихой расправе с писателями иной ориентации, традиционной для русской литературы. При постмодернизме, пишет Парамонов, происходит не убийство классики, но остраненное ее оживление. Русские люди не могут преодолеть уважения, даже религиозного благоговения перед классическими образцами репрессивной культуры. Головой Гоголя нужно играть в футбол, что уже делается (повесть А. Королева). Сохранить любовь к Гоголю без веры в него – вот, по Парамонову, постмодернизм.

Заокеанский ученый не хочет видеть, что идея, которую проводит Королев ("если гений – значит поводырь"), не просто прячется за игрой постмодернистскими приемами в этом произведении. Важные для Королева мысли о приоритете нравственного и религиозного перед эстетическим абсолютно противоположны тому, что Парамонов связывает (вполне обоснованно) с понятием постмодернизма. Что мы видим в повести Королева: просто отступление от логичной для постмодернизма схемы или родовую связь с той самой классической традицией, от уважения и преклонения перед которой его и всех нас призывают избавиться? Скорее всего, первое, хотя в данном произведении наличествуют все основные признаки классического постмодернизма: коллаж, эпатажность, структуралистское построение текста, комментирование основных сюжетных перипетий, обнаженность текстуальной техники, принцип нонселекции, элементы фантастики, открытое цитирование, литературные реминисценции и др., которые сочетаются с русской традицией поисков духовной истины, философских ориентиров.

Вместе с тем несмотря на причисление себя (хотя и не без оговорок) к литературе постмодернизма, Королев не только говорил порой вещи совсем не "постмодернистские", но, на наш взгляд, не всегда по-постмодернистски держал себя. Постмодернизму противоречила попытка создать некую стройную философско-эстетическую схему (постмодернизму свойственно сомнение в возможности таковой и принципиальная антисистематичность) и совсем не типичная для постмодернистского литератора серьезность (стоит отметить, что юмор, пускай и "черный", порой спасает некоторые "сомнительные" эпизоды в прозе Анатолия Королева), и отсутствие знаменитых, так называемых "постмодернистских кавычек", указывающих на безусловность всего произносимого.

Как справедливо отметили А. Лучанкин и А. Сняцкий, "деконструкция семиотических систем, осуществляемая постмодернизмом посредством целенаправленной техники эклектики – цитирования, ныне факт жизненный, онтологический... реальность исчезает, демонтируется, а потому философия и искусство не успевают даже дублировать жизнь, делаясь излишними" [8, с. 71]. Русский постмодернизм обозначает высвобождение литературы из-под слоя мифических представлений, категорических императивов, раскрепощение формы. Постмодернистская проза 90-х гг. XX в. возвращает "гуманистическое измерение реальности, ставя в центр внимания обычную человеческую судьбу и тем самым подрывая постмодернистскую аксиому о том, что реальность – это всего лишь совокупность симулякров" [7, с. 197].

Повесть А. Королева, несмотря на ее сложную постмодернистскую природу, безусловно, новое явление в современной художественной литературе, характеризующееся нарочитым разрушением классической реалистической литературной модели, сомнением автора в самом существовании действительности, частного и исторического времени, культурной и социально-исторической реальности.

Литература

1. Берг М. О литературной борьбе. – М., 1991. – 280 с.
2. Барт Р. Смерть автора // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1994. – 450 с.
3. Голубков М. Русский постмодернизм. начало и концы // Литературная учеба. – 2003. – № 6. – С. 71–93.
4. Ильин И. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. – М., 1996 – 400 с.
5. Кондаков Б., Кондаков И. Классика в свете ее современной интерпретации // Классика и современность. – М., 1991. – С. 40–56.
6. Королев А. Голова Гоголя // Знамя. – 1992. – №7. – С. 7–67.
7. Липовецкий М. Изживание смерти // Знамя. – 1995. – № 8. – С. 192–205.
8. Лучанкин А., Сняцкий А. Поэтика провинции // Лабиринт – Эксцентр. – СПб. – Екатеринбург. – 1991. – № 2. – С. 68–76.

Н.І. Михальчук

Метафізична чуттєвість як основа "філософії споглядання" (за оповіданням В. Винниченка "Контрасти")

Основи теорії естетичного задоволення як гедоністичного вчення, що не віддає належного ні інтелектуальним процесам при естетичному сприйнятті, ні його зовнішнім причинам, були закладені І. Кантом.

Обґрунтування естетики на розрізнення трьох "здатностей" душі, вилучення прекрасного зі сфери інтелекту і зведення його до сприйнят-

тя специфічного задоволення – ці три вчення ввійшли в естетику І. Канта [6].

Дослідники ретельно прослідкували роль попередників у підготовці основних ідей кантівської естетики. Так, зокрема, В.Ф. Асмус зазначає, що Мендельсон, розрізняючи здатність до пізнання, почуття задоволення і незадоволення та здатність бажання як основні здатності душі, відокремлює почуття задоволення і незадоволення від волі і розуму [1, с. 424]. На його думку, між пізнанням і бажанням лежить ще схвалення, або "задоволення душі", що потребує спеціального терміну, – ним є "здатність схвалення".

На думку Зульцера, ми відчуваємо задоволення від сприйняття прекрасного, але при цьому розум не пізнає прекрасне, а моральне почуття не сприймає мети. Вінкельман вбачає у почутті єдину функцію, здатну обґрунтовуватися на прекрасному: звіт про сутність його сприйняття не підлягає ніякому раціональному поясненню – прекрасне сприймається тільки почуттям, а естетичне судження твориться "внутрішнім почуттям". Зрештою, ще Зульцер і Мендельсон висловили думку, що естетичне задоволення може бути досягнуте при спогляданні предметів, мета яких і поняття яких невідомі. Почуття прекрасного знаходиться між простим відчуттям і ясним пізнанням. З одного боку, воно складніше за просте відчуття, з іншого – подобається без ясного пізнання предметів: для естетичного задоволення достатньо їх форми. Мендельсон вперше визначає формальне пізнання, що пов'язане тільки з почуттям і без зв'язку з об'єктивним пізнанням викликає почуття задоволення або незадоволення: "Пізнання душі, ... що викликає задоволення або незадоволення, має наслідком схвалення або несхвалення душі, – це може бути названо формальною стороною пізнання" [1, с. 427].

Розглядаючи систему "здатностей душі", І. Кант розвинув цей напрям у логіку естетичного судження. Якщо свідомості дано тільки особливе, часткове, а загальне треба знайти, то здатність судження, що не є самостійною пізнавальною здатністю, бо на відміну від розуму не дає ідей про предмет, а на відміну від розсуду – понять, виступає як рефлексуюча Принцип, який вона сама собі встановлює, є принцип доцільності: якщо предмет сприймається доцільним тільки щодо пізнавальних здібностей винятково з точки зору відповідності їм, а не з метою пізнання, судження про нього буде естетичним судженням рефлексії. Його специфіка, за І. Кантом, полягає в тому, що при визначенні, прекрасний предмет чи ні, ми співвідносимо уявлення не з об'єктом посередництвом розуму для пізнання, а з суб'єктом і його почуттям задоволення або незадоволення. Таким чином, під естетичною здатністю судження І. Кант розуміє здатність судити про *формальну* (вона ж суб'єктивна) доцільність на підставі почуття задоволення і незадоволення. Задово-

лення мислиться як необхідно поєднане з уявленням про предмет, а форма предмета розглядається в чистій рефлексії про неї, тобто без набуття поняття. Вона розглядається як основа задоволення в уявленні про такий предмет і є доцільною формою. Проте можна мислити не тільки форму, а й існування предмета. Естетичне судження тільки споглядальне, тобто воно байдуже стосовно існування предмета і тільки поєднує з ним почуття задоволення і незадоволення. Воно – істинна мета естетичної діяльності.

Естетику І. Канта характеризують як гедоністичну, тобто як таку, яка основою естетичного судження оголошує насолоду, задоволення, але воно нечуттєве. Окрім того, прагнення І. Канта вказати специфічні ознаки прекрасного привело його до відокремлення естетичного не тільки від сфери пізнання, а й від сфери етичного. Прекрасне автономне і незалежне, тому І. Кант різко відмежовує його від приємного і доброго, які теж подобаються нам, але особливим способом. Приємне те, що подобається почуттям у відчутті. Судження смаку повинно бути незалежним від чуттєво приємного. І. Кант називає варварським такий смак, який для задоволення потребує додавання збуджуючого і зворушливого. Чуттєво привабливе є "матерія" задоволення і тому видавати його за красу, тобто за форму задоволення, є непорозумінням.

Добрим ми називаємо те, що цінуємо, тобто в чому вбачаємо об'єктивне значення. Як і прекрасне та приємне, добре дає нам задоволення, але не через просте уявлення про предмет, а через уявлюване ставлення до його існування: "І приємне, і добре мають відношення до здатності бажання і поєднують у собі: перше – патологічно обумовлене спонукою, а друге – суто практичне задоволення, яке визначається не тільки уявленням про предмет, але також і уявлюваним зв'язком суб'єкта з існуванням предмета. І перше, і друге задоволення не вільне, зв'язує суб'єкт або з природою його потягів, або з його практичними інтересами. І тільки естетичне задоволення є повністю безкорисливе" [5, с. 210].

На відміну від естетики І. Канта, у новій естетиці прекрасне невіддільне від приємного. Героїню оповідання В. Винниченка "Контрасти" вразно характеризує саме категорія приємного: "Гликерія випила вже третю чарку густого, міцного лікеру і почуває себе надзвичайно приємно" [3, с. 221]. Відчуття героїні мають інтенсивну і тривалу дію: "так люба, так затишно сидіти...", "...у грудях дзвенить якесь м'яке, тепле, добре чуття" [3, с. 221], і тому роз'єднання приємного і прекрасного неможливе. Першим, хто виступив проти погляду, який за часів І. Канта вважався непохитною основою естетики, – прекрасне принципово відрізняється від приємного, – був Гюйо [Див : 9, с. 110]. За Гюйо, прекрасне у зародку уже міститься у приємному: приємне, підвищене до ступеня вільно виявленого життєвого почуття, – це прекрасне. Гликерія п'є лікер,

і це дає їй можливість дивитися на світ очима власних, а не нав'язаних реальністю почувань

А. Шопенгауер ніколи не приховував свого генезису від І. Канта. Називаючи естетичну насолоду "чистим спогляданням", І. Кант визначає властивості цього стану скоріше негативними, ніж позитивними ознаками: при естетичному спогляданні ми не ставимо об'єкт у зв'язок із нашими бажаннями, або моральними і практичними "хотіннями", тому це "безкорислива насолода". А. Шопенгауер намагається визначити споглядання більш позитивними ознаками: естетична насолода є "радість, яку дає предмет" [9, с. 108], без будь-якого відношення до нашого хотіння. Героїня оповідання досягає цієї радості, коли тримається суто споглядально: "...не хочеться ні рухатися, ні говорити, – хочеться тільки щасливо, радісно усміхатися" [3, с. 221]. Її невгамовна воля на деякий час замовкає і заспокоюється: "Те незадоволення, яке було в неї спочатку від того, що вибрали для пікніка цей лісок, тепер щезло, і вона вже навіть залюбки заговорила б до Каті..." [3, с. 221].

Воля – джерело всіх страждань. При естетичному спогляданні воля залишає свідомість, ми приходимо у стан самозабуття і разом з тим задоволення і щастя, бо воно, за А. Шопенгауером, є негативний стан – припинення страждання, тоді як біль і незадоволення – децю позитивне. Тут виявляється і песимістичний погляд філософа на життя насолоду ми одержуємо на короткий час, коли піддається забуттю весь світ наших прагнень – це джерело страждань. Тому таке задоволення є децю негативне – заперечення волі.

Проте, хоча естетичне задоволення, як і всяке задоволення, за А. Шопенгауером, є чимось негативним, воно все-таки характеризує стан естетичного споглядання в цілому позитивними ознаками: споглядаючи, ми стаємо до певної межі "чистопізнаючим" суб'єктом, або вільним від волі суб'єктом пізнання: "Гликерія дивиться на Дуньку, як та жваво і граціозно повертається своїм станом, і вже не почуває того неприємного ревнивого почуття, що завжди ворушилось у неї, коли вона дивилася на свою покоївку. Їй думається, що дуже гарно було б оженити Семена з Дунькою..." [3, с. 223]. Таке естетичне задоволення поєднується з морально добрим. У галузі людських взаємин такий інтерес естетичного почуття проявляється на більш високому – безкорисливому або надчуттєвому рівні: морально добре постає як таке, що має мету в собі і самим фактом свого існування викликає у героїні задоволення. Відтак моральне підпорядковується естетичному: "...увяляється їй, як вона після того, як побереться з Іваном, покличе Дуньку і, пообіцявши дати добрий посаг, скаже, що буде старатися за неї перед Семеном. . . Справді, як легко можна зробити своє життя таким, щоби в нім було більше приємного ніж неприємного..." [3, с. 223].

А. Шоленгауер був одним із перших, хто поклав початок психологізації естетичного ставлення людини до життя. Воно виникає при звільненні від особистих бажань, волі, тому для філософа "проблема метафізики прекрасного може бути виражена досить просто, а саме: як можливі задоволення і радість від предмета без будь-якого ставлення до нашого хотіння" [11, с. 427]. Вирішення цієї проблеми таке, що "у прекрасному ми завжди сприймаємо істотні і першопочаткові форми природи, тобто Платонові ідеї її, і що умовою такого сприйняття є суттєвий корелят ідей, чистий від волі суб'єкт пізнання" [11, с. 428].

Тим самим А. Шоленгауер зробив спробу з'єднати вчення Канта і Платона, прагнучи поєднати вчення Платона про ідеї з Кантовим розумінням естетичної насолоди як чистого споглядання.

Естетичне споглядання створює в оповіданні своєрідне задоволення – блаженство вільного від волі споглядання: "Хочеться ніжно-ніжно взяти цю хорошу голову, притулити до грудей і мирно, щасливо замерти під цей гармонійний гомін природи й людей, під ці ласкаві, тихі почування" [3, с. 224].

Естетичним фактом в оповіданні є те, що приємне для очей або вуха: "так любо, так затишно сидіти... і ліниво прислухатись до цих звуків, змішаних з балачок спільників пікніка, з лопотіння листя, з щебетання пташок, з дзвону пляшок, виделок, ножів, тарілок..." [3, с. 221], "... їй доволі цих звуків, негучних, мирних, гармонійних" [3, с. 221]. Естетичний факт залежить також від зорового враження: "Сонце вже заходить десь там, за деревами і рожеве світло його косих променів не б'є, не ріже в очі, а так спокійно фарбує листя, постаті, екіпажі... рожеві, білі, темні убрання панночок і мужчин, всі ці фарби мішаються з рожевим кольором і вбирають в себе очі" [3, с. 221]. Виступаючи проти естетичного гедонізму, який бачить в естетичній діяльності простий факт почуття і змішує приємне "вираження", що становить собою прекрасне, з просто приємним, Б. Кроче визначає кілька форм естетико-гедоністичної точки зору. Одна з найдавніших – це вчення, що розглядає прекрасне як приємне зору і слуху, тобто приємне вищих почуттів [7, с. 85].

Оскільки прекрасне те, що подобається душі, або "об'єктивна цінність", то умова "чистоти" смаку полягає у звільненні суб'єкта від впливів інстинкту, потягів і пристрастей. Подібні думки розвивав, наближаючись навіть до термінології І Канта, Вількенман. В оповіданні прекрасне є станом, відчуттям власного тіла – "безпосередньо прекрасне": "... по всьому тілі розлита така ніжна, хороша втома..." [3, с. 226], "Вона чує, як Іванова рука ніжно, тихо обніма її за стан, злегка притулює до себе й замирає..." [3, с. 240], "... і рука на стані цільніше пригорта її до свого теплого, любого тіла" [3, с. 241]. Таким чином, здатність задоволення стосується не тільки душі, а й тіла.

Доцільність предмета, тобто здатність давати задоволення, ми помічаємо тільки через здатність рефлексії, тому головний герой оповідання – скульптор Іван – постає як рефлектуючий. Саме з типовою свідомістю рефлектуючого героя пов'язує В Винниченко проблему структурування хаосу.

За І. Кантом, у чистому вигляді естетичне судження має основою свого визначення тільки доцільність *форми*. У варіанті оповідання основа всіх даних для естетичного судження – безпосередньо чуттєве: "І зараз, в цю хвилину, я живу, я маю якісь почування, хоча б і від цього вина... Не все одно?" [3, с. 222]. Герой висловлює критичні міркування щодо чистої форми і вважає, що форма сама по собі не є предметом естетичного задоволення: "... люди так страшенно консервативні, пасивні. Наприклад, приліпились до одної форми, старої, збитої форми краси, і гадають, що в ній все ..." [3, с. 225]. У цьому запереченні можна відчитати думку Гердера, який вважав, що форма прекрасна тільки тим, що вона виражає і був "постійним антагоністом І. Канта" [2, с. 87]. Цим Гердер, як відомо, дав поштовх більш глибокому психологічному аналізу естетичного задоволення і насолоди.

Г. Маркузе, зазначаючи, що концепція І. Канта залишається найкращим вступом до естетичного виміру, подає класичне виведення І. Кантом естетичної функції так: якщо почуття поєднується із задоволенням, судження стає естетичним. Посилаючись на Шіллера, Г. Маркузе визначає хворобу цивілізації через конфлікт двох основних імпульсів людини: "чуттєвого спонукання" і "спонукання до форми". Цивілізація травмує людину через антагонізм між двома полярними вимірами людського існування – чуттєвістю і розумом. Перший – суто пасивний, рецептивний; другий тяжіє до активності, влади, панування. Цивілізація підпорядковує чуттєвість розуму таким чином, що тиранія розуму виснажує чуттєвість і штовхає її до варварства.

Не розум, а чуттєвість встановлює в оповіданні естетичну істинність або хибність. Те, що чуттєвістю визначено або може бути визначено як істинне, герой теж представляє як істинне, хай навіть розум і заперечує це. Оповідання проводить розмежування між істиною факту та істиною емоційною. "Хай погане, хай гидке буде в цьому контрасті – тут ходить не про факт, а про ваші почування" [3, с. 226]. Відтак встановлюється непонятна істина почуттів як естетична цінність. Сутність і розрізнення прекрасного і огидного – тільки у формальному пізнанні. Ми одержуємо задоволення від сприйняття прекрасного, але при цьому розум не пізнає його. Воно виконує свої функції, діючи на емоції, тому будь-який зміст стає естетичним, тільки будучи об'єктом почуття.

В. Асмус вказує, що Зульцер, який залишився вірний погляду О. Баумгартена на естетичне як на нечітке пізнання, вважав, що оскільки

ки почуття породжуються душею, то прекрасне – не єдиний естетичний предмет. Таким предметом можуть бути почуття страху, огиди. Відтак категорія огидного одержує естетичну виправданість

Огидне допускається в художній уяві і художній творчості. З точки зору "симпатической" (Кроче) естетики, місце потворного у мистецтві традиційно зводилося до проблеми примирення ідеї мистецтва, обмеженого зображенням приємного, з живим мистецтвом. Звідси спроба встановити, у яких випадках огидне має місце у художній творчості. Єдина умова, за якої воно може бути допущене, – можливість його подолання. Якщо ні (в тому випадку, коли має місце огидне або фізично відразливе), то його треба виключити.

Визначаючи предмет зображення у мистецтві, І. Кант зазначає: "Краса у природі – це прекрасний предмет, а краса у мистецтві – це прекрасне уявлення про предмет" [5, с. 328]. Тим самим він надає мистецтву відносної самостійності. Вона проявляється, наприклад, у тому, що мистецтво виявляє свою вищість саме тим, що воно прекрасно змальовує предмети, які у природі потворні й огидні. Фурії, хвороби і т.п. можуть бути прекрасно змальовані як дещо шкідливе і навіть прекрасно зображені на картині. Виняток І. Кант робить тільки для огидного, яке зображене безпосередньо і тим самим зумовлює своїм виглядом відразу, знищуючи цим естетичне задоволення. "...скульптура виключає із числа своїх творінь безпосереднє зображення потворних предметів... і тому дозволяє зображувати, наприклад, смерть у вигляді прекрасного генія... за допомогою алегорії і атрибутів, що мають прекрасний вигляд" [5, с. 329].

Оповідання допускає у сферу мистецтва потворне, що має своєю функцією сприяння підсиленню ефекту прекрасного, породжуючи контраст, завдяки якому приємне стає більш живим. Таким чином, потворному відводиться службова стосовно прекрасного роль, роль стимулу або "приправи" до естетичного задоволення. Цю теорію гедоністичної витонченості Б. Кроче називає "теорією подолання потворного" [7, с. 96]: "Я хочу ліпити тепер одну річ. Так, знаєте, тема така – огидливе й гарне. Огидливе мусить бути жінкою, не дуже старою, але страшенно гідкою... А поруч молодий, гарний юнак з полум'ям сили... Контраст який!" [3, с. 224].

О. Бен, підкреслюючи, що безпосередня мета мистецтва є задоволення, вказує на значення "асоціації контрасту" для побудови художніх образів у мистецтві: "контрасти мистецтва є ступінь для підсилення ефекту" [4, с. 162]. Як головну особливість художньої уяви Бен виділяв наявність емоції і конкретності – художня уява має своїм предметом конкретне, реальне або дійсне.

Водночас твір мистецтва – це процес, а не предмет. Це процес передачі цінності, яка становить собою не що інше, як емоційний стан досвіду художника. Він (твір) для того і створюється художником, щоб передати досвід, який володіє цінністю. Такий досвід потребує творчої здібності художника врівноважувати свої життєві імпульси, гармонізувати враження і спостереження, що і покликана зробити "філософія контрастів".

Судження про красу стає вираженням емоційного стану героя. Істина судження розуміється як тотожна його психологічній переконливості. Таким чином встановлюється психологічний, а не логічний характер естетичного судження.

Початок гносеологічного розуміння естетики поклав О. Баумгартен, який привів філософію Лейбніца у більш строгую систематичну форму. Він прагнув розвинути Лейбніцеву теорію пізнання своєю естетикою як філософським вченням про чуттєве пізнання. Подібно до того, як Лейбніц дав теорію вищого пізнання через посередництво розуму, Баумгартен хоче обґрунтувати вчення про чуттєве пізнання. Прекрасне, на його думку, є досконалість чуттєвого пізнання – тим самим він дає і вчення про прекрасне. І. Кант розвинув цей напрям у логіку естетичного судження. Вихідний принцип для естетичних суджень, тобто таких, які обмірковують речі тільки в тому відношенні, викликають вони у відповідному суб'єкті задоволення чи незадоволення, є їх сила – "сила судження" як вихідний базис. Судження виражає тільки те почуття, яке виникає із усвідомлення доцільності речей для наших пізнавальних процесів. Інакше кажучи, якщо предмет своїм виглядом приводить наші пізнавальні сили, особливо фантазію і розсуд, у деяку доцільну гру, то цей предмет породжує естетичне задоволення і є прекрасним, а судження про нього має силу.

В оповіданні справжня краса – "краса як синестезія" (Річардс) – полягає в характеристиці емоційного стану суб'єкта, а судження про красу є спробою передати емоційну цінність: "Буває стільки краси.... що аж знемога якась на тебе впаде" [3, с. 225].

На ґрунті емпіризму намагався розвинути поняття про прекрасне англійський філософ Берк (див. "Філософські дослідження про походження наших понять про прекрасне і піднесене"). Прекрасне, за Берком, зводиться до розслаблення, завмирання і знемоги від задоволення.

Незважаючи на те, що І. Кант не визнавав зовнішніх цілей естетичної діяльності людини, він вважав її для всіх необхідною. "Доцільність без мети" або "закономірність без закону" – цей парадокс філософа був одним із кардинальних питань у естетичних теоріях його послідовників. Якщо естетичне задоволення не має зовнішнього інтересу, не є сутнім елементом пізнання або практичних інтересів, то єдина його мета тільки воно само: "а саме пра-

гнення зберегти сам цей стан... без подальших намірів. Ми затримуємось на розгляді прекрасного, так як цей розгляд сам себе підсилює і відтворює" [6, с. 225]. Такий стан естетичного споглядання виразно характеризує героя оповідання, чого ніяк не може зрозуміти Ліка: "– Ваня! – кличе вона знов. Іван озиряється, кидає: – Зараз-зараз, – і знов звертається до Соні... – Ваня!! – голосніше гукає Гликерія і чує, як їй щось неприємно-гостро проходить у серці..." [3, с. 225].

Другу форму естетичного гедонізму, за Кроче, становить теорія гри. Людина тільки тоді людина, коли вона грає, і першою її грою є мистецтво. І. Кант вважав, що тільки в естетичній діяльності людина вільна, і її свобода представлена грі. Але ця категорія пов'язана у нього з пізнавальними процесами. Якщо дві основні категорії І. Канта – "доцільність без мети" і "закономірність без закону" вилучити з кантівського контексту, вказує Г. Маркузе, вони визначають структуру краси і свободи від принципу реальності через посередництво гри вільних можливостей: "І. Кант розробляє ці категорії тільки для мисленнєвих процесів" [7, с. 182]. Естетичне задоволення, за І. Кантом, – наслідок впливу на чуттєвість гри пізнавальних процесів. У такому розумінні естетичне почуття все ж інтелектуальне. Але якщо слово "гра" означає також і задоволення, то наслідком цього стало те, що "естетичним фактом стали називати всяку гру" [7, с. 91].

В оповіданні імпульс гри стає тотальним принципом естетичної функції і саме він перетворює дійсність, що починає переживатись як об'єкт споглядання: "Але Гликерія вже не бачить недотепності Микитенка, їй цікава ця гра..." [3, с. 223]. Естетичний стан отожднюється з ігровою діяльністю, а краса визначається як предмет, що пробуджує гру в найширшому смислі слова: "гра думок, почувань" [3, с. 222], "гра поглядів, сміху" [3, с. 223], гра слів – каламбур "Гликерія, лікер і я" [3, с. 223], гра кольорів – чорного і білого. Термін "чуттєвість" тут треба розуміти як пізнавальну мисленнєву здатність і як "нижчі" пізнавальні здібності людини та почуття задоволення і незадоволення – відчуття і потяги (можна згадати гру інстинкту та уяви у оповіданні "Момент").

І. Кант, наводячи приклади того, що збуджує людину, обмежується предметами, що сприймаються зором і слухом. Смакові та нюхові відчуття, на його думку, не підлягають навіть обговоренню, бо це відчуття фізіологічні. Відчуття кольору і звука можна вважати прекрасними, якщо вони є чистим кольором і звуком, тобто їх відчуття здатне збуджувати оживлення пізнавальних здібностей, – саме такі звуки і кольори є прекрасними. В оповіданні фарби належать до чуттєво приємного, їх контраст має суто емоційне значення, оживлює предмет для відчуттів, "дратує нерви", робить предмет вартим для споглядання і прекрасним:

"Дивіться, як переплітаються фарби, які контрасти, які тони... Чорне і біле..." [3, с. 224].

Г. Афасижев зазначає, що, досліджуючи естетичну діяльність, І. Кант ішов не від її безпосереднього аналізу, а від виявлення необхідності, що привела до її появи, але при цьому був обмежений сучасними йому науками про людину.

Г. Маркузе, повторюючи тезу О. Баумгартена про те, що досконалість чуттєвого пізнання визначається як краса, наголосив на внутрішньому зв'язку цього терміна з інстинктивним задоволенням: "...естетичне задоволення, як і раніше, залишається задоволенням" [8, с. 190]. Тому естетична функція підпорядковується в оповіданні універсальній концепції З. Фрейда.

За Фрейдом, людина прагне щастя – відсутності болю та незадоволення та переживання сильних відчуттів насолоди: "Таким чином, як ми бачимо, ціль життя просто визначається програмою принципу насолоди. Ця насолода, що виникає при задоволенні первинних потягів, якими є голод і сексуальна любов, повинна бути епізодичним явищем. Продовжуваність ситуації, до якої так прагне принцип насолоди, дає нам лише відчуття прохолодного задоволення, ми так влаштовані, що інтенсивно можемо насолоджуватися лише контрастом і дуже рідко – самим станом" [10, с. 155].

Про це і говорить Іван: "А таке з'явище, як контраст. Га? Тут вам усе: й історія думки, й історія людського слова, і естетика..." [3, с. 224]. Тому під категорію "доцільності" підпадає, підпорядковується їй і сама категорія життя "Що ж таке життя як не довгий, довгий ряд усяких почувань..." [3, с. 222]. Звідси заперечення старої метафізики, трансформація Христових заповідей: "...не печітеся", в перекладі: "не турбуйтеся, не клопочіться". Розумієте? Не те, що не купуйте на завтра чаю й сахару, а не уявляйте собі різних неприємних почувань... Це найголовніше.. Почувань!" [3, с. 222] і виправдання світу як видовища – нова метафізика, в основі якої лежить безвольне, чисте, самодостатнє споглядання.

Слово "почуття" – одне з найбільш багатозначних. Оповідання бере його в тому смислі, коли почуття розглядається як спеціальна діяльність непізнавального порядку, що оволодіває своїми полюсами – позитивним і негативним – через задоволення і незадоволення. Б. Кроче вважає, що саме через ці полюси неможлива відмова почуттю у властивості активності: "відмова почуттю у властивості активності... заперечується тими самими полюсами задоволення і незадоволення, які в ньому виявляються і демонструють дієвість в її конкретній формі, скажемо навіть, в її життєвому трепеті" [7, с. 83]. Така діяльність почуттів ототожнюється з естетичною діяльністю, тобто естетична діяльність – це почуття задоволення. У будь-якій діяльності треба вбачати тільки задоволення: "І за-

раз, в цю хвилину, я живу, я маю якісь почування, хоча б і від цього вина... Не все одно?" [3, с. 222]. Цей погляд, за Б. Кроче, теж відомий під назвою гедонізму.

Водночас там, де І. Кант бачив моральний закон, "категоричний імператив, абсолют" [3, с. 241], герой оповідання вловлює творчий імператив: життя постає як можливість, що чекає свого здійснення: "Жити треба... вміючи" [3, с. 222].

Естетичне судження починає претендувати на загальне значення. І. Кант визначає здатність висловлювати судження про задоволення для всіх, а не тільки особисте, як смак. Одна з відмінностей естетичного задоволення від приємного якраз і полягає в тому, що воно ґрунтується не на особистому почутті, а вимагає при оцінці прекрасного згоди всіх. Соціальний момент тут підпорядковує індивідуальні нахили. Естетичні судження головного героя ґрунтуються на безпосередньому почутті задоволення, що є просто приємністю у чуттєвому відношенні і за своєю природою може мати тільки часткову значущість. І. Кант пов'язує таке естетичне судження з поняттям "претендування", зазначаючи, що основа всієї естетики лежить у критичному вченні про естетичне судження, яке треба розуміти, як особливий спосіб обговорення цінності.

Саме тому, що тепер зникає відмінність між почуттями цінності естетичної і почуттями суто гедоністичними, які раніше цінності не мали, дуже важливо з'ясувати характер обов'язковості естетичного судження. Твердження "це прекрасно", в основі якого лежить відчуття приємного, виражає тільки його претендування на визнання його обов'язковості іншими, хто оцінює естетичне враження. Чи справді інші оцінять його – невідомо. За І. Кантом, і приємне є цінність, але судженням про приємне не можна виставляти вимоги, щоб і для інших це було так: "Він (Іван) з жахом дивиться на Соню, що спокійно слухає його, і видно по її млявям, дуже напудренім лиці й синіх, в'ялих очах, що вона думає щось своє..." [3, с. 222].

Якщо краса – це все, що має здатність надавати безпосереднє і швидке задоволення, то виникає питання про саму можливість деякої філософської естетики, спільних естетичних суджень або навіть метафізики прекрасного.

Категорія задоволення пов'язується в оповіданні не тільки з прекрасним, а й з піднесеним, а категорія піднесеного, у свою чергу, – з природою як із силою. Суттєвою ознакою сил природи, що розглядаються як піднесене, є їх здатність викликати страх: "В лісі не так віє вітер, але темніше, більше шуму й страшніше" [3, с. 240], "А ліс стогне, виє, як роздратований, страшний звір" [3, с. 240]. І. Кант стверджує, що для естетичної здатності судження природа може вважатися силою, тобто динамічно піднесеним постільки, поскільки вона розглядається як предмет страху. Але хто справді боїться, той узагалі не може судити

про природу естетично, оскільки це або відповідає, або суперечить інтересам людей. Той, хто боїться, взагалі не може судити про піднесене у природі, як не може судити про прекрасне той, хто знаходиться у владі прихильності або захоплення. Піднесеним сила природи є тоді, коли її споглядання "збільшує душевну силу і дозволяє виявити у собі абсолютно іншу здатність протистояння, яка дає нам мужність поміритися силами з природою, яка здається всемогутньою" [6, с. 270]. Піднесене у природі безпосередньо викликає почуття сприяння життю: "Ліко! Я живу! – важко дихає Іван. – Ах, як я зараз живу! Могуче, дуже... Тепер би я на весь світ пішов сам-один! Битись, боротись, мучитись..." [3, с. 242].

Справжнє піднесене полягає у торжестві сили людини над власною чуттєвістю (чуттєвою здатністю) і буттям.

Задоволення, що при цьому виникає, стосується "призначення нашої здібності (жити), що виявляється в таких випадках, оскільки задатки її є у нашій природі, в той час як розвиток її... покладений на нас" [6, с. 270].

І. Кант поставив приємне або суто особисте задоволення від безпосереднього сприйняття предметів у залежність від естетичного задоволення, викликаного діяльністю здатностей пізнання. Але вони не протиставляються як несумісні: біологічне начало присутнє в людині як необхідна основа її біосоціальної структури: "Приємне відчувають і тварини, позбавлені розуму; красу тільки люди, тобто тварини, але наділені розумом, поте не тільки як розумні істоти як такі,... але разом з тим, як і тварини" [6, с. 211].

Герой оповідання стверджує, що "...самий цікавий звір – то чоловік" [3, с. 222]. Проте існує зворотна залежність естетичного почуття від біологічних потреб людини. Виникнення естетичного сприйняття й естетичної діяльності взагалі можливе тільки на основі задоволення біологічних потреб людини. Соматичні і психічні потреби є визначальним чинником організації способу людського життя і реальності. Вони задають структуру існування людського світу, відмінність соціальних станів "Справжній контраст" [3, с. 233] унаочнюється в оповіданні через можливість одних задовольнити вітальні потреби і пригнічення їх (потреб) іншими: "...зрання і макового зерна в роті не було" [3, с. 233]. Якщо безпосередня мета споглядання і мистецтва є естетичне задоволення, то безпосередня мета їжі і питва полягає в задоволенні голоду, захисті від страждань, хвороб, смерті. Реальність відтак постає як відгук на потреби тіла і психіки: "Яка тут філософія, коли тебе пече сонце, мочить дощ, мучить голод, коли твоє життя складається з одних неприємних переживань..." [3, с. 241]. "Поки нами не володіє голод або любов, ми віддаємо перевагу пасивному спогляданню речей" [10, с. 38].

Звідси бунт героя проти "чистої" філософії – Канта, Лейбніца, Гегеля: "Що можуть сказати тут Канти, Лейбніци, Гегелі для цих людей..."

Який тут може бути категоричний імператив, абсолют, коли в тебе категорично вимагає черево істи" [3, с. 241].

Вся філософія, на думку І. Канта, ґрунтується на своїй чистій основі, яку треба шукати не у природі людини або в тих обставинах, у які вона поставлена, а а рїогї виключно у поняттях чистого розуму. Філософія нічого не започує зї знань про людину, а дає їй як розумній істотї апїорнї закони. Якщо ж вона змїшує "чистї" принципи з емпіричними, вона не може називатися філософією.

Герой прагне вчення, що базується на принципі щастя, – вчення евідемонїстичного. Це потреба щастя у межах чуттєво сприйнятого свїту, що стосується тїльки "матерїї" здатностї бажання, а вона належить до суб'єктивного почуття задоволення або незадоволення, що лежить в основї самого бажання: "...ти дай таку філософію, щоб я мїг навчити цих людей бути щасливими..." [3, с. 242]. Почуття задоволення в кожного особливе, тому прагнення до щастя – це принцип, необхідний суб'єктивно, а об'єктивно він виявляється випадковим, бо у кожного суб'єкта – "А їх мільйони, тисячі мільйонів!" [3, с. 242] – він буде зовсїм рїзним. Тому, як наслідок, не можна зробити принцип щастя практичним законом – основа його є емпіричною і має суто суб'єктивну значущість. І. Кант вважає просто дивним, яким чином тїльки на тїй пїдставї, що бажання щастя має загальний характер, "розумним людям могло прийти в голову видавати його... за всезагальний практичний закон" [6, с. 238]. Це призводить до того, що з усїх цїлей людини для героя залишається тїльки формальна, суб'єктивна умова, а саме здатність узагалї ставити собї цїлі і користуватися життям як засобом і це "...можна вважати як її (людини) останню цїль" [6, с. 238]: "Контрасти, контрасти, контрасти!" [3, с. 242].

Лїтература

1. Асмус В.Ф. Иммануил Кант (К 250-летию со дня рождения). – М.: Наука, 1973. – 534 с.
2. Афасижев М.Н. Эстетика Канта. – М.: Наука, 1975. – 136 с.
3. Винниченко В. Краса і сила. – К.: Днїпро, 1989. – 752 с.
4. История эстетической мысли: Становление и развитие эстетики как науки: В 6 т. / Ред. – сост. В.В. Бычков. – М.: Искусство, 1987. – Т. 4. – 525 с.
5. Кант И. Критика практического разума: В 6 т. – М.: Мысль, 1963. – Т. 1. – 543 с.
6. Кант И. Основы метафизики нравственности: В 6 т. – М.: Мысль, 1966. – Т. 5. – 564 с.
7. Кроче Б. Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика. – М., 2000. – 160 с.
8. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. – К.: Государственная библиотека для юношества, 1995. – 314 с.
9. Мейман Э. Эстетика. – М., 1919. – 198 с.
10. Фрейд З. Неудовлетворенность культурой // Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения; Я и Оно; Неудовлетворенность культурой. – СПб.: Алетейа, 1999. – 251 с.

Національно-патріотичні мотиви поезії літстудійців Гоголівського вузу кінця 60-х – початку 70-х років XX століття

У соціально-політичному житті України, та й усього СРСР, 70-ті роки одержали назву “застійних часів”.

Ідеологічні “проробки” літераторів, спрямовані на критику “буржуазного націоналізму”, набирали нової сили і закінчилися репресіями досить великого гурту українських письменників. Цей період для національних культур був вельми несприятливим, бо значно посилювався ідеологічний пресинг, який базувався на твердженні, що у житті народів СРСР настала найбільш сприятлива пора для єднання, зближення і злиття, для утворення “нової історичної спільності – радянського народу”. Ця брежнєвська теза послужила своєрідним наказом не лише для партійних чиновників, але й для чиновників від літератури.

А тому на літературному процесі цього періоду активно позначилася напруга “контрпропаганди”, яка розвінчувала “ворожий антигуманний буржуазний спосіб життя”, а передусім “українських націоналістів”, “ворогів дружби народів” [1].

Початок 70-х – це час “тихих репресій”, до арсеналу яких входило: складання “чорних списків”, виключення з партії, пониження в посадах, звільнення з роботи, домагання, “покаянних” заяв та листів, “публічне зречення хибних поглядів” тощо.

Та вже за кілька років Україну захлиснула нова хвиля арештів, зокрема й повторних.

Не став винятком і Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя. Щоб краще зрозуміти соціально-психологічну атмосферу, що панувала в закладі, варто повернутися до подій 1967–1968 років.

У 1967 році декан філологічного факультету, доцент Г.Г. Аврахов привозить до Ніжина рукопис праці Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. З ним він ознайомив доцентів Лесю Коцюбу, Дмитра Наливайка, Володимира Крутиуса, Івана Бровка, Олександра Жомніра, Івана Костенка, Івана Шпаківського, Володимира Литвинова. Було прийнято рішення про зняття фотокопій та передачі їх для публікацій за кордон. Згодом ця праця побачила світ у Мюнхені, у видавництві “Сучасність”.

Але справа набула розголосу, і викладачів, які були пов’язані з нею, звільнили з роботи, частини оголосили догани. “Проте ніхто з них, як згадує Г.Г. Аврахов, – не споганився зрадою. Слабкою ланкою, на жаль, виявилися контрагенти зарубіжжя” [2].

7 травня 1968 року ця ж група викладачів надсилає телеграму Олеся Гончару, в якій висловлює своє обурення з приводу цькування його роману "Собор" і виголошує свою підтримку автору [3].

12 грудня 1968 року на запрошення керівника літературної студії інституту доцента Д.С. Наливайка до Ніжина приїздять молоді майстри "нового слова" – Борис Олійник, Микола Вінграновський, Іван Драч, Григор Тютюнник, Євген Гуцало, Анатолій Шевченко. Відбулася зустріч письменників у інституті зі студентами. Учасники зібрання читали свої ще не опубліковані твори, вели щирі розмови про долю української мови й не знали, що вони знаходяться під наглядом КДБ. Яскраве свято єднання душ викликало жорстокі репресивні заходи до учасників та організаторів дійства [4].

У 1969 році на партзборах факультету було заслухано звіт Д.С. Наливайка про роботу літературної студії. У виступі секретаря парткому В.І. Власенка наводилися факти "ідейних зривів у творах літстудійців". Після цих зборів Дмитра Сергійовича було відсторонено від керівництва студії, а у 1971 році він змушений був піти з інституту.

Поза сумнівом, громадська діяльність названих викладачів мала великий вплив на студентів, на формування їх громадянської позиції, залучення до пізнання "нової хвилі" літературно-мистецького ренесансу.

Надзвичайно точно і яскраво змалював атмосферу життя інституту тогочасний студент, а нині професор О.Г. Ковальчук: "Ще відлунювали голоси шістдесятників, а вже густішала атмосфера, тривожнішали обличчя викладачів, які чули, знали, розуміли більше за нас. Стиралися риси українського вузу, стирався неповторний, духовний фасад інституту.

Суспільство занурювалося у напівсон, аж доки примара застою не накрила його зовсім. Суспільство театралізувалося, грало у житті, а не жило" [5].

На протигагу атмосфері суспільних стандартів жило слово поетичне, яке гартувалося у літературній студії вузу. Ще за часів керівництва студією Д.С. Наливайком вона стала об'єктом пильної опіки парткому і КДБ. Аж до 1976 року на засіданні студії можна було зустріти невідомих людей, які вмовчувалися на останній лаві і щось занотувували до записника.

Так що ж то були за "ідейні зриви", про які згадував на зборах секретар парткому? Ось як про це написав тогочасний літстудієць, а нині провідний спеціаліст Інституту літератури АН України, доктор філологічних наук Павло Михед. "Ще ввечерю на засіданні студії Василь Нікитін зі своєю щирою і хитруватою посмішкою прочитав байку про годинник, якого підрехтували так, що він став йти точно по-московськи, як на ранок секретар парткому В. Власенко викликав на килим студійців і цікавився змістом байки. Ми клеїли дурня, переказували, не згадуючи слова "московський" [6].

З 1970 року літературну студію очолив доцент кафедри української літератури, член Спілки письменників СРСР Павло Олександрович Сер-

дюк. Щира, порядна, авторитетна серед студентів та викладачів людина, Павло Олександрович на власному житті скуштував "звинувачення в українському буржуазному націоналізмі", а тому всіляко намагався відмежувати від цього літстудійців. Звернемося знову до спогадів Павла Михеда: "За часів керівництва Павла Олександровича Сердюка атмосфера помітно змінилася. Вона стала ніби домашньою. Щось суттєве вона втратила. Але щось і здобула. Відсутність авторитетів розв'язала язика, студійці стали сміливіше виказувати свої судження... Говорити ж про якусь атмосферу повної щирості і про своєрідний анклав свободи не доводиться. Якщо Дмитро Сергійович цурався газетної риторики, Павло Олександрович часто вдавався до неї. Особливо в "заключному" слові і особливо тоді, коли хтось дозволив "зайве" чи прохоплювався не зовсім виваженими висловлюваннями. І слово керівника дуже нагадувало тоді спокуту за нерозумних і недосвідчених, наляканих. Більшість це розуміла і слухала співчутливо, як необхідний ритуал" [7].

Усі мої друзі, які відвідували засідання літературної студії на початку семидесятих, цілком розділяють думку Павла Володимировича про те, що засідання літстудії і спілкування її завсідників учили не лише літературі та літературній творчості, але й виховували громадянські почуття. Саме тут настрої опозиційності набирали своєрідну опору і виразність, вони загострювалися і боліли. Саме цей біль і карбувався у поетичні рядки, які згодом переписувалися друзями, поширювалися серед студентів та викладачів, декламувалися на імпровізованих поетичних вечорах у студентських гуртожитках.

Кожне покоління літстудійців мало своїх лідерів або, як їх називали жартома, – "класиків". На кінець шістдесятих – це були Микола Савчук, Петро Громовий, Василь Нікітін, у семидесяті – Анатолій Мойсієнко, Сашко Самійленко, Олекса Нестеренко, Володимир Сапон, дещо пізніше – Анатолій Шкуліпа, Віктор Попок, Микола Луговик, Олександр Лисий. Саме вони, як правило, і ставали виразниками настроїв і переконань студентів свого часу

Тема України, її долі – була однією із провідних у поезії літстудійців того часу. І чим більше посилювався ідеологічний тиск, тим виразніше і частіше лунали ці вірші на засіданнях літературної студії.

Для підтвердження наведу декілька прикладів:

У серці Бог!

Він носить вишиванку...

(Олександр Самійленко)

Не фананатик я, а приземний

До людської долі долею

То ж в одному полі висіяні зерна,

Тільки не прополені...

(Петро Громовий)

До придніпровських круч несуче я своє серце
На хвилях синьокрилого Дніпра,
Де гордий каний на грозу озветься
У кобзаревій мудрості пера.

(Таїсія Шаповаленко) [8]

Пригадується випадок, коли у грудні 1973 року на засіданні літературної студії завітала Леся Йосипівна Кіцюба і дорікнула нам за дрібнотем'я поезій. "Не болить вам, хлопці, Україна. Не болить..." – зітхнула, прощаючись. Це стало приводом до того, що гурт літстудійців відгукнувся на її слова поезіями про Україну. Уже на наступний день Василь Касьян, Олександр Лисий і автор цих рядків, після лекції з давньої літератури, підійшли до Лесі Йосипівни і зачитали свої вірші. Вона нас поздоровила і попросила мене із Сашком переписати для неї поезії. Десь за півроку нас викликали до КДБ і повідомили, що вірші надруковані у студентському збірнику за кордоном. Вимагали пояснити, як вони туди потрапили. Ми відмовчувалися. І хоча Леся Йосипівна вже не працювала в інституті, 24 серпня 1974 року її звільнили з роботи "за власним бажанням", ніхто з нас і гадки не мав вказати на цю мудру і чарівну жінку.

Люблять хлопці Україну,
Неньку сиву і ясну.
І її тиху мрійну днину,
Колисанку тополину,
Її зоряну весну.

(Олександр Забарний)

Тема України була домінуючою у поезії студійців того часу і поступалася лише віршам про кохання. На студії не лише обговорювалися власні твори, але й робилися огляди стану сучасної української та світової поезії, обмінювалися новими поетичними збірками, а також і збірками заборонених на той час поетів. Так, Олександр Васильович Жомнір дав прочитати студію Іллі Ліпесу збірки Євгена Плужника та Богдана-Ігора Антонича. Згодом із цими книжками ознайомила майже вся літстудія. Під впливом прочитаного з'явилися власні поетичні твори студійців громадсько-політичного звучання:

Доволі скептики!
Ніхто не дав вам права,
Прислужницьки, під маскою близнірства,
Вдавать сліпих і наступать на рани...
Це вже не підлість, вибачайте, звірство!

(Олександр Лисий "Євгену Плужнику")

Образ героя-борця увійшов до поезії літстудійців одним із перших. Дуже часто він ідеалізувався, вірші виходили пафосними і надмірно ро-

мантизованими. Проте – це був своєрідний юначий виклик існуючій системі, відгук на політичні репресії, які набували розголосу.

За що п'єте мене? За що п'єте Шевченка?
За що жрете і долю й доброту?
Таж суть моя до болю нескінченна –
Від нищення і кривди я росту!

За Україну – скривджену слов'янку
Іду до Бога не поет – козак
(Олесь Самійленко "Ненаписаний лист")

Титане кривний, гордий мій народе,
Ту пісню, що світанково зачав,
Топтатъ тебе воліли кривдники-заброди
Й свої покривдці, згірш від яничар
(Анатолій Мойсієнко "Рідному вузові")

Я – дніпрова. І у десницю
Впаду я краплею – життям,
Щоб славній Січі поклониться
І волелюбству – козакам
(Лідія Кольга "Я – дніпрова...")

Пошук ґласного місця у цій боротьбі носив у переважній більшості риторичний характер. Щоб певною мірою зреалізуватися, молоді поети брали за приклад поетичне слово Тараса Шевченка, інших поетів-демократів...

Чолом великому митцеві,
Що в цій землі свій упокій знайшов,
На вік віддав він людям правди шовк,
Для себе взявши силу дум крицевих.
(Олександр Петькун)

У твоїх квітниках наших сердець виростили тюльпани,
Із сивого попелу на землі придніпровських лук
Ми з тобою в очах носили всесвітні Іспанії
І Михайла Светлова, і Бориса Олійника муки.
(Віктор Попок "Україні")

Українська наша земля,
Наче сина-поета доля,
Й кожна ніч для снів замала,
Й кожна ніч для тривоги задовга.
(Володимир Сапон "Матері В. Симоненка")

Трагізм цього покоління поетів, за влучним висловом Олександра Ковальчука, полягав у тому, що вони входили в літературу "на хвилі вже

задушеного відродження". А тому мажорність поезій початку 60-х змінює тональність інша, глибша, сумовитіша драматичніша.

Україно, будь закличним прапором
Над багаттям золотих сердець...
Під твоїм чолом скорботно-матірним
Дай нам мужність вистояти герць.

(Олексій Нестеренко)

В народі ми. З народом наше слово
Як клятва клятв нутрує і живе.

(Олесь Самійленко)

Україно моя! Не вмирала
ще ти і не вмерла,
Та ніколи по-людськи
Моя ненько, ти ще й не жила..

(Василь Нікітін) [10].

Керівник літстудії Павло Олександрович Сердюк про ті роки писав: "Не легка то праця – укласти молоду невгамонну думку й почуття в добірне слово поезії. То ж не вдаватимемось до барвистих ілюзій, далеко не одразу і не всі оволодують "секретами" образного слова, ліричного чи епічного... Потрібна ще буде подальша, самостійна, велика і напружена робота думки наодинці з чистим аркушем паперу і чистим сумлінням..." [9].

Ці слова глибоко запали в серце і мозок його вихованців. Переважна більшість із них пов'язали професійно своє життя із літературою. Членами Національної спілки письменників України стали: Анатолій Мойсієнко, Таїсія Шаповаленко, Володимир Сапон, Володимир Яценко, Анатолій Шкуліпа, Микола Луговик, Іван Просяник, Олександр Петькун, Любов Пономаренко, Андрій Деркач. Професійними журналістами стали: нажаль, уже покійні Олесь Самійленко, Василь Нікітін, Любов Будько, Василь Струтинський, Петро Пулінець; а також Петро Громовий, Валентина Хоменко, Олексій Нестеренко, Тетяна Федоренко, Тамара Комашко, Віктор Попок та ще більш як 150 членів Національної спілки журналістів України, яких виховала літстудія та вуз

Із творчого духу літстудії виростили дослідники художнього слова, критики та аналітики літературознавства, професори, доктори філологічних наук Олександр Ковальчук, Павло Михед, Анатолій Мойсієнко, Володимир Кузьменко, Світлана Жила; доценти, кандидати наук Олександр Бобир, Григорій Киричок, Олена Моціяка, Олексій Сидоренко, Олег Васишин, Юрій Бондаренко і цей перелік можна продовжувати.

Поза сумнівом, у той час ще не вивітрилися із голови кожного з нас ідеологічні постулати, давали про себе знати скутість, острах, несвобода, та все ж саме в цей період у ніжинських студійців розпочався процес

вивільнення від нормативної радянської естетики, з'явилися стійкі духовні орієнтири, прагнення до творчої свободи.

Література

1. Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. – Кн.2: Друга половина ХХ ст.: Підручник / За ред. В.Г. Дончика. – К.: Либідь, 1998. – С. 29.
2. Аврахов Г. Її всі звали Леся Йосипівна // Дивослово. – 2005. – № 8. – С. 54–55.
3. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії – Ніжин.: Видавництво НДУ, 2005. – С. 319.
4. Шевченко А. "Зимом в Ніжині – тільки тьох..." // Літ. Україна. – 1988. – 26 грудня.
5. Ковальчук О.Г. Слово про Олександра Самійленка // Просвіта. – 1993. – № 3(4). – С. 4.
6. Михед П.О. Спогади літературного критика // Заспів. – Ніжин, 2000. – С. 67.
7. Там само – С. 69.
8. Тут і далі поезії цитуються за виданням: Заспів. Антологія літературної студії Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя / Упорядники О. Забарний, О. Гадзінський. – Ніжин, 2000. – 269 с.
9. Сердюк П.О. Поезією зачаровані // Заспів. – Ніжин, 2000. – С. 72.
10. Обрані блискавицею / За ред. О. Забарного, О. Гадзінського. – Чернігів: Чернігівські береги, 2005. – С. 38.

Г.М. Дудченко

**Справа ніжинських “вільнодумців”:
історіографічний аналіз проблеми
(дореволюційна історіографія)**

Справа про “вільнодумство” в Ніжинській Гімназії вищих наук стала тією яскравою подією, яка “засвітила” в другій половині 20-х рр. XIX ст. і місто, і гімназію на загальноімперському рівні. На короткий час про події в Ніжині заговорили і на ринкових площах, і в найвищих кабінетах. У 1830 р. чотирьох професорів по звинуваченню в „неправильном” викладанні природного права і „вредном впливнии” на вихованців було звільнено з Гімназії. Одного, як іноземця, вислано за межі країни, трьох інших заслано в різні губернії імперії і поставлено під нагляд поліції. Постраждали деякі гімназисти, та й сама Гімназія незабаром була реорганізована у Фізико-математичний ліцей.

За 175 років, що пройшли з моменту остаточного закриття справи, дослідниками здійснено чимало спроб розібратись, що ж насправді відбувалося в стінах вузу з 1825 по 1830 рр. Дана стаття є спробою аналізу історіографічного доробку істориків і літературознавців з цієї проблеми.

Традиційно розпочнемо з класифікації. Всю історіографію проблеми за хронологічним принципом можна умовно розділити на три групи:

1. Дослідження дореволюційного періоду.
2. Радянська історіографія.
3. Сучасна, або пострадянська, історіографія.

Кожна група має свої особливості методології, інтерпретації та концептуального наповнення.

Не менш важливою видається дисциплінарно-типологічна класифікація, в межах якої можна виокремити:

1. Дослідження, в яких справа про вільнодумство розглядається в контексті і в межах історії Ніжинської вищої школи.

2. Праці, де справа про вільнодумство є важливим епізодом біографії М.В. Гоголя.

3. Розвідки, в яких справа про вільнодумство є самостійним об'єктом аналізу як явище суспільно-політичної історії.

Накладання цих двох класифікацій розгортає перед нами досить складну палітру історії інтелектуального осмислення ніжинських подій 1825–30 рр.

І. Дореволюційна історіографія.

Ще до початку теоретичного осмислення справа про вільнодумство обросла чутками, які створили їй певний образ. Цей образ пізніше змушені будуть або заперечувати, або підтверджувати науковці

Джерела нам дають відомості про ті чутки, які кружляли навколо гімназії протягом другої половини 20-х початку 30-х рр. в місті Ніжині і губернії. Знати їх важливо, оскільки вони мали безсумнівний вплив як на слідство й остаточне вирішення справи, так і на хід подальших наукових досліджень.

Перші чутки про негаразди в Гімназії з'явилися ще восени 1826 р. "Обивателям" Ніжина стало відомо, що гімназисти читають "крамольні книги" і пишуть "вздорные стихи" [1, с. 69]. Інформація дійшла до почесного попечителя О.Г. Кушельова-Безбородька, який саме гостював у гімназії. 26 жовтня 1826 р. він присилає наказ про виключення з гімназії вихованців, які були до цього причетні [2, с. 115].

Про "невыгодные отзывы для сего учебного заведения" пише професор П. Нікольський у рапорті в Конференцію Гімназії від 16 квітня 1827 р. Зазначені "ропот и неудовольствия" поширюються серед ніжинської публіки через театральні постановки вихованців, над якими не було відповідного контролю з боку керівництва [3, с. 353].

На засудження поведінки гімназистів з боку ніжинської громадськості посилався і професор М. Білевич. У рапорті від 7 травня 1827 р. він пише про зауваження, які почув в однім "приличном доме", з приводу "неблагодарности" і "неблагопристойности" деяких вихованців [4, с. 363].

Нарешті, у 1828 р., у розпал конфлікту, серед громадськості губернії поширюються чутки про антиурядові висловлювання професора природного права М. Білоусова. 18 травня на допиті у директора Д. Ясновського гімназист О. Колишкевич розповів, що знайомий чиновник казенної палати в Чернігові передав йому "худые слухи" в губернському місті про те, що Білоусов з кафедри говорив про можливість убивства государя [5, с. 159]. Про подібні чутки розповість пізніше й гімназист Юхим Філіпченко. Зокрема він свідчив, що в домі ніжинського дворянина Гаєвського землемір Підгаєвський говорив, начебто Білоусов вчив на лекціях, "...что если государь дурак и подлец, то можна его изгнать и убить" [6, с. 205].

Коментуючи поширення чуток, Ясновський пізніше буде виправдовуватися перед начальством: "...ученики по всей Малороссии разгласили об учении г. Белоусова пержде, нежели бумаги об оном поступили в Конференцию..." [7, с. 160].

Сама справа і чутки про неї негативно впливали на імідж навчального закладу. За слухним зауваженням М. Лавровського, показником авторитета Ніжинської гімназії була кількість своєкоштных вихованців. За умови високої платні за навчання навіть багаті батьки повинні були

бути переконаними в перевагах Гімназії. Між тім кількість своєкоштных вихованців протягом 1826–32 рр. невпинно зменшувалася. За директорства І.С. Орлая їх було 34, на 1832 р. – 5 [8, с. 35]. Майже семикратне зменшення демонструє вплив справи і скандалу, яким вона супроводжувалась, на ставлення до гімназії з боку суспільства.

Зважаючи на вищесказане, завданням перших дослідників справи про вільнодумство була реабілітація Гімназії та її викладачів. І цілком логічно, що першими хто почав реалізовувати це завдання, були колишні вихованці Гімназії та викладачі Ніжинського юридичного ліцею – спадкоємця Гімназії вищих наук.

У 1859 р. в Санкт-Петербурзі до 30-річчя Ніжинської вищої школи було видано ювілейний збірник [9]. У збірнику між іншим містився короткий нарис історії Гімназії вищих наук під авторством Н. Кукольника та біографічні есе-спогади Н. Кукольника, П. Редькіна, Д. Журавського, І. Кульжинського про її викладачів. Саме в цих нарисах і був окреслений перший історіографічний образ Ніжинської справи про вільнодумство.

Найбільшу увагу зазначеному питанню приділив Н. Кукольник – колишній вихованець Гімназії, відомий російський літератор, видавець. Не вдаючись у подробиці, він змальовує справу як особистісний конфлікт ("роздор", "интриги", "внутреннее несогласие", "распри") між професорами, в ході якого найкращі викладачі Гімназії були "оклеветаны" [10, с. 98-99]. Подібної думки дотримувався і П. Редькін, який пише про "два кружка", на які розділились викладачі й між якими розпочалась "открытая война" з використанням недостойних методів: доносів і наклепів [11, с. 142]. На думку Кукольника, політичного підтексту справа не мала, а ті ідеї, за які постраждав Білоусов уже через кілька десятиліть, в Олександрівську добу, стануть "ежедневно повторяемыми" і "всеми признанными правдами" [12, с. 21]. Додатковим аргументом на свою користь Кукольник наводить подальшу долю Білоусова та його вихованців, які не стали державними злочинцями, а, навпаки, заслужили визнання й неодноразові нагороди з боку влади.

Підсумовуючи, Кукольник зазначає, що приводом для реакції уряду були не стільки конспекти Білоусова, а "самое чувство и форма продолжительной распри, возбуждившей соблазн в ученом свете" [13, с. 22].

Доповнює цей "реабілітаційний образ" справи і біографічна частина збірника. За влучним спостереженням Лавровського, в ній подані яскраві, гіперболізовані позитивні характеристики засуджених урядом викладачів: Білоусова, Ландражина, Зінгера (есе-спогади Н. Кукольника), Шаполінського (есе П. Редькіна). У той же час на їх фоні помітно виділяється суха і стисла біографія ініціатора справи М. Білевича, в якій попри багатолітню службу "доброго не нашлось или не нашло себе места в следствии сохранившихся неблагоприятных воспоминаний" [14, с. 73].

Для Кукольника реабілітація ніжинських "вільнодумців" була ще й своєрідною спокутою за ту відверто неоднозначну роль, яку відіграв у справі особисто він. На початку слідства в листопаді 1927 р. під час допиту у директора гімназист Н. Кукольник оголосив, що конспекти лекцій, на основі яких М. Білоусов звинувачувався у вільнодумстві, були складені начебто ним самостійно з використанням виписок з праць європейських мислителів: Канта, Монтеск'є, Руссо та ін. Решта учнів користувалися його конспектами. Спроба Кукольника взяти вину на себе Білоусову не допомогла. Викладачі чудово знали, що він не достатньо володіє мовами, щоб користуватися зазначеними авторами в оригіналі, і занадто молодий, щоб здійснити таку серйозну роботу самотужки [15, с. 160]. Через два роки, в червні 1829 р., усвідомивши можливий негативний вплив справи на майбутнє і кар'єру, Кукольник відмовився від своїх свідчень. У листі-рапорті на ім'я директора Гімназії Яснорського він пояснить, що попередні свідчення дав за намовляння Зінгера і під загрозою переслідувань з боку інспектора М. Білоусова Цей рапорт буде додатковим доказом існування "некоторого общества" або "некоего рода партии" серед частини викладачів гімназії [16, с. 114].

Новий спалах інтересу до справи був пов'язаний з науковою діяльністю директора Ніжинського історико-філологічного інституту, доктора російської філології М.О. Лавровського. На межі 70–80-х рр. XIX ст. у кількох виданнях публікується його розвідка "Гимназия высших наук князя Безбородко" [17]. Використовуючи всі доступні на той час джерела, Лавровський ретельно дослідив події 1826–30 рр. У результаті, в його праці справа ніжинських вільнодумців стає центральною подією історії Гімназії. Безпосередньо їй присвячена 1/3 тексту праці, у зв'язку з нею висвітлюються теми організації навчального процесу в гімназії, життя пансіону, характеристики викладачів і гімназистів.

Ніжинську справу Лавровський вважає типовою історією для тогочасного університетського життя Росії і розглядає її, як "епизод общей университетской истории" [18, с. 95]. Характерні для університетів внутрішні інтриги, ворожі відносини, розділ викладачів на партії Лавровський пояснює одноманітністю й обмеженістю кола діяльності викладачів, "сосредоточением интересов в этом тесном кругу без достаточно сильного отвлечения их в сторону" [19, с. 94]. Дослідник особливо відмічає схожість ніжинської справи з подібними справами в Харківському та Петербурзькому університетах. Їх відрізняло лиш те, що в двох останніх випадках донощики-ініціатори керувалися "высшими соображениями, прикидывались защитниками истинного просвещения", а ініціатор Ніжинської справи керувався особистою ненавистю до свого опонента [20, с. 96].

У своїй розвідці Лавровський активно використовує архів Інституту, вдаючись як до переказу змісту деяких документів, так і до широкого

цитування. Зокрема, спираючись на архівні джерела (рапорти в Конференцію Гімназії Білевича, Білоусова, Волинського), детально описав розвиток конфлікту на початковому етапі в 1826–27 рр., поки виконуючим обов'язки директора був К. Шаполинський, який, на думку дослідника, намагався не давати ходу справі, щоб "не чернить гімназії". Так само ретельно, з використанням архівних свідчень, викладаються дії нового директора Д. Ясновського по розслідуванню справи в 1827–29 рр., зокрема цитуються протоколи допитів гімназистів М. Гоголя та Н. Кукольника. Нарешті розслідування чиновника міністерства освіти Адеракса лише поверхово згадується в розвідці, що пов'язано, очевидно, з обмеженістю свідчень про цю частину справи в архіві Інституту. Але й тут детально проаналізовано рапорт Ясновського Адераксу, з його баченням справи.

На думку Лавровського, справа розпочалася з особистого конфлікту, "личных и мелких неудовольствий" між молодшим професором юридичних наук М. Білоусовим, який "обладал неумеренным самолюбием, вследствие того... смотрел свысока на своих сослуживцев, не стеснялся оскорблением их самолюбия", і старшим професором політичних наук М. Білевичем, котрий боявся, що Білоусов претендує на його місце [21, с. 66–67]. Навколо них гуртувалися решта викладачів, утворюючи дві групи. До першої Лавровський, крім М. Білоусова, відніс К. Шаполинського, Ф. Зінгера, І. Ландражина, С. Андруценка та М. Соловійова. До другої – крім М. Білевича – П. Нікольського, К. Мойсєєва, Х. Ієропеса. Сварка між цими двома групами викладачів, досягнувши, крайньої межі, за якою втрачається почуття міри і правди, перестають зважуватись засоби, вилилася в "злочащенный донос" і, як результат, – у слідство. При цьому Лавровський доводить, що справа про вільнодумство насправді не мала ні того масштабу, ні того змісту, яких отримала в ході слідства. Зокрема записи лекцій, на основі яких звинувачувався Білоусов, на думку дослідника, були створені гімназистами частково самостійно, частково – під впливом Кукольника, частково зфальсифіковані обвинувачувачем [22, с. 130]. Не найкращу роль у справі відіграв і К. Шаполинський, котрий усупереч обов'язкам вчасно не попередив конфлікту і тільки сприяв його розпалу надмірною поблажливістю до однієї сторони й неуважністю до іншої.

Підсумовуючи, Лавровський відзначає, що найбільших втрат від справи зазнав навчальний заклад, у якому через сварку і слідство на три роки було паралізовано навчальний процес. Та й сама реорганізація Гімназії відбулася під впливом тієї ж справи [23, с. 130].

Отже, М. Лавровський став автором, так би мовити, психологічної версії розуміння ніжинської справи, сконцентрувавши свою дослідницьку увагу на міжособистісних і міжгрупових відносинах її учасників.

На початку ХХ ст. справа ніжинських вільнодумців зацікавила гоголезнавців. Треба сказати, що перші дослідники життя і творчості М. Гоголя оминали цей епізод у житті письменника. Мовчанням обійшов його перший біограф і видавець повного зібрання творів П. Куліш [24], за що неодноразово був звинувачений радянськими істориками та літературознавцями [25, с. 166]. Дуже поверхово про ніжинську справу згадав у своїй фундаментальній праці В. Шенрок, звівши її зміст до суперечок навколо гімназійних театральних вистав [26]. Про це, як про суттєвий недолік праці, згадає у своїй рецензії Ф. Вітберг [27]. І лише в 1901 р. І. Сребницький публікує збірник документів з ґрунтовним вступом, у якому вперше ставить питання про причетність гімназиста М. Гоголя до Ніжинської справи [28].

Зокрема Сребницький, аналізуючи загалом поведінку гімназистів у середині 20-х рр., приходять до висновку, що "нравственный уровень известной части ... воспитанников был невысок" [29, с. 307]. Звинувачення на адресу гімназистів з боку викладачів в "развратном вольнодумстве" були явищем звичним і спочатку не мали політичного підтексту, а характеризували порушення дисципліни в закладі. До одного з таких порушень належало і читання гімназистами "посторонних" книг, як після занять, так і на лекціях. На думку Сребницького, причина такої поведінки полягала в особистій якостях вихованців і в неякісному підборі кадрів працівників Гімназії, котрі "в значительном своем большинстве совершенно не удовлетворяли своему назначению" [30, с. 308]. Моральну атмосферу в закладі ще більше дестабілізував конфлікт серед викладачів, у ході якого учні Гімназії ставали "орудием борьбы". Однією з жертв цієї боротьби Сребницький вважає і М. Гоголя, який став на бік Білоусова, за що і постраждав.

У збірнику Сребницького були вперше повністю опубліковані деякі документи архіву Гімназії, які безпосередньо стосувалися справи. Серед них зокрема: розписки-пояснення викладачів Гімназії про участь в таємних товариствах; рапорт професора П. Нікольського в Конференцію Гімназії від 16 квітня 1827 р. про тетральні вистави в закладі; рапорт професора М. Білевича від 7 травня 1827 р. про незадовільну поведінку гімназистів і неправильне викладання природного права професором М. Білоусовим.

Лише в 1908 р. побачила світ розвідка, безпосередньо присвячена справі. Це була стаття В.І. Савви "К истории о вольнодумстве в Гимназии высших наук кн. Безбородько", опублікована в збірнику Харківського історико-філологічного товариства [31]. На початку автор висловив зауваження, що в попередніх дослідженнях справи відчувається "что-то недосказанное". Тому, залучаючи невикористані до того часу матеріали Ніжинського архіву, В. Савва робить спробу уточнити попередній історіографічний образ ніжинських подій 1820-х рр. Зокрема, він зосереджу-

ється на політичному змісті справи про вільнодумство. У статті розкриваються деякі, не згадувані до того часу, епізоди справи. Серед них – історія передачі конспекту лекцій Білоусова на експертизу законоучителю Волинському. Його висновки про невідповідність лекцій “нравственності і релігії і даже государственным постановлениям” і відповідні заперечення звинуваченого. В. Савва більш детально висвітлює покази гімназистів на допитах весни 1828 р. Між іншим згадуються свідчення, які були дані проти професорів Зінгера й Ландражина. Не оминув Савва і найбільш небезпечного для Білоусова свідчення, про те, що на одній з лекцій він доводив гімназистам можливість вигнання або вбивства царя. Хоча дослідник і не робить конкретних висновків, однак сам виклад матеріалу підводить читачів до нового розуміння Ніжинської справи як політичної. Крім того, вперше в історіографії проблеми В. Савва наголошує на зв'язку справи з ідеями декабристів [32, с. 3].

Розвідка В. Савви завершує історіографічний доробок дореволюційного періоду. Попри відмінність у підходах і акцентах при висвітленні проблеми, дореволюційні дослідження Ніжинської справи мали низку спільних рис, що виправдовує їх виділення в окрему групу не лише за хронологічним принципом, але й змістовно.

Усі дореволюційні дослідники справи були пов'язані з Ніжином і з Ніжинською вищою школою. Проте ця особливість не призвела до закріплення за досліджуваною проблемою статусу події регіонального значення. Навпаки, практично всі дослідження мали неабиякий резонанс і більшість з них витримали по кілька видань.

Особливістю дореволюційної історіографії є її глибока опора на архівні матеріали. Мова йде як про розлогі цитати з документів (Лавровський, Савва), так і про прямі публікації архівних джерел (Сребницький). У силу об'єктивних причин дослідники використали лише архів Ніжинської гімназії, але оскільки попереднє слідство в справі провадилось адміністрацією самої Гімназії, цих документів виявилось достатньо, щоб створити об'єктивне уявлення про справу.

Практично всі дослідники розглядали справу про вільнодумство через призму особистісного конфлікту між викладачами Гімназії. Така трактовка була започаткована самими учасниками конфлікту, ґрунтувалася на ретельному вивченні доступних джерел і була розвинута Лавровським у спробу історико-психологічного аналізу ніжинських подій. Однак, у супереч звинуваченням радянських істориків, Ніжинська справа не зводилась дореволюційною історіографією виключно до професорської сварки. Зокрема Лавровський лише наголошував на тому, що політичний зміст справи був сильно перебільшений у ході конфлікту. Більше того, в межах самої дореволюційної історіографії В. Савва більш-менш детально охарактеризував саме “політичну складову” ніжинських подій 1826–30 рр.

Література

1. Машинский С. Гоголь и "дело о вольнодумстве". – М., 1959. – С. 69.
2. Відділ Чернігівського обласного державного архіву в Ніжині (ВЧОДАН), ф. 1104, оп. 1, спр. 88, арк. 115.
3. Сребницкий И.А. Материалы для биографии Н.В. Гоголя из архива гимназии высших наук // Гоголевский сборник, изданный состоящей при Историко-филологическом институте князя Безбородко Гоголевской комиссией / Под ред. М.Н. Сперанского. – К., 1902. – С. 355.
4. Там само. – С. 363.
5. Машинский С. Указана праця. – С. 159.
6. Стогнут А.С., Кононенко И.К. Новые страницы к "делу о вольнодумстве" в Нежинской гимназии высших наук // Ученые записки Нежинского педагогического институтата – Н., 1954. – Т. 4–5. – С. 205.
7. Машинский С. Указана праця – С. 160.
8. Лавровский Н.А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820–1932 г.). – К., 1979. – С. 35.
9. Лицей князя Безбородько. – Спб., 1859.
10. Кукольник Н., Белоусов Н.Г. // Лицей князя Безбородько. – Спб., 1859. – С. 98–99.
11. Редкин П. К.В. Шаполинский // Лицей князя Безбородько. – Спб., 1859. – С. 142.
12. Кукольник Н. Лицей князя Безбородько // Лицей князя Безбородько. – Спб., 1859. – С. 21.
13. Там само. – С. 22.
14. Лавровский Н.А. Указана праця. – С. 73.
15. Машинский С. Указана праця. – С. 148.
16. У 1879 р. М. Ларовський опублікував широкі витримки зі згаданого рапорта. Це був перший частково опублікований документ у справі: Лавровский Н. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820–1932 г.). – К., 1979. – С. 114.
17. Відомо три видання цієї праці: Лавровский Н. Гимназия высших наук князя Безбородко // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – К., 1879. – Т.3. – С. 102–258; Лавровский Н. Гимназия высших наук князя Безбородко. – К., 1879. – 158 с.; Лавровский Н. Гимназия высших наук князя Безбородко // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородка – СПб., 1881. – С. 27–109.
18. Лавровский Н. Гимназия высших наук князя Безбородко. – К., 1879. – С. 95
19. Там само. – С. 94.
20. Там само. – С. 96.
21. Там само – С. 66–67.
22. Там само – С. 130.
23. Там само.
24. Кулиш П. Записки о жизни Н.В. Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и его собственных писем: В 2 т. – Спб., 1856; Кулиш П. Н.В. Гоголь // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородка. – Спб., 1881. – С. 360–378.
25. Діапазон звинувачень був досить широкий від досить толерантного зауваження С. Машинського до брутальних висловлювань про те, що націоналіст Куліш, "якому чуждо і вороже було творчество великого писателя,

- умышлено замалчивал участие Гоголя в "Деле о вольнодумстве" – Стогнут А., Кононенко И. Новые страницы к "Делу о вольнодумстве" в Нежинской гимназии высших наук // Ученые записки Нежинского педагогического института. – 1954. – Т. 4–5. – С. 166.
26. Шенрок В. Материалы для биографии Гоголя. – М., 1892. – Т. 1.
 27. Витберг Ф.А. Н.В. Гоголь и его новый биограф (по поводу книги г. Шенрока "Материалы для биографии Гоголя"). – Слб., 1892. – С. 14.
 28. Сребницкий И.А. Материалы для биографии Н.В. Гоголя из архива гимназии высших наук. – К., 1901. Наступного року документи будуть повторно опубліковані в Гоголівському збірнику: Сребницкий И.А. Материалы для биографии Н.В. Гоголя из архива гимназии высших наук // Гоголевский сборник, изданный состоящей при Историко-филологическом институте князя Безбородко Гоголевской комиссией/ Под ред. М.Н. Сперанского. – К., 1902. – С. 291–378.
 29. Сребницкий И.А. Материалы для биографии Н.В. Гоголя из архива гимназии высших наук // Гоголевский сборник... – С. 307.
 30. Там само. – С. 308
 31. Савва В.И. К истории о вольнодумстве в гимназии высших наук кн. Безбородко. – Х., 1908. – 19 с.
 32. Савва В.И. Указана праця. – С. 3.

Г.М. Дудченко, О.С. Дубовик

Політика українізації та динаміка етнічної структури студентства Ніжинської вищої школи в 20-тих рр. ХХ ст.

Революція та громадянська війна стали тими подіями, які повністю переструктурували українське суспільство. Кардинально змінилася соціальна структура населення, що не могло не зачепити і його етнонаціональний склад. Політика коренізації, яку проголосила радянська влада на XII з'їзді ЦКВКП(б), не залежно від успішності та повноти її реалізації стала тим формуючим чинником, який продовжував впливати на етнонаціональну структуру українського суспільства. В дослідженнях В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, Ю. Шаповала, Я. Дашкевича, О. Войналовича, Л. Наседкіної, І. Кліцакова та ін. досить детально проаналізовано соціально-політичний фон зазначених процесів, партійно-літературну полеміку, загальні тенденції змін етнонаціональної структури українського суспільства під впливом українізації. Враховуючи результати загальних досліджень і спираючись на матеріали Ніжинського фонду чернігівського обласного державного архіву (далі НФЧОДА), автори спробували прослідкувати динаміку етнічного складу студентства Ніжинської вищої школи в 20-х рр. ХХ ст.

Архівні джерела дозволяють сухими статистичними цифрами охарактеризувати етнічну структуру Ніжинщини. Це важливо, оскільки жи-

телі саме цього регіону складала лівову частку студентів Ніжинського інституту народної освіти. За даними статистичного відділу Ніжинського краймінвідділу на 1925–26 рр. у Ніжинській окрузі проживало 470 136 чол. [1]. З них до українців себе відносили 452 518 чол. (95,6%). Найбільшими етнічними меншинами Ніжинщини в цей час були росіяни та євреї, вони відповідно складала 8754 (2,1%) та 7868 чол. (2,1%). До інших етнічних груп належало ще 1004 чол. (0,2 %). Абсолютне домінування українського етносу пояснюється низьким рівнем урбанізації регіону. Сільське населення в ньому складало 417 800 чол. (88,7%) і було переважно українським за етнічним походженням. Малочисельне і більш строкате в етнічному плані міщанство мало впливало на абсолютні величини. Зокрема в Ніжині в цей період проживає 35 тис 657 чол. З них українців – 24996 (70,1%), росіян – 4243 (11,9%), євреїв – 5990 (16,8%), представників інших етнічних груп – 428 (12%) [1].

Ніжинська вища школа на рубежі 20–30-х рр. переживає складні часи. Після короткого періоду розрухи радянська влада провела низку освітніх перетворень, які змінили назву, структуру, зміст і завдання ніжинського вузу. З червня 1921 р. він отримав назву Ніжинського інституту народної освіти (далі НІНО). Серед найбільш помітних перетворень – якісне оновлення соціального та етнічного складу студентства. Переважну його кількість склали селянська та робітнича молодь, що відбулося і на етнічному представництві. За анкетними даними українцями себе назвало бл 80 % студентів (хоча лише незначна частина анкет була заповнена українською мовою), росіян – 15–20% [2]. Цікаво, що росіянами (“руськими”) себе ідентифікували більшість викладачів (9 із 14). Причому серед них були як вихідці з російських губерній колишньої Російської імперії (професори Тихомиров з Тульської губернії, Семенов І.І. з Москви, Рєзанов В.І. – “великорос из Курской губернии”), так і “руськие” з українських міст та сіл [3].

На середину 1920-х р. ситуація дещо змінилася. Зокрема на 1926 р. із 203 студентів, про яких збереглися дані, представників нацменшин було 54 чоловіки (25 %). Якщо в 1920 р. іноетнічні студенти ідентифікували себе “руськими”, то тепер група представників нацменшин була набагато строкатішою. Лідерство ділили між собою росіяни (24 чол.) та євреї (23 чол.). Крім того, в анкетах значилися 2 поляки, молдаванин, болгарин, білорус, латиш і чех [4]. Щодо останніх 7 студентів, то, очевидно, вони були приїздими з інших регіонів, оскільки чисельність етнічних груп, до яких вони належали в Ніжині й Ніжинській окрузі, була досить обмежена. Зокрема у відомостях про національний склад членів спілок по м. Ніжину є дані про 24 білорусів, 1-го чеха і 5 татар [5]. У звіті голови ринкового комітету згадуються болгарин, китаєць і чех [6].

На кінець 20-х рр. етнічна структура ніжинського студентства в черговий раз змінюється. З 761 студента, які навчались на 1929–30 навчальний рік, українцями себе ідентифікували 75%. До 15% (122 чол.) зменшилося представництво інших етнічних груп [7]. Таку динаміку можна пояснити як об'єктивними причинами – поступовим вирівнюванням етнічної структури студентства НІНО, в напрямку наближення до абсолютних величин етнічного складу регіону, – так і політикою українізації, яку активно провадила радянська влада в зазначений період.

Рішення XII з'їзду РКП(б) про коренізацію були реалізовані в десятках директив та постанов ВУЦВК УРСР, які, в тому числі, стосувались і вищої освіти. Нова політика повинна була забезпечити як "спільні нужди і потреби всіх національностей Союзу" так і "спеціальні нужди і потреби окремих національностей" [8, т.2, с. 420].

Зокрема після директив ВУЦВК УРСР від 27 липня і 1 серпня 1923 р. про рівність мов в університеті була створена студентська комісія з українізації. Архіви зберегли прізвища перших активістів українізації: Борисенко (голова Комісії), Одарченко (секретар), Крементуло, Кулінич, Кононенко та ін. [9, с. 215].

Протоколи комісії дають уявлення про ті заходи, які зі студентської ініціативи повинні були допомогти уряду в реалізації політики. Серед них:

- створення української студентської книгарні;
- створення кабінету української мови;
- організація студій української мови;
- створення українського драматичного гуртка;
- організація українського хору;
- організація святкування українських свят (наприклад, дня народження Л. Глібова) та ін. [10].

Комісія запропонувала дирекції інституту 50% коштів, виділених на поповнення фондів бібліотеки, використовувати для придбання книжок українською мовою [11, с. 215].

Ініціативні заходи ніжинського студентства супроводжувались відповідною позицією керівництва вузу та вищих органів управління освітою та наукою. 1 лютого 1924 р. бюро НІНО прийняло рішення про запровадження в інституті українізації, що передбачало переведення на українську мову всіх сфер діяльності вузу: діловодства, викладання навчальних дисциплін, наукову роботу. Причому за наказом Народного комісаріату освіти планувалося завершити цей складний процес до 1926 р. [12]. Для координації роботи з Наркомату був надісланий спеціальний інспектор із українізації.

Від самого початку українізаційні ініціативи влади наштовхнулися на об'єктивні перешкоди. Найважливішими серед них була фахова неготовність викладачів і працівників НІНО – незнання мови [13].

За даними, наведеними в монографії Самойленка Г В і Самойленка О.Г., у 1924 р. із 25 викладачів українською мовою володіли лише 7 (28%), у той час як відповідний показник серед студентства сягав 80%. [14, с. 215]. Для вирішення цієї проблеми організуються спеціальні мовні курси для викладачів і співробітників, зокрема – гуртки української мови для першокурсників факультету соціального виховання та робітфаку [15]. Про серйозність ставлення до цього напрямку роботи свідчить вказівка про фінансування курсів. Зокрема вуз повинен був використовувати "спецкошти, а якщо їх немає – то за рахунок внутрішнього перегрупування як штату, так і навчального плану" [16].

На українську мову переходить організація наукової роботи, зокрема проведення наукових конференцій. Створюється система преміювання українських наукових розвідок [17].

На грудень 1926 р. курси та гуртки закриваються, оскільки за звітністю більшість викладачів і студентів оволоділи українською мовою [18]. Проте реальні результати були більш скромні. У тому ж 1926 р. із 27 дисциплін українською мовою викладалися лише 11 (40%) [19].

Не менш складною була проблема відсутності українських підручників для вищої школи [20]. Для її вирішення *всі кошти для друкарства* йшли на видання україномовної продукції, проводилися термінологічні наради.

Форсовані темпи українізації у поєднанні з революційною етикою радянського керівництва призвели до того, що не всі вписалися в черговий крутий віраж радянської політики. Зокрема постраждали представники нацменшин – як студенти, так і викладачі. Частина російської професури змушена була покинути вуз, так і не оволодівши українською мовою. Серед них були такі авторитетні й знані вчені, як Н.М. Бережков, І.Г. Турцевич та ін. [21]. На викладацьку роботу дозволялось брати викладачів зі знанням української мови, у гіршому випадку потрібен був спеціальний дозвіл НКО [22]. Така кадрова політика відсікала від вузу частину висококваліфікованих спеціалістів з дореволюційною освітою.

Не менш драматичні процеси проходили і в студентському середовищі, здавалось би, більш підготованому і до сприйняття, і до реалізації українізаційних заходів. По-перше, ті представники нацменшин, які навчалися у вузі і складали досить вагомий відсоток студентства, були позбавлені будь-якого права на реалізацію національних інтересів в освітній сфері. На 1926 р. жодна навчальна дисципліна не викладалася на мовах нацменшин (крім російської, яка, проте, мала також тимчасовий і неофіційний статус) [23]. Вивчення української мови стало обов'язковим для всіх. Наказом від 1925 р. було заборонено переведення на старші курси тих, хто не знав української мови. У нас нема даних про виключення з

НІНО через незнання мови, але в другій половині 20-х рр. незнання української мови було значною перешкодою при вступі до вузу [24].

Підсумовуючи зазначимо, що політика українізації та її здійснення суттєво вплинули на етнічну структуру ніжинського студентства. Воно стало більш однорідним і більш "українським".

Література

1. Відділ Чернігівського обласного державного архіву (ВЧОДАН), ф. р 60, оп. 1, спр. 913, арк. 5. Статистичні дані і виведене з них процентне співвідношення, гадаємо, зберігалось (з урахуванням природнього приросту) протягом усього періоду 20-х рр. аж до початку масових репресій та колективізації, які суттєво вплинули на демографічну ситуацію регіону).
2. ВЧОДАН, ф. 6121, оп. 22, спр. 7, арк. 2–17.
3. ВЧОДАН, ф. 6121, оп. 2, спр. 7, арк. 17–153.
4. ВЧОДАН, ф. 6121, оп. 1, спр. 93, арк. 3–6.
5. ВЧОДАН, ф. р 60, оп. 1, спр. 913, арк. 8–9.
6. ВЧОДАН, ф. р 60, оп. 1, спр. 913, арк. 12–13.
7. ВЧОДАН, ф. 6121, оп. 1, спр. 429, арк. 3,8,13,18.
8. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів. – К., 1979. – Т. 2. – С. 420.
9. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Н., 2005. – С. 215.
10. ВЧОДАН, ф. 6121, оп. 1, спр. 289, арк. 1–7.
11. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Вказана праця. – С. 215.
12. ВЧОДАН, ф. 6121, оп. 1, спр. 87, арк. 11.
13. ВЧОДАН, ф. 6121, оп. 1, спр. 87, арк. 26.
14. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Вказана праця. – С. 215.
15. ВЧОДАН, ф. 6121, оп. 1, спр. 87, арк. 2–3.
16. ВЧОДАН, ф. 6121, оп. 1, спр. 58, арк. 13.
17. ВЧОДАН, ф. 6121, оп. 1, спр. 100, арк. 13, 22, 27.
18. ВЧОДАН, ф. 6121, оп. 1, спр. 58, арк. 13.
19. ВЧОДАН, ф. 6121, оп. 1, спр. 93, арк. 1.
20. ВЧОДАН, ф. 6121, оп. 1, спр. 87, арк. 26.
21. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Вказана праця. – С. 216.
22. ВЧОДАН, ф. 6121, оп. 1, спр. 87, арк. 41.
23. ВЧОДАН, ф. 6121, оп. 1, спр. 87, арк. 46.
24. ВЧОДАН, ф. 6121, оп. 1, спр. 429, арк. 3, 8, 13, 18.

Н.О. Баранкова

Діяльність студентів і викладачів

Ніжинського інституту народної освіти в процесі українізації

Національна політика радянської влади 20-х-30-х рр. ХХ ст. в Україні, як відомо, отримала назву "українізація". Вона спричинила своєрідний ренесанс української мови, культури та освіти.

У квітні 1923 р. на XII з'їзд РКП(б) були чітко сформульовані основні положення політики коренізації: підготовка, виховання та висування кадрів корінної національності; врахування національних чинників при формуванні партійного і державного апарату; організація мережі навчальних закладів усіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей; глибоке вивчення національної історії, відродження й розвиток національних традицій і культури [8, с. 30–31].

Ця політика збіглася в часі з розгортанням більшовиками т. зв. культурної революції і тому справила на розвиток національної освіти найбільший вплив [7, с. 63].

Загальний огляд перебігу українізації в Україні зроблено в синтетичних працях з історії України даної доби [1; 2; 10]. Важливою віхою стала праця М. Дашкевича про сенс і крах українізації [3].

На жаль, проблема реалізації політики українізації в окремих регіонах, зокрема в Чернігівській губернії, а потім округах, слабо досліджувалася в українській історіографії. Практично не висвітленою залишається й історія окремих навчальних закладів у цьому контексті.

Метою даної статті є показати діяльність студентів і викладачі Ніжинського інституту народної освіти (далі НІНО), у першу чергу істориків та філологів, в роки проведення політики "українізації" на Україні та їхній внесок у розвиток української культури та науки.

Основою для підготовки статті стали оприлюднені збірки документів [8; 13] та слогади ніжинців, зокрема мемуари І. Кошелівця [6], які М. Слабошлицький відносить "до найцікавіших явищ мемуаристики" [11, с. 165].

Згідно з планом Чернігівського губвідділу народної освіти, починаючи з липня 1923 р. і до 1 вересня 1925 р. повинна була бути проведена українізація всіх рівнів освіти. У той же час для органів народної освіти, охорони здоров'я, суду, земельного управління встановлювався дещо інша дата завершення їх остаточної українізації: 1 січня 1924 р. [13, с. 5].

Для виконання українізації даного регіону губвідділом народної освіти України був розроблений відповідний план, згідно з яким: українізації серед вузів у першу чергу підлягали педагогічні, сільськогосподарські та кооперативні; терміном її проведення визначили 2 роки [13, с. 6]. При цьому з 15 лютого 1923 р. проводилася часткова українізація цих закладів, а з початку майбутнього, 1924/25 навчального року (не пізніше 1 вересня 1924 р.), – усі предмети повинні були викладатися українською мовою [13, с. 7].

На Чернігівщині було лише два заклади такого типу: НІНО та Чернігівський інститут народної освіти [13, с. 7].

На початок 1923 р. демографічна ситуація на Чернігівщині була наступною: на цій території проживали 87,3% українців, 9% росіян, 3%

Переважна більшість викладачів не володіли українською мовою, показовим у цьому відношенні є оприлюднений лист академіка К.В. Харламповича до М.С. Грушевського, який ще з заслання писав: "Задали Ви мені [...] великий тягар – писати до Вас по-українськи. Важко писати, коли не вмієш добре балакати" [12, с. 84], то для студентів цієї проблеми не існувало. Їхня українськість була само собою зрозумілою, для них, як писав І. Кошелівць, важливіше було ховати своє соціальне походження, вступити до комсомолу "з єдиним наміром вирватися з села в науку" [6, с. 40].

На базі НІНО для нагляду за українізацією була створена комісія з українізації цього закладу, яка складалася зі студентів цього навчального закладу [13, с. 16]. Саме вона ухвалювала рішення щодо проведення цієї полтики. Адміністративно-технічний апарат вузу повинен був повністю українізуватися до 15 березня 1924 р., до цієї дати планувалося повністю перевести діловодство на ведення українською мовою [13, с. 16].

Студентська комісія видавала декларації щодо проведення політики українізації НІНО [13, с. 16]. Перша з них була ухвалена в грудні 1923 р. Вона визначила основні напрямки та умови проведення національної політики у навчальному закладі. Особливу увагу варто звернути на наступні її пункти:

"3. Через те, що всі дисципліни, що читаються в ІНО (соцвиху та робітфаку), перевести на українську мову неможливо за браком лекторських сил, тому з початку зимового триместру мусять читатися на українській мові такі дисципліни: історія українського письменництва, українська мова та порівняльне мовознавство, історія української культури та викладання фізкультури" [13, с. 16–17].

"8. При семінарі підвищеного типу української літератури та мови мусить бути організована студія української літератури з відділами:

а) для більш практичного ознайомлення з мовою мусить бути організований драмгурток;

б) мусить бути організований гурток по проведенню судів та різних революційних та літературних свят, що проводилися б виключно українською мовою" [13, с. 17].

Українізації з початку нового триместру підлягали також семінари соціального виховання та гурток оповідачів. Передбачалося: створення студії мови для наукової праці; для тих, хто погано володів або зовсім не володів мовами, засновувалися самокурси в галузях правильної літературної мови, читання та писання, при цьому до роботи залучалися студенти, що гарно володіли мовою. Стінгазети мали також виходити українською мовою [13, с. 17].

Студенти, що володіли українською мовою, мали писати реферати, доповіді та інші праці українською мовою. Протоколи семінарів (соціаль-

ного виховання, української літератури), гуртків (оповідачів, педагогів) та студій (української історії, мови), а також оголошення з початку нового триместра повинні були видаватися лише українською мовою [13, с. 18].

Для організації української книгозбиральні планувалося надавати 50% суми, що асигнувалася наркоматом освіти, для академічних справ [13, с. 18].

Важливою складовою частиною реалізації в Ніжинському ІНО українізації було заохочення педагогічного складу до викладання українською мовою [13, с. 18]. Станом на 8 грудня 1924 р. у НІНО в складі факультетів робітничого та соціального виховання викладали 25 професорів. Із них українську мову викладали 7 чоловік, читали предмети українською мовою – 2, а знали мову – 15 [13, с. 34].

Викладачі старанно вивчали українську мову. Так, І. Кошелівець пригадував, що професор В.І. Резанов, росіянин за походженням, як "проголосили українізацію – сумлінно наламувався читати лекції з західноєвропейської літератури по-українському" [6, с. 76].

Студенти на той же час за мовною ознакою розподілилися наступним чином: тих, хто знають українську мову нараховувалося 225 чоловік, а тих, хто не знають – 56 [13, с. 34]. За національністю студенти НІНО розподілялися так: українців було – 210 чоловік, росіян – 24, євреїв – 43, поляків – 1, білорусів – 3 [13, с. 34–35]. У 1924 р. усі абітурієнти НІНО володіли українською мовою [13, с. 35].

У першому триместрі 1924 р. українською мовою викладалися 35% від усіх дисциплін навчальної програми в НІНО. Серед них: політекономія, історія класової боротьби на Україні, семінар марксознавства, українська мова, українське письменництво, літературна студія, елементи соціального виховання, політосвітня праця, соцекономічний мінімум, історія українського народу та педпрактикум (частково) [13, с. 35].

На робфаку були створені гуртки для професорів і студентів з вивчення української мови, проводився семінар української мови та літератури вищого типу. На базі інституту діяла спілка українських письменників "Плуг" та літературна студія на III-ому курсі [13, с. 35].

Аспіранти науково-дослідної кафедри на кінець 1924 р. знали українську мову. ВНЗ на той же період мав лише 5% українських книг і підручників, більшість цієї літератури припадало на дисципліни суспільствознавства, педагогіки та українознавства. Серед періодичних видань, що передплачувалися інститутом, лише 30% були україномовними [13, с. 35]. Дипломні роботи студентів НІНО до 1924 р. були написані російською мовою [13, с. 36].

Діловодство виконбюро та його відділів, а також профорганізації студентства та осередку КП(б)У велось українською мовою, а ЛКСМУ -

Діловодство виконбюро та його відділів, а також профорганізації студентства та осередку КП(б)У велося українською мовою, а ЛКСМУ - російською. Всі оголошення адміністрації навчального закладу писалися українською мовою [13, с. 36].

Активну участь брали студенти НІНО у проведенні місячника розповсюдження української пролетарської літератури та організації художніх вечорів на Чернігівщині (1 березня–1 квітня 1929 р.), у місці Ніжині [13, с. 103].

Окружна газета писала на початку 1930 р., що осередок культурної змички при Ніжинському ІНО нараховувало 150 чоловік. Для "обслуговування підшефного села Кунашівки" було направлено 7 студентських бригад, приблизно по 10 осіб у кожній. Під керівництвом проф. НІНО К. Штепи на різдвяні свята була створена й "ударна група безвірників" [9].

Звичайно, ці заходи посилили радянський ідейний характер, але в контексті нашої теми важливо підкреслити, що вони проводились українською мовою.

Згортання українізації означало крах наукових кар'єр, сподівань багатьох викладачів і студентів ІНО. І. Кошелівець писав, що влітку 1930 р. ніхто не знав, що буде з аспірантурою у ВУАН [6, с. 10]. У науковій літературі висвітлені трагічні долі багатьох викладачів НІНО: О.М. Ільковича, Є.А. Рихлика, А.Г. Єршова, М.Н. Петровського та інших [4, с. 13–15; 5, с. 64–65].

Таким чином, ми бачимо, що студентська молодь і викладацький склад Ніжинського інституту народної освіти активно включився в реалізацію політики українізації у рідному місті та Ніжинській окрузі. Подальше дослідження теми, без сумніву, виявить чимало нових фактів і дасть змогу повніше розкрити цю цікаву й малодосліджену тему.

Література

1. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. – К., 1996. – С. 169–175.
2. Гунчак Т. Україна перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 83–192; Історія України: Нове бачення: У 2-х т. – К., 1996. – Т. 2. – С. 202–210.
3. Дашкевич Я. Україна вчора і нині: нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С. 78–88.
4. Кондрашов В. "З корінням вирвати націоналістично-контрреволюційні елементи з Н.П.І." // Сіверянський літопис. – 1998. – №2. – С. 13–15.
5. Коновальчук В. Румунський "білогардієць" з Ніжинського педінституту) // Сіверянський літопис. – 2002. – №6. – С. 64–65.
6. Кошелівець І. Розмови в дорозі до себе: Фрагменти спогадів та інше. – К., 1994. – 317 с.
7. Мицик Ю.А., Бажан О.Г. Історія України. З 1914 р. до наших днів. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2003. – Ч. ІІІ. – 230 с.

8. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / У поряд.: І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка; за ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища шк., 1997. – Ч. 2. – 740 с.
9. Нове село: Селянська газета. – 1930. – 13 січня. – С. 2.
10. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та інші. – К., 2003. – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938), С. Кульчицький (кер.), Ю.І. Шаповал, В.А. Греченко та ін. – С. 188–196.
11. Слабошпицький М. Україна в далеких іменах // Київ. – 2004 – №11–12. – С. 165.
12. Справа академіка К.В. Харламповича (публікація, передмова та коментарі О. Морозова) // Сіверянський літопис. – 2000. – №1. – С. 84.
13. Українізація на Чернігівщині в 20–30-ті роки (добірка документів).
14. Державний архів Чернігівської області / Упорядники Полетун Н.М., Сурабко Л.Ф. – Чернігів, 1997. – 129 с.

А.І. Чуткий

Історичне літературознавство в Університеті Св. Володимира: виникнення наукової традиції (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Вузи України завжди відзначалися тісним зв'язком своїх наукових традицій та обміном викладацькими кадрами. Причому особливо інтенсивно це відбувалось у географічно близьких вузах. Оскільки на середину ХІХ ст. у Підросійській Україні сформувалося три головних освітніх центри вищого типу – Київській та Харківський університети, а також Ніжинський ліцей (згодом Історико-філологічний інститут), то саме між цими центрами і здійснювався особливо інтенсивно обмін кадрами та науково-педагогічним досвідом. На підставі дослідження наукових традицій в одному з цих центрів можна робити узагальнення щодо стану наукової традиції у всіх цих наукових центрах загалом.

Головна мета даної статті – з'ясування наявності наукових традицій в Університеті Св. Володимира й професорської культури в даному вузі (теми, яка є основним змістом наших досліджень) [37; 38; 39; 40]. Це ми зробимо через розгляд становлення традиції історичного літературознавства – міждисциплінарної галузі наукових знань, що потребувала поєднання різних компонентів досліджень, тобто – вимагала спеціальної уваги та зацікавленості з боку тих, хто нею займався. Її становлення і розвиток в Університеті Св. Володимира були обумовлені не лише фаховою спрямованістю тих, хто розвивав ці дослідження, але й спільністю наукових інтересів істориків, філологів та мовознавців, що працювали в Київському університеті, та їх зв'язку з ін. університетськими центрами наукових студій в Україні, Росії та у загальноєвропейському контексті в цілому. Таким

нерозривний зв'язок наукових досліджень в Україні та Західній Європі і, відповідно, про загалом європейську спрямованість української культури (складовою якої і була професорська культура).

Виходячи з усього вище зазначеного, можемо стверджувати, що актуальність даного дослідження поєднує, перш за все, одразу три компоненти: вивчення процесів розвитку історичного літературознавства в стінах Київського університету; дослідження (через наукову традицію) професорської культури в Університеті Св. Володимира; доведення контекстуальності розвитку української науки та культури в загальноєвропейському контексті культурного розвитку.

Актуальність даного дослідження обумовлюється також і тим, що пропонувана тема не була вивчена саме як складова історичної науки – ситуація парадоксальна, адже за кордоном історичне літературознавство вивчається в контексті саме цієї науки. Те ж було і в Україні у дореволюційний період. Натомість на сьогодні в українській історичній науці літературознавчі екскурси є незначними та констатують старі досягнення. Вони, зокрема, присутні і в ювілейних виданнях з історії Київського університету [10; 8; 4]. Подальша ж розробка цієї галузі монополізована філологами [13]. В останніх ювілейних виданнях з нагоди 170-річчя Київського університету історико-літературознавчі дослідження також віднесені до сфери філології, хоча й визнано переважання у них історизму [14, с. 234–236]. Про ключову роль історичного контексту гуманітарних досліджень в Україні другої половини XIX – початку XX ст. зазначено і в нещодавно захищеній докторській дисертації С.П. Стельмаха [30] та у його монографії, виданій цього ж року [29]. Відповідно, ситуація в дослідженні даної теми має тенденцію до зміни в напрямку об'єктивізації досліджень історичного літературознавства. В цьому контексті побудовано і наше дослідження, яким ми намагались прислужитися виправленню ситуації задля включення (повернення) досліджень з історичного літературознавства також і в контекст історичної науки, що сприяло б синхронізації розвитку останньої із загальносвітним науковим контекстом.

В історичній науці, починаючи з XIX ст., все більше уваги почало приділятися вивченню джерельної бази, і, зокрема, використанню пам'яток літератури та фольклору. Тому саме в XIX ст. у Західній Європі відбулося становлення історичного літературознавства як одного з елементів історичного джерелознавства. На цей час припадає діяльність такого видатного німецького історика, як Л. Ранке (1795–1886), який, разом з Б. Нібуром та Т. Момзенем, розпочав критичне вивчення та впровадження у науковий обіг також і пам'яток літератури як історичних джерел [28, с. 19–20]. У Франції в цьому контексті працювали Ш. Ланглуа, Ш. Сеньобос та ін., у Росії – М.І. Карєєв, О.М. Пипін, В.Ф. Міллер і т.д. [25, с. 60–61]. Не обійшли ці процеси й України. Центрами історичного літературознавства,

як і інших наукових досліджень загалом, тут були університети, зокрема – київський Університет Св. Володимира

Відповідно до Університетського статуту 1863 р. на історико-філологічних факультетах університетів Російської імперії створювалися нові кафедри, з поміж них – і кафедра історії загальної літератури [41, с. 41], перейменована згодом на кафедру історії західноєвропейських літератур. Її існування було підтверджено й Університетським уставом 1884 р. [41, с. 151], який "определил структуру российских университетов вплоть до 1917 г." [41, с. 4]. Саме ця кафедра стала в університеті центром досліджень з історичного літературознавства. Інші підрозділи також приділяли увагу вивченню пам'яток літератури, але значно меншою мірою і з більшим філологічним контекстом.

Одним з перших викладачів кафедри історії загальної літератури в Університеті Св. Володимира був А.І. Лінніченко. Він працював в університеті до травня 1877 р. і паралельно з викладанням виконував і ряд інших обов'язків, а також читав лекції з історії світової літератури на київських Вищих жіночих курсах. Як видно з програми цих курсів [7], а також відсутності його праць у списках видань викладачів університету [7], він не належав до розряду геніїв науки. Між іншим, університет залишив добровільно, маючи звання доцента, хоча й пропрацював у ньому кілька десятиліть

Таким чином, можемо стверджувати, що А. Лінніченко був звичайним університетським викладачем, але саме він першим очолив кафедру історії загальної літератури в Університеті Св. Володимира, розробив програму та лекції з історії літератур, тобто започаткував вивчення цього предмету в Київському університеті. Заслугою А.І. Лінніченка було і те, що він одним з перших оцінив наукові здібності М.П. Дашкевича та забезпечив йому працевлаштування в університеті. М. Дашкевич із 1873 по 1876 р. під керівництвом Лінніченка підготував дисертацію по кафедрі історії загальної літератури [7] і, після успішного захисту її в квітні 1877 р., був затверджений у ступені магістра історії загальної літератури. Після цього А. Лінніченко заявив, що залишає роботу в університеті. Він вказував на Дашкевича як на єдиного гідного кандидата на заміщення кафедри історії загальної літератури, що має здібності "к самостоятельной и плодотворной работе" [26]. Історико-філологічний факультет погодився з даною думкою і одностайно – справа рідкісна – обрав останнього у штатні доценти названої кафедри.

19 вересня 1877 р. М. Дашкевич виступив в університеті зі своєю першою лекцією, в якій наголошував на визначальності історії щодо літератури і важливості дослідження паралелей літературних сюжетів [6] – факт показовий, оскільки у вступних лекціях в той час було прийнято декларувати свої наукові принципи та пріоритети. Отже, дослідник

одразу ж заявив про переважання у своїй науковій і викладацькій діяльності історичного аспекту над філологічним. Зазначимо, що історизм пронизує всі літературознавчі курси М. Дашкевича (така ж тенденція була й у А. Лінніченка) і є визначальною ознакою як його концепції вивчення історії літератури, так і творчого методу загалом. Зауважимо, що хоч учений викладав в університеті лише літературознавчі курси, він водночас створив чимало власне історичних праць в ділянці україністики доби середньовіччя, і його перша наукова праця також мала суто історичний контекст [5]. Це ще більше підкреслювало власне історичне спрямування думки та методологічної настанови науковця.

У перший рік своєї викладацької діяльності в Київському університеті Дашкевич читав курс середньовічної народної словесності студентам 1–8 семестрів по дві години на тиждень [15, с. 55]. Таке навантаження збереглося у Миколи Павловича до вересня 1878 р., коли він перервав свою викладацьку діяльність унаслідок закордонного відрядження. Повернувшись звідти, з осені 1880 р. він поновив читання лекцій з історії західноєвропейських літератур в Університеті Св. Володимира. Причому вже в перший рік викладання після повернення з-за кордону змінив тематику своїх лекційних курсів – розпочав викладати історію літератур тих країн, які відвідав. Подібна тенденція (звернення уваги на літературу країн, у яких побував науковець) збереглась і в подальшому, що засвідчує значний зібраний ним за кордоном матеріал. Так, у 1881–1882 навчальному році М. Дашкевич читав історію західноєвропейської літератури IX–XI ст. та історію англійської, німецької і французької літератур XVII–XVIII ст. З цього року він також почав вести практичні заняття з історії загальної літератури [16, с. 169]. У 1882–1883 навчальному році продовжив читання загального курсу та ведення практичних занять з історії загальної літератури. Проте, замість лекцій з історії кількох національних літератур, у цей рік він зосередився виключно на історії англійської літератури XVII–XVIII ст. (оскільки в Англії він перебував довший час і зібрав там більше матеріалів) [17, с. 82–84].

У 1883–1884 навчальному році М. Дашкевич продовжував читання курсу історії західноєвропейських літератур [18, с. 58]. Натомість, з 1884–1885 рр. він перейшов до читання нових дисциплін спеціального характеру – порівняльної історичної поетики в поєднанні з історією Відродження [19, с. 304]. З наступного року (вже в якості екстраординарного професора) читав вступ в історію літератури й запровадив романський семінарій (1 год на тиждень для студентів всіх семестрів) [20, с. 381].

Загалом, з цього часу і до завершення своєї викладацької діяльності. М.П. Дашкевич читав загальні курси з історії німецької, французької, італійської та англійської літератури доби середньовіччя й Нового часу, а

на практичних заняттях аналізував найбільш важливі пам'ятки цих літератур мовою оригіналу.

І тематично, і методологічно лекційні курси М. Дашкевича є набагато глибшими і змістовнішими, ніж у А. Лінніченка, вони підкріплені значною науковою базою, частим зверненням до першоджерел. Усе це свідчило про те, що в особі першого Університет Св. Володимира отримав чудаового знавця свого предмету. Причому, як справедливо відзначав Т.Д. Флормінський: "Дашкевич был, собственно, первым настоящим профессором истории западноевропейских литератур в Университете Св. Владимира и поставил преподавание этого предмета так широко и разносторонне, как это едва ли было в каком-либо другом русском университете" [32, с. 16]. З думкою, що саме з ім'ям М. Дашкевича був пов'язаний початок серйозного наукового вивчення історії західноєвропейських літератур в Університеті Св. Володимира, погоджувалися також інші його колеги [27, с. 266], і навіть радянська історіографія [10, с. 235–236].

Важливим у викладацькій діяльності М. Дашкевича було і те, що він зміг підготувати по своїй кафедрі певне коло учнів, з діяльністю яких був пов'язаний подальший розвиток історико-літературознавчих студій в Київському університеті. З цих осіб назвемо, зокрема, І.В. Шаровольського, в подальшому відомого германіста; Ф.Г. Де-ла-Барта – значного дослідника романських літератур; В.О. Розова – засновника викладання в Київському університеті курсу історії української мови. Між іншим, деякі з учнів Дашкевича викладали і в Ніжинському історико-філологічному інституті.

Високий рівень наукових і викладацьких заслуг М.П. Дашкевича засвідчує і той факт, що його хотіли бачити в особовому складі Московського та Львівського університетів (про це, зокрема, згадував І.Я. Франко [34, с. 525]), але Микола Павлович залишився відданим *alma mater*.

У 1904 р. М.П. Дашкевич вийшов на пенсію, але за власним проханням, підтриманим керівництвом університету й задоволенням міністром народної освіти, продовжив читання лекцій в університеті (вже в якості позаштатного професора) [35].

У 1904–1905 рр. науковець читав історію західноєвропейських національних літератур нового часу, реалізм і натуралізм у західноєвропейських літературах та вів практичні заняття [21, с. 4–5; 15–16].

В останні роки викладацької діяльності М. Дашкевич поступово зменшував своє лекційне навантаження, яке переходило до його учнів. Сам Дашкевич продовжував читання загальної історії західноєвропейських літератур і вів практичні заняття. Втім і в цей період ним запроваджувалися нові лекційні курси: "Образ человека по новой литературе" та окремі курси з історії західноєвропейської середньовічної християнської

літератури [22; 23; 24] (останній курс особливо цікавий, оскільки може розглядатись як прояв посиленних духовних пошуків професора у передчутті наближення смерті). Микола Павлович планував читати лекції і надалі, принаймні на 1907–1908 навчальний рік він мав 3-годинне навантаження на тиждень. Проте значне загострення хвороби перекреслило ці плани, прикувавши вченого з осені 1907 р. до ліжка, а 20 січня 1908 р. його не стало.

Оцінюючи викладацьку діяльність М.П. Дашкевича в Університеті Св. Володимира, мусимо визнати справедливість висловлювань його сучасників (вище згаданих), що саме завдяки йому викладання історії західноєвропейських літератур в Університеті Св. Володимира було поставлено надзвичайно високо. Показово, що після смерті Миколи Павловича жоден з його учнів не зміг охопити всього тематичного спектру лекційних курсів. Недаремно вже у 1908 р. гостро постало питання видання рукописних лекційних курсів М. Дашкевича, котре, однак, так і не було реалізоване. Чимало текстів лекцій за різні роки викладання зберігаються в особистому архіві, котрий передала після смерті його дружина [9, ф. 65, спр. 8, 10–29, 31, 33, 35, 37, 38, 42–50, 53–56, 60–74, 76, 82–85, 256–258]. Об'єднуючим для всіх цих лекційних курсів є те, що в них М. Дашкевич виступає перш за все як історик. Літературні твори розглядалися ним як історичні джерела і сама література подавалася в контексті загальноісторичного процесу, в залежність від якого ним ставився розвиток літератури. Більше того, в лекціях з історії літератури приділено увагу й питанням суто історичної науки, зокрема періодизації середньовічної та нової історії, з'ясуванню тенденцій як у історичному розвитку Західної Європи загалом, так і окремих західноєвропейських країн (Франція, Німеччина, Італія, Англія) зокрема, оцінці конкретних історичних подій тощо.

Таким чином, М.П. Дашкевич виступив своєрідною зв'язуючою ланкою у становленні і розвитку традиції історичного літературознавства в Університеті Св. Володимира між початківцем цього напрямку досліджень А.І. Лінніченком й подальшими поколіннями науковців Київського університету. Унікальна роль М. Дашкевича в цій справі полягала в тому, що він єдиний зміг поєднати на високому науковому рівні історичні дослідження з історії української, російської та романо-германських літератур. А. Лінніченко не досяг цього рівня. Наступники професора збагатили його науковий доробок, але кожен з них працював у значно вужчих тематичних рамках.

Отже, М.П. Дашкевичу по праву належить ключове місце у становленні традиції історичного літературознавства в Університеті Св. Володимира, яке припадає на другу половину XIX – початок XX ст. Проте варто зазначити, що крім М. Дашкевича, його попередника А. Лінніченка та наступників, які займалися літературознавчими студіями в силу відповідної

спрямованості кафедри, котру вони займали в університеті; вивченню пам'яток літератури приділяли увагу також і представники ін. кафедр історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира.

Так, О.О. Котляревський працював у тій сфері, що й А.І. Лінніченко та М.П. Дашкевич і, за словами колег по університету, "был одним из основательнейших и немногих в России знатоков западноевропейских литератур" [31, с. 83]. Вивчав Котляревський і українську літературу. Але період роботи в Університеті Св. Володимира був надто короткотривалим [9, ф. 219, спр. 23, арк. 2], хоча він і встиг справити певний вплив на розвиток літературознавчих студій у навчальному закладі.

В Університеті Св. Володимира у другій половині XIX – на початку XX ст. працював і такий визначний історик-античник, як Ю.А. Кулаковський, який викладав в університеті, зокрема, курс історії римської літератури. Кулаковський зробив чимало і для вивчення візантійської та південнослов'янських літератур. Завдяки його діяльності Університет Св. Володимира перетворився на один з визнаних осередків антикознавства та візантиністики. Проте власної наукової школи Кулаковський не створив і в післяреволюційний період цей напрямок літературознавчих досліджень у Київському університеті практично припинився [36, с. 32–36].

Візантійську літературу досліджував і Т.Д. Флоринський, але більше уваги у своїх літературознавчих студіях він приділяв середньовічній та новій літературі південнослов'янських народів [4, кн. 1, с. 466–469]. Результати своїх наукових досліджень у цій сфері Тимофій Дмитрович активно впроваджував і в лекційні курси [33], готуючи учнів та послідовників. Зазначимо, що вивчення слов'янських літератур у Київському університеті після нього не припинялось і йшло по висхідній. Таким чином, завдяки зусиллям Т.Д. Флоринського Університет Св. Володимира на початку XX ст. перетворився на центр слов'янознавчих студій, а сам науковець здобув славу одного з найвизначніших дослідників історії слов'ян, що відобразилося, зокрема, і під час вшанування 25-річчя його наукової діяльності у 1904 р. [9, ф. 219, спр. 1–6, 16–23, 28].

У розвиток історичного літературознавства зробили внесок й ін. викладачі Університету Св. Володимира. Наприклад, Ф.І. Кнауер приділяв увагу вивченню східної літератури; П.В. Владимиров та І.П. Жданов – історії російської літератури; А.І. Сонні та Ф.Г. Міщенко – історії грецької літератури; А.І. Степович – історії чеської літератури; С.І. Бех вивчав римську словесність тощо. Відповідно, ці викладачі читали лекції з історії зазначених літератур в університеті. Але в силу того, що ці дослідження займали в їхній професійній діяльності значно менше місце, ніж у вище згаданих осіб, то ми не розглядаємо їхнього доробку у цій сфері, відсилаючи читачів до виданих праць і лекційних курсів (останні, так само як і

тематика лекцій, наявні в "Університетских известиях" окремими статтями та "Обозрениях преподавания в Университете св. Владимира").

Отже, можемо вести мову про оформлення в Університеті Св. Володимира у другій половині XIX ст. традиції вивчення історичного літературознавства, що об'єднала представників різних кафедр історико-філологічного факультету цього вузу та свідчить на користь не просто об'єднання їхніх наукових інтересів, але й про наявність спільної для них університетської культури (на офіційному рівні).

Також можемо стверджувати, що історичне літературознавство сформувалося в Університеті Св. Володимира як одна з допоміжних історичних дисциплін у другій половині XIX ст. Причому відбулось це завдяки зусиллям цілої низки вчених історико-філологічного факультету – перш за все кафедри історії загальної (західноєвропейської) літератури, а також і представників інших кафедр. Характерною рисою цих осіб вважаємо те, що всі вони були перш за все істориками. Їхні літературознавчі дослідження не вийшли на перше місце в науковій діяльності, а включалися в історичну тематику, як сферу їх головних наукових інтересів та пріоритетів досліджень. Навіть про Дашкевича, найбільшого дослідника літератур серед професорів Університету Св. Володимира другої половини XIX – початку XX ст., сучасники згадували перш за все як про історика і лише з часом, через забуття історичної спадщини цього вченого, про нього почали казати виключно як про літературознавця.

Таким чином, якщо підійти до справи неупереджено, враховуючи всі факти, то мусимо визнати, що історичне літературознавство завдячує своїм виникненням і розвитком, принаймні до початку XX ст., саме історикам. Лише у XX ст. ця галузь наукових досліджень була перехоплена в істориків і монополізована філологами. Звичайно, останні також зробили чимало для подальшого розвитку історичного літературознавства. Тому важливим здобутком, на нашу думку, було б перетворення історичного літературознавства на сферу співпраці істориків та філологів. Це сприяло б активізації літературознавчих досліджень в цілому і відкрило б для них нові перспективи розвитку, оскільки саме розвідки на стиці наук на сьогодні визнані найбільш перспективними.

Література

1. Александрова Г.А. До становлення української компаративістики // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка: Літературознавство, мовознавство, фольклористика. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 5–8.
2. Александрова Г.А. Наукова спадщина Миколи Дашкевича і розвиток порівняльного літературознавства в Україні кінця XIX – поч. XX ст.: Дис... канд. філол. наук: 10.01.05 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 199 арк.

3. Александрова Г.А. Традиції західноєвропейської та російської компаративістики в літературознавчих студіях Миколи Дашкевича // Мова та історія. – К., 1998. – Вип. 39. – С. 3–8.
4. Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. – К.: Прайм, 2000. – Кн. 1. – 697 с.; К., 2001. – Кн. 2. – 697 с.
5. Дашкевич Н.П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. – К.: Университетская типография, 1873. – 159 с.
6. Дашкевич Н.П. Постепенное развитие науки истории литератур и современное ее развитие // Университетские известия. – К., 1877. – № 10. – Ч. II. – С. 723–747.
7. Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 17, спр. 3, арк. 32–33 зв.
8. З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та слогах сучасників. – К.: Заповіт, 1994. – Кн. 1. – 398 с.; Кн. 2. – 453 с.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України.
10. Історія Київського університету (1834–1959). – К.: Видавництво Київського університету, 1959. – 629 с.
11. Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні (1834–2004 р.) / Під ред. проф. Г.Д. Казьмирчука. – К.: "Прайм-М", 2004. – 356 с.
12. Коломийцев В.Ф. Методология истории. – М.: РОССПЭН, 2001. – 191 с.
13. Наєнко М.К. Історія українського літературознавства. – К.: ВЦ "Академія", 2001. – 360 с.
14. Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1834–2004). – К.: НВЦ "Наша культура і наука", 2004. – 438 с.
15. Обзорение преподавания в Университете Св. Владимира во втором полугодии 1877–78 учебного г. // Университетские известия. – К., 1877. – № 12. – Ч. II. – С. 55.
16. Обзорение преподавания в Университете Св. Владимира во втором полугодии 1881–82 учебного года // Университетские известия. – К., 1881. – № 12. – Ч. I–II. – С. 169.
17. Обзорение преподавания в Университете Св. Владимира в первом полугодии 1882–83 учебного года // Университетские известия. – К., 1882. – № 7. – Ч. I–II. – С. 82–84.
18. Обзорение преподавания в Университете Св. Владимира в 1-м полугодии 1883–84 академ. года // Университетские известия. – К., 1883. – № 7. – Ч. I–II. – С. 58.
19. Обзорение преподавания в Университете Св. Владимира в 1-м полугодии 1884–85 учебного года // Университетские известия. – К., 1884. – № 7. – Ч. I–II. – С. 304.
20. Обзорение преподавания в Университете Св. Владимира в 1-м полугодии 1885 года // Университетские известия. – К., 1884. – № 12. – Ч. I–II. – С. 381.
21. Обзорение преподавания в Императорском Университете Св. Владимира в 1904–1905 уч. г. // Университетские известия. – К., 1904. – № 9. – Ч. I–II. – С. 4–5, 15–16.

22. Обзорение преподавания в Императорском Университете Св. Владимира на 1905–1906 уч. г. // Университетские известия. – К., 1905. – № 9. – Ч. I. – С. 17.
23. Обзорение преподавания в Императорском Университете Св. Владимира на 1906–1907 уч. г. // Университетские известия. – К., 1906. – № 10. – Ч. I. – С. 13–15, 27–28.
24. Обзорение преподавания в Императорском Университете Св. Владимира в осеннем полугодии 1907–1908 уч. г. // Университетские известия. – К., 1907. – № 10. – Ч. I. – С. 5–6, 10–14.
25. Про А. Двенадцать уроков по истории. – М.: РГГУ, 2000. – С. 60–61.
26. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира // Университетские известия. – К., 1877. – № 8. – С. 16.
27. Сперанский М.Н. Николай Павлович Дашкевич // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – СПб., 1908. – Кн. 2. – С. 266.
28. Стельмах С. Історична думка в Україні XIX – поч. XX ст. – К.: Академія, 1997. – 175 с.
29. Стельмах С.П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початку XX ст.). – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2005. – 378 с.
30. Стельмах С.П. Історична думка і методологія історії в Україні (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... д-ра істор. наук: 07.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2005. – 33 с.
31. Университетские известия. – К., 1881. – № 10. – Ч. II. – С. 83.
32. Флоринский Т.Д. Н.П. Дашкевич (некролог) // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1908. – № 9. – С. 16.
33. Флоринский Т.Д. Лекции по славянскому языкознанию. – К.: Университетская типография, 1895. – Ч. I. – 526 с.; К., 1897. – Ч. II. – 703 с.
34. Франко І.Я. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 49. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 525.
35. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф 707, оп. 65, спр. 77, арк. 1.
36. Чеканов В.Ю. До проблеми розвитку візантиністики у Київському університеті в другій половині XIX – на початку XX ст. // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – 2000. – Вип. 43. – С. 62 – 66.
37. Чуткий А.І. Михайло Максимович і Микола Дашкевич: проблема тягlosti наукової традиції в Університеті Св. Володимира // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 21. – С. 284–290.
38. Чуткий А.І. Професорський склад Університету Св. Володимира: нова мікросоціальна група другої половини XIX – початку XX ст. // Часопис української історії. – К., 2004. – Вип. 1. – С. 9–13.
39. Чуткий А.І. Професорська корпорація Університету Св. Володимира як окрема мікросоціальна група // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005. – Вип. 29. – С. 216–220.
40. Чуткий А.І. Про подвійну лояльність української інтелігенції Наддніпрянщини другої половини XIX ст. // Історичний журнал. – 2004. – № 10–11. – С. 38–43.
41. Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 г. – М.: Наука, 1976. – 230 с.

Демократизація Ніжинської вищої школи: проблеми і перспективи

Святкування 200-річчя Ніжинської вищої школи спонукає нас не лише з гордістю озирнутися назад, на пройдений університетом історичний шлях, віддаючи шану тим, хто своєю творчою самовідданою працею створював та примножував його славу, але й з надією поглянути вперед, критично замислитися над перспективами розвитку нашого університету. Сьогодні ми є свідками й учасниками процесу активного утвердження демократичних засад в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства. Приєднання України до Болонського процесу побудови об'єданого європейського простору вищої освіти вимагає кардинального реформування освітньої галузі. Ключовим завданням в цих умовах стає демократизація вищої школи. Але недостатньо просто визнати це, заявити, що вища освіта має бути освітою для демократії, — необхідно, спираючись на світовий досвід, визначити змістовні, методологічні та інституційні параметри нової освітньої моделі.

На сьогодні загальновизнано, що демократичний громадянин повинен поряд з ґрунтовною фаховою підготовкою мати міцні знання з історії, політології, культурології, права, економіки та досвід їх використання при розв'язанні проблем реального життя. У нього мають бути сформовані навички критичного мислення і толерантності як двох основних складових демократичної свідомості.

Очевидно, що ключова роль у формуванні громадянської компетентності студентської молоді належить соціально-гуманітарним дисциплінам. Між тим, аналіз практики їх викладання у Ніжинському університеті, де автор працює 15 років, показує, що навчальний процес дотепер націлений переважно на оволодіння студентами предметними знаннями, розвиток вміння вільно орієнтуватися у фактах, які, проте, не підлягають обговоренню. Це гарантує успішне складання іспитів, але не забезпечує досягнення ширшої соціальної мети — формування демократичної свідомості та громадянської компетентності. По суті, сучасна освітня модель є систематично-консервативною: "вантаж" знань, що надається студентові, розрахований на "всі випадки життя", однак основна його частина не знаходить застосування у подальшій професійній діяльності. Ідеальний випускник університету — "ходячий енциклопедичний збірник", але при цьому він здебільшого зовсім не готовий жити і працювати в умовах, що динамічно змінюються, не може відшукати у гігантському калейдоскопі одержаних знань переконливі відповіді на складні питання сьогодення, відстояти власну життєву позицію й бути толерантним до інших точок зору, поводитися у демократичний спосіб. Отже, очевидною

насамперед є потреба у реформуванні змісту соціально-гуманітарної освіти в Ніжинському університеті.

Соціально-гуманітарні курси покликані акцентувати увагу на закономірності демократичного поступу людства впродовж століть, ролі особистості та її історичній відповідальності перед суспільством, загальнолюдських цінностях. Звернення до філософії та методології історії, які постійно представляють плюралізм поглядів, сприятиме формуванню толерантності, допоможе протистояти стереотипному мисленню, необ'єктивності та спотворенню фактів. Опанування фактичними знаннями має стати основою формування особистої позиції, здатності до конструктивного розв'язання суперечливих питань. Уникати їх у процесі викладання означає не лише залишати істотну лакуну в арсеналі знань молоді, її підготовці до життя у суспільстві, але й суперечити самій природі освіти. Демократична освіта вимагає досвіду активної участі у колективному вирішенні проблем і розвитку, окрім гарної пам'яті, таких якостей ментальності, як готовність та здатність сприйняти й зрозуміти інтереси, віру та погляди інших, аргументовано мислити та цінувати істину, факти; брати участь у прийнятті рішень, обираючи між альтернативами і спираючись на принципи свободи вибору та неупередженості [11, с. 57].

Важливу роль у демократизації освіти має відіграти курс критичного мислення, яке не є виключно продуктом демократичного способу життя, а й в значній мірі чинником його формування. Як окрема академічна дисципліна критичне мислення протягом останніх 25–30 років викладається в університетах країн Заходу, зокрема США. Експериментальне впровадження такого курсу має місце й у пострадянських країнах, у тому числі в Україні, однак популяризацію набутого досвіду Міністерством освіти та українською педагогічною пресою важко визнати широкою і систематичною. Критичне мислення має виступати і як системний чинник викладання соціально-гуманітарних дисциплін. "Наскрізне критичне мислення" як методологічний підхід передбачає послідовне вироблення і закріплення навичок інтелектуальної критики в процесі навчання, підвищення ефективності подання того предметного матеріалу, в якому його реалізовано.

Унікальна роль соціально-гуманітарної освіти у формуванні нового покоління демократичних громадян знаходиться в очевидній суперечності з тенденцією до скорочення академічних годин на дисципліні цього циклу, втіленою у нових державних освітніх стандартах. Ніжинський університет має сказати своє рішуче "ні" спробам чиновників з Міністерства освіти позбавити студентів можливості на високому науково-теоретичному рівні навчатися історії України, теорії і практиці її сучасного суспільного життя.

Демократизація освіти, посилення її громадянського змісту поряд з оновленням змісту академічних курсів передбачає зміни в методиці їх викладання, пріоритетність особистісно зорієнтованих, інтерактивних методів, які забезпечать активну та відповідальну участь студентів у процесі навчання з метою не лише здобуття спеціальних предметних знань, але й оволодіння навичками їх практичного застосування. На думку автора, лише застосування методів активного навчання забезпечить реалізацію принципово нового підходу до соціально-гуманітарної освіти на зміну поверховому запам'ятовуванню та відтворенню матеріалу з підручника або слів викладача мають прийти поглиблене розуміння і навички розв'язання проблем. Тим самим буде досягнута мета демократичної освіти – незалежно, критично та творчо мисляча особистість, демократичний громадянин. Зарубіжні фахівці з дидактики вищої школи широко досліджують та впроваджують інноваційні навчальні методики, спрямовані на розвиток інтелектуальних та соціально-комунікативних навичок студентів [2;7;9;10;13]. Цікавий досвід організації активного навчання накопичений і педагогами вищої школи з пострадянських країн [1;3].

Як засвідчує багаторічний професійний досвід автора, основним методом у практиці більшості викладачів університету залишається лекція. Однак навіть бездоганно підготовлена і майстерно прочитана традиційна лекція, залишаючись складовою "парадигми викладання", відводить студентській аудиторії пасивну роль. Студенти – лише свідки закінченого продукту, а не учасники процесу. Традиційна лекція-монолог, за допомогою якого студентам подаються численні факти та постулати, що практично не підлягають обговоренню, принципово суперечить принципам демократичної освіти. До того ж можливості подачі інформації на лекції обмежуються "конкуренцією" з боку інших інформаційних джерел (книг, періодичних видань, ЗМІ, ресурсів Інтернет), а також особливостями людського сприйняття. Як відомо, за 15–20 хвилин лекція-монолог утрачає свою ефективність через ослаблення концентрації уваги студентів. Отже, постає проблема розробки і впровадження стратегій, здатних забезпечити такий рівень залучення студентів під час лекції, який би сприяв їх ефективній навчальній діяльності і водночас формуванню у них навичок демократичного спілкування. В ході виконання дослідницького проекту, здійсненого в рамках Програми Стажування Молодих Викладачів (JFDP) в університеті штату Айова (США) у 2001–2002 рр., та в процесі викладання курсів "Новітня історія країн Європи й Америки", "Демократія і громадянська освіта" у Ніжинському державному університеті нами було апробовано кілька інноваційних варіантів лекцій, спільну ознаку яких становила *участь у них студентів*. Отриманий досвід переконує у тому, що багаточисленність аудито-

рії не є перешкодою для активної взаємодії студентів на лекції. Більшість дослідників доходять висновку, що саме участь студентів у навчальній діяльності під час лекції забезпечує її ефективність [3; 8; 9; 10]. Цю думку поділяють і самі студенти. Визначаючи ефективну лекцію, вони наголошують на важливості презентації не стільки фактів, скільки різноманітності поглядів і ідей. При цьому студенти відзначають тих викладачів, які ставляться до них з повагою, є доступними і зацікавленими у прогресі студентів у навчанні, вміють залучити їх до активної участі у навчальній діяльності [8, с. 230; 232].

Невичерпний потенціал активного навчання має семінарське заняття, що забезпечує йому, як формі організації навчальної діяльності найвищий рейтинг популярності серед студентів на Заході [8, с. 231]. Традиційні для Ніжинського, як і більшості українських університетів семінари, що являють собою серію студентських доповідей, які здебільшого реферують підручник або лише одну з рекомендованих публікацій, до певної міри стимулюють навчальну діяльність самих доповідачів, тоді як більшість студентів групи, виступаючи в ролі пасивних слухачів, позбавлена стимулу розвитку навичок аналітичного і критичного мислення та спілкування. Такий стимул здатен забезпечити перехід від традиційного семінару до заняття, побудованого на принципах групової діяльності [9; 13; 14, 15;]. *Кооперативні стратегії навчання* надають студентів можливість опановувати зміст програми і, разом з тим, набувати навички, необхідні для його подальшої професійної кар'єри, а також соціального життя поза навчанням і працею. Аналіз досвіду кооперативного навчання дає підстави для висновку, що таке навчання повинно концентруватися на п'яти основних елементах: позитивній взаємозалежності, індивідуальній відповідальності, стимулюючій взаємодії, навичках співробітництва, а також аналізі роботи групи [15]. "Навчання через співпрацю" передбачає кардинальну зміну ролі як студента, так і викладача. Студент із пасивного слухача та спостерігача перетворюється на активного учасника навчальної діяльності; відвідування заняття стає результатом не особистого вибору, а очікувань колективу, відповідальність перед яким помітно зростає, на зміну задовільному рівню підготовки до заняття приходить високий; студент вчиться бачити в однокурсниках не суперників, а партнерів по навчанню, додаткове джерело авторитету і знань (поряд з викладачем та підручником) [14, с. 2]. Викладач при цьому втрачає статус авторитарної влади, монополіста на істину, а сприймається студентами як авторитетний помічник, толерантний лідер навчального процесу.

Провідною стратегією заохочення молоді до активної участі у груповій навчальній діяльності та у прийнятті рішень видається **дискусія**. Вона допомагає молодим громадянам набувати досвід вільного обгово-

рення суперечливих питань і тим самим моделює демократичне суспільство, цінності якого ми обстоюємо і яке прагнемо побудувати в Україні. Найважливішою передумовою успіху навчальної дискусії є вміння викладача створити таку атмосферу, в якій студенти захочуть висловити свої думки, використати свій інтелект, слухати і дискутувати [4, с. 48]. Повага викладача до студентів, його переконаність у їхній здатності самостійно генерувати значущі ідеї необхідні, щоб дискусія відбулася. При обговоренні проблеми слід заохочувати пошук студентами кількох різних варіантів її вирішення. Демократична дискусія скоріше передбачає оцінку і захист різних думок, аніж досягнення консенсусу. Водночас викладач має критично аналізувати свою власну точку зору на проблему й утримуватися від підтримки якоїсь однієї конкретної позиції в аудиторії.

Доводиться визнати, що викладачам Ніжинського університету поки що бракує досвіду проведення навчальних дискусій; переважна більшість сучасних методів організації обговорення досі не входить до їхнього методичного арсеналу.

Одним з методів, який використовується, щоб, так би мовити, "оживити" академічне заняття, є рольова гра. Досвід переконує, що рольові ігри істотно підвищують якість навчання, стимулюють творчу активність студентів, яка є першоосновою їх громадянської активності. Чинниками ефективності рольових навчальних методик дослідники вважають те, що, по-перше, гра становить невід'ємну частину людської природи, по-друге, рольова гра являє собою активну, а не пасивну форму навчання, по-третє, вона поєднує когнітивне й афективне навчання. Всупереч освітнім стереотипам, академізм і задоволення не повинні бути несумісними [5, с. 4]. До того ж рольові ігри формують навички, необхідні у подальшому професійному й соціальному житті молоді, насамперед учать приймати рішення, аналізувати витоки, альтернативи й наслідки подій та явищ, ефективно спілкуватися і взаємодіяти. Проте масштаби використання ігрових методик (навіть молодими викладачами) у нашому університеті залишаються вкрай обмеженими.

Активне навчання передбачає участь студентів не лише в реалізації методичних задумів викладача, але й у процесі пошуків ефективної методики. За допомогою методів "спільного початку" заняття і різних варіантів "зворотного зв'язку" викладач може не тільки врахувати рівень підготовки та прогресу студентської аудиторії, а й залучити студентів до спільного обговорення й розробки стратегії і прийомів організації занять. Така взаємодія стимулює зацікавленість і відповідальність студентів у процесі навчання. Відповідною до цілей активного навчання має бути й процедура оцінювання. Вона повинна об'єктивно віддзеркалювати прогрес студента, бути прозорою, максимально інформативною та стимулюючою щодо його участі в усіх формах навчальної діяльності.

Наш досвід свідчить, що основними бар'єрами на шляху використання активних методів у Ніжинській вищій школі залишаються брак відповідного методичного забезпечення викладачів, дефіцит часу та ресурсів, а також відсутність у студентів мотивації до свідомої участі у цьому процесі. Подолання цих бар'єрів має забезпечуватися вивченням викладачами університету кращих здобутків світової педагогічної думки та її подальшим творчим розвитком, але можливе виключно за умов реальної демократизації освітньої моделі, переходу від авторитарної педагогіки до "педагогіки співпраці", яка визнає особистість студента за початок і кінцеву мету освітнього процесу. При цьому основна функція викладача стає іншою – він не транслятор обов'язкового для запам'ятовування навчального матеріалу і єдиний суддя, що оцінює успішність студентів, а компетентний фахівець, менеджер навчального процесу, який реалізує його конструктивну стратегію. Активне залучення студента до навчальної діяльності, прийняття студентом відповідальності за її результати починається тоді, коли він розуміє мету методичних інновацій, усвідомлює їхні переваги порівняно з традиційною методикою викладання. Тому взаємодія зі студентською аудиторією, урахування її позиції щодо запропонованих викладачем навчальних стратегій є важливою умовою їх результативності.

Зміни у змісті та методах освіти вимагатимуть якісного оновлення **форм організації** навчального процесу в Ніжинському університеті у загальному контексті демократизації української вищої школи. Основою реальної демократизації має стати перехід від системи державного управління освітою з її жорсткими стандартами і централізованим плануванням навчального процесу до системи державної підтримки освіти, що базується на засадах академічної свободи. Лише за умов широкої автономії університету факультети та кафедри реально зможуть змінювати навчальні плани і програми, впроваджувати нові курси та освітні проекти, акцентуючи увагу на їх громадянському змісті. До регулярної практики кафедр мають увійти теоретичні семінари та дискусії щодо пріоритетних напрямків розвитку світової науки і педагогічної практики, підсумки яких (а не директиви чиновників Міністерства освіти) виступатимуть основою оновлення навчальних планів. Демократизація має передбачати вільний вибір студентами академічних курсів, створення під керівництвом досвідчених викладачів індивідуальних навчальних програм. Кредитно-модульна система організації навчального процесу, за якою працюють західні університети, переконує, що свобода вибору поряд із максимальним задоволенням інтересів студента забезпечує також його особисту відповідальність за свою фахову підготовку. Отже, є важливим чинником демократичної освіти. Основний же урок, який ми маємо винести з досвіду західних демократій, полягає у концептуальній гнучкості і здатності

освітньої системи до саморегулювання постійного самовдосконалення відповідно до соціальної та економічної кон'юнктури

Надання освіти громадянського змісту можливе лише за умов створення *демократичного клімату* в університеті: відмови адміністрації від авторитарно-бюрократичного стилю керівництва, її інформаційної відкритості; гарантій свободи творчості викладача; толерантного, діалогічного характеру спілкування між викладачами і студентами. Якщо університет не буде "демократією в мініатюрі", якщо студенти не матимуть можливості відчутти на практиці, що означають громадянські права та відповідальність, демократична освіта матиме вкрай обмежений виховний вплив. Інституційна демократія передбачає принципово нову роль представницьких органів кафедр і факультетів (загальних зборів, рад, комісій тощо), студентського самоврядування, незалежної вузівської преси. Вони мають виступати не формальним додатком, "п'ятим колесом до воза" адміністрації університету, яким вони є зараз, а повноправним і впливовим учасником процесу формування і реалізації його освітньої політики. Саме досвід участі в студентському самоврядуванні матиме вирішальне значення для формування активної позиції молоді щодо реалізації демократичних ідеалів та цінностей, підготовки фахівців нового типу, які б поєднували глибоке знання предмету з громадянською активністю, відповідальністю та компетентністю, творчим ставленням до праці і життя. На жаль, представницькі органи професорсько-викладацького складу та органи студентського самоврядування в Ніжинському університеті дотепер нерідко виконують роль слухняних маріонеток в руках адміністрації, косметично вдосконалюючи і практично одноставно санкціонуючи її ініціативи та рішення. Безініціативність і низька ефективність діяльності органів громадського самоврядування зумовлені глибоко вкоріненим ще з тоталітарних часів побоюванням негативної реакції керівництва ВНЗ, відсутністю в ньому традиції відкритого критичного обговорення проблем. Показово, що такі побоювання властиві не лише викладачам, які пройшли "загартування" комуністичною системою, але й частині студентства, для якого викладачі (не кажучи вже про деканат і ректорат) усе ще асоціюються з авторитарною владою, нетерпимою до інакодумства. Страх перед цією владою посилюється через слабку обізнаність студентів із своїми правами та механізмом їх захисту, практичну відсутність прикладів ефективної дії такого механізму. Не випадково при обговоренні концепції курсу "Демократія і громадянська освіта" студенти просили автора статті обов'язково включити до нього розділ "Права студента".

Суттєвою причиною безправ'я, а отже, й безініціативності громадських структур в університеті є їх стовідсоткова фінансова залежність від адміністрації. Відсутність грошових фондів у кафедр і факультетів,

не кажучи вже про органи студентського самоврядування, виключають можливість самостійної реалізації ними будь-яких проєктів, починаючи від створення при кафедрі науково-методичного центру або лабораторії і закінчуючи організацією студентської дискотеки. Підтримка, а отже, й фінансування такого проєкту з боку ректорату (фактично, ректора) цілком залежить від ступеня лояльності прохача щодо курсу адміністрації. Очевидно, що перехід від авторитарного до демократичного управління в університеті – справа не одного року. Спочатку має змінитися система розподілу позабюджетних коштів між підрозділами ВНЗ, а також має бути відпрацьований механізм правового захисту викладачів і студентів, і головне – їх обізнаність з дією цього механізму.

Деяко більш оптимістичними мали б бути прогнози щодо зміни взаємовідносин між викладачами і студентами на засадах "педагогіки співпраці". Вказана освітня концепція передбачає, що викладач принципово змінює свою позицію в навчальному процесі щодо студентів: викладач – кооперативний партнер у навчанні, який разом зі студентами розробляє і реалізує стратегію їх конструктивної взаємодії з метою досягнення освітніх цілей. Але дійсно рівноправний, діалогічний, партнерський характер стосунків із студентами підтримує сьогодні абсолютна меншість викладачів. Більшість знаходиться на роздоріжжі між традиційним авторитаризмом коли від студента вимагається стовідсоткове запам'ятовування і відтворення думок викладача без будь-якого їх обговорення, і, так би мовити, "лібералізм", який на практиці означає зниження рівня вимог до знань студента, відмову від незадовільних оцінок в ім'я позитивного середнього рейтингу успішності, і, отже, нічого спільного з лібералізмом не має, оскільки замість формування інтелектуально багатой, творчої особистості культивує дипломовану посередність. Перспектива якісної зміни ситуації може бути пов'язана лише з приходом до університету нової, демократично налаштованої генерації викладачів, що має стати одним з безпосередніх результатів демократизації вищої школи.

Реалізація стратегії демократизації освіти вимагає масштабного **ресурсного забезпечення**. Якісне викладання громадянознавчих курсів не можливе без створення потужних методично-інформаційних центрів, які забезпечуватимуть навчальний процес необхідними ресурсами з соціогуманітаристики і демократичної освіти (науковою та методичною літературою, матеріалами періодичної преси, аудіо- та відеоматеріалами). Місією ресурсних центрів має стати створення умов для використання комп'ютерних технологій, зокрема мережі Інтернету, що не лише відкриє студентам вільний доступ до надбань світової демократичної культури, але й сприятиме формуванню в них критичного мислення у сфері сприйняття масової інформації. Проте комп'ютеризація як само-

ціль. поза виховним контекстом, не може забезпечити реалізацію цілей демократичної освіти і тому не повинна слугувати єдиним пріоритетом при розробці її стратегії

Висновки

Здобуття Ніжинським університетом статусу класичного, ліцензування ряду нових спеціальностей, участь у педагогічному експерименті з кредитно-модульної системи організації навчального процесу, підвищення рейтингу університету серед абтурієнтів, зміцнення його матеріально-технічної бази, розширення міжнародного обміну студентами і викладачами свідчать, що наш навчальний заклад як соціальний, а точніше соціально-державний організм живе й поступово пристосовується до нових економічних і політичних умов – ринку та демократії.

Проте темпи демократичної трансформації Ніжинської вищої школи залишаються вкрай низькими. Скоріше вона відбувається всупереч, аніж завдяки політиці адміністрації університету. Остання все ще міцно утримує в своїх руках найважливіші важелі управління навчально-виховним процесом, досить обережно (інколи навіть вороже) реагуючи на нестандартні ініціативи та інновації. Окремі позитивні тенденції у розвитку освіти в університеті (посилення автономії факультетів і кафедр у вирішенні теоретико-методичних і організаційних питань, розширення їх контактів з вітчизняними та зарубіжними партнерами в освіті, розробка й запровадження нових навчальних курсів, а також методів активного навчання, активізація діяльності органів студентського самоврядування) поки що не компенсують негативної спадщини тоталітарного минулого (монополії адміністрації ВНЗ у фінансово-господарській сфері, наукової периферійності університету, його відірваності від європейського та світового освітнього простору, консерватизму та безініціативності значної частини викладацького корпусу).

З огляду на вказані тенденції можна прогнозувати два основних сценарії подальшої демократизації в університеті:

– повільна трансформація під контролем адміністрації, яка виходить з наявних (поки що досить обмежених) можливостей і ресурсів та використовуватиме відомі традиційні методи;

– самотрансформація шляхом повної емансипації всіх складових освітньої системи, усунення будь-яких обмежень і бар'єрів для індивідуальної і колективної ініціативи й творчості, розвиток академічної свободи, підтримка з боку МОН і адміністрації університету освітніх інновацій.

Сьогодні, за всіма ознаками, реалізується перший сценарій. Можливість переходу до другого сценарію, що означатиме радикальне прискорення демократизації, з'явиться у випадку "кадрової революції" і відповідної зміни стратегії розвитку університету.

Література

1. Кирилюк Л.Г. Изменение деятельности преподавателя вуза: необходимость и реалии // Университетское образование: от эффективного преподавания к эффективному учению. Материалы второй международной научно-практической конференции (Минск, 1–3 марта 2001 г.) / БГУ. ЦПРО. – Мн., 2002. – С. 70–82.
2. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. (Анализ зарубежного опыта). – Рига, 1995.
3. Обучаем иначе. Стратегия активного обучения / Е.К. Григальчик, Д.И. Губаревич, И.И. Губаревич, С. В. Петрусев. – Мн., 2003.
4. Abbott, J. "Attitudes, Handles and Methods: Developing Discussion in History Classes", *Journal on Excellence in College Teaching*, 6(2). – Pp. 47–55.
5. Aldrete, G. "Making History Come Alive in the Classroom through the Use of Role-Playing", *Teaching Forum*. – February 1998. – Vol. 19, No. 1. – Pp. 2–5.
6. Barr, R & Tagg, J. "From Teaching to Learning – a New Paradigm for Undergraduate Education", *Change*, November-December, 1995, pp.13–25.
7. Bonwell, C. C. & Sutherland, T.E. "The Active Learning Continuum: Choosing Activities to Engage Students in the Classroom", *Active Learning Strategies for the Higher Education*, Szeged: JATEPress, 1997. – Pp. 7–19.
8. Booth, A. "Learning History in University: Student Views on Teaching and Assessment", *Studies in Higher Education*. – 1993. – Vol. 18, No. 2. – Pp. 227–235.
9. Davis, B.G. *Tools in Teaching*. San-Francisco: Jossey-Bass, 1993.
10. Frederick, P.J. "The Lively Lecture – 8 Variations", *College Teaching*, 1986, 34 (2). – Pp. 43–50.
11. *Education for Citizenship and the Teaching of Democracy in Schools. Final Report of the Advisory Group on Citizenship*, 22 September 1998. London: the Qualifications and Curriculum Authority, 1998.
12. Jacques, D. "The Accountable University: Changes in British Higher Education", *Teaching Strategies in Higher Education: The Role of Innovation*, Szeged, 1999.
13. Johnson D.W., Johnson R.T. & Smith K.A. "Cooperative Learning: An Active Learning Strategy for the College Classroom", *Baylor Educator*, Winter 1990. – Pp. 11–16.
14. MacGregor, J. "Collaborative Learning: Reframing the Classroom", *Teaching in ISU*, October 1990. – Vol. 3, № 2. – P. 1–3.
15. Renegar, S.L. "All of Us Know More than Each of Us: Cooperative Learning in Higher Education", *Active Learning Strategies for the Higher Education*, Szeged, JATE-Press, 1997. – Pp. 47–57.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Н.І. Белкіна

Професор педагогіки – Михайло Іванович Демков

До числа видатних українських педагогів, наукових діячів кінця ХІХ – початку ХХ століття належить Михайло Іванович Демков. Він залишив нам багату наукову спадщину – більше 80 публікацій, серед них фундаментальна праця з історії педагогіки в трьох томах, курс педагогіки в двох частинах та інші. Життєвий і творчий шлях ученого тісно пов'язаний з діяльністю Ніжинської вищої школи.

Народився М. Демков 12 березня 1859 року на хуторі Скринному Прилуцького повіту Полтавської губернії, у дворянській сім'ї.

Початкову освіту хлопчик одержав удома, першими книгами його стали "Рідне слово" К. Ушинського та "Робінзон Крузо" Д. Дефо. Вдома він почав вивчати іноземну мову – французьку, якою потім оволодів настільки досконало, що міг не тільки читати і писати, а й проводити викладацьку роботу. Взагалі М. Демков знав більше десяти мов, умів читати й перекладати англійською, німецькою, іспанською, грецькою, латинською, датською, голландською та іншими. Вивченням іноземних мов М. Демков займався протягом усього свого життя.

В 11 років М. Демков вступив до другого класу Ніжинської гімназії при Історико-філологічному інституті князя Безбородька, яку закінчив у 1877 році зі срібною медаллю. Надзвичайне враження на М. Демкова справила бібліотека, яка на 1 січня 1875 року налічувала 50956 томів книг і журналів. Твори Пушкіна, Тургенєва, Гоголя, Гончарова викликали в ньому бажання служити людству, чого не можна сказати про саму гімназію, яку М. Демков у своїх спогадах назвав "архікласичною". Основними навчальними предметами були грецька та латинська мови, які вивчали не за творами Гомера, Геродота, Овідія, Цицерона, а з нудних тодішніх граматик. "Ніжинська гімназія дала мені деякий освітній цenz, певний ступінь розумового розвитку, але, на жаль, мало озброїла мене позитивними знаннями...", – відмічав пізніше М. Демков [1, с. 185]. Тому юнак був змушений поповнювати свої знання самостійним читанням книг. У п'ятому класі він прочитав "Нариси історії виховання і навчання з найдавніших і до нашого часу" Л.М. Модзалевського, яка мала великий вплив на М. Демкова й визначила його майбутнє як педагога.

Оскільки М. Демков виявив неабиякий інтерес до вивчення математики, дирекція гімназії рекомендувала його до вступу на фізико-матема-

тичний факультет Університету св. Володимира (нині Український Національний університет ім. Т. Г. Шевченка).

У 1882 році М. Демков розпочав свою педагогічну діяльність з викладання фізики, географії та природознавства в Чернігівській жіночій гімназії. З великим ентузіазмом поринув молодий педагог у викладацьку роботу. Він продовжував самостійно вивчати іноземні мови, багато читав робив переклади. З 1885 р. М. Демков працював викладачем фізики та природничих наук у Глухівському учительському інституті. Цей період у житті педагога відзначився великим творчим піднесенням, ставовленням його як ученого. Численні публікації приносять йому не тільки наукове визнання, а й значну популярність у широких громадських колах. Поряд із науковими розвідками з історії педагогіки вчений проводить серйозне педагогічне дослідження, яке було присвячено висвітленню проблем педагогіки і мало стати основою трактату "Система виховання". Такі розділи цієї роботи, як "Про принципи науки виховання," "Педагогічні правила і закони," "Педагогічні гіпотези і теорії, їх історичне і сучасне значення" були опубліковані в журналі "Педагогічний збірник" (1898–1900 рр).

У своїх працях учений стверджував, що емпіричний матеріал є необхідною основою для побудови теоретичної педагогіки. Гіпотези стимулюють дослідження педагогічних фактів і явищ, а емпіричним шляхом здобуте правило може бути вираженням закономірних зв'язків між педагогічними явищами. Педагогіка, як і всяка наука, в своєму розвитку проходить декілька етапів. Спочатку в ній переважають емпіричні правила, лише потім вона здатна сформулювати закони. Намагання сформулювати свої закони, привести їх в єдину систему – тенденція розвитку кожної науки. Педагогіка як наука стає тим досконалішою, чим менше в ній емпіричних правил.

Й. Демков визначив сутність педагогіки "Під педагогікою розуміють науку про виховання і навчання, тобто систематичний виклад положень, правил і законів, що відносяться до виховання і навчання дітей і юнацтва" [2, с. 1].

Педагогіка як самостійна наука знаходиться в тісному зв'язку з іншими науками: психологією, фізіологією, етикою, логікою, гігієною. Вчений відзначав, що педагогіка в своєму розвитку підійшла до такої межі, коли необхідно узагальнити й систематизувати всю сукупність вироблених до цього часу правил, положень, принципів, законів з тим, щоб виробити чітку педагогічну систему.

Послідовність побудови педагогічної системи ми знаходимо при аналізі праць ученого. До складових педагогічної системи він відносить:

- визначення мети, завдань;
- формулювання принципів;
- установлення законів;

- виведення правил.

- обґрунтування методів, прийомів, форм і засобів

Заслуга Демкова полягає в тому, що він використав основні компоненти побудови наукової системи у педагогіці і, користуючись такою структурою, побудував власну педагогічну систему.

Великого значення М. Демков надавав меті виховання, визначаючи, що якою б досконалою не була педагогічна система, результати виховання будуть залежати від поставлених цілей. Учений показав це на прикладі теорії "слухняності" та "свободи духу". Теорія "слухняності" в рицарському вихованні сприяла формуванню вміння охороняти честь і людську гідність, учила поважати права жінки, а в єзуїтському – доведена до крайності, була засобом тримати людей у покорі: "Єзуїти вміли користуватися і дорожити вірністю і довір'ям юнацтва, намагаючись лагідно поводитися з ним і непомітно приводити його до кінцевої мети виховання – духовного рабства" [3, с. 298]

Теорія "свободи духу", застосована в Греції, сприяла формуванню гармонійно розвиненої людини. Ця ж теорія, як зазначав М. Демков, залежно від мети могла сформувати такі негативні риси, як суб'єктивізм, індивідуалізм, егоїзм.

Педагогічна система за Демковим – лише засіб для досягнення певної мети. В залежності від поставленої мети цей засіб може дати прекрасні результати – всебічно, гармонійно розвинену людину, а може привести до духовного поневолення, рабства. "Педагогіка може керуватися однією із двох цілей. Вона може пробуджувати найкращі задатки людини, спрямовувати її до ідеалів істини, добра, краси і для досягнення цього їй необхідно пройти важкий шлях, вивчити людську душу в усіх прекрасних її проявах. Але якщо вона побажає переслідувати іншу мету – одержати можливість безмежно володарювати над людиною, перетворити її на раба – вона повинна вивчити її слабкі сторони. Вона повинна знати всі сховані пружини людських слабкостей, її бажання володарювати, мати багато грошей, домагання нагород, її бажання насолоди і багато інших невловимих нюансів людської душі, вміти підстергти її падіння і послаблення духовних сил" [3, с. 298].

Основою будь-якої наукової системи на думку Демкова, є основоположні ідеї, що пронизують собою всю систему. – принципи педагогіки. Він відзначав, що принципи мають таке ж значення для педагогіки, як аксіоми для геометрії.

Учений стверджував, що педагогіка як наука повинна будуватися на всіх принципах, якщо ж якийсь принцип випадає з системи, то формування особистості набуває однобокого характеру. Ідея Демкова щодо взаємозалежності і взаємообумовленості принципів знайшла своє підтвердження в сучасній педагогіці.

"Сформулювавши основні принципи, загальна педагогіка повинна перейти до встановлення важливих педагогічних положень або законів", – писав М. Демков [4, с. 89].

Педагог розрізняв правила і закони. Правило носить емпіричний характер, виведене з досвіду, а отже, може мати виключення. Закон підтверджується всіма фактами, перевірений багатьма дослідженнями, може виражатися математичною формулою.

М. Демков виділив ряд законів, узагальнивши й систематизувавши педагогічні надбання Я. Коменського, Ж. Руссо, Й. Песталоцці, Й. Гербарта, А. Дістервега, Г. Спенсера, М. Пирогова, К. Ушинського та інших учених. До них він відносив такі:

- усі фізичні і духовні сили людини підлягають розвитку відповідно до його індивідуальних особливостей;
- для розвитку фізичних і духовних сил необхідні вправи;
- тіло внаслідок виховання і вправ повинно стати органом духу та інше.

Із загальних законів, як стверджував М. Демков, впливають часткові закони та правила дидактики і теорії виховання. Необхідно підкреслити, що система, побудована М. Демковим, відзначалася науковим підходом, тоді як попередні педагогічні системи носили емпіричний, описовий характер. Системний підхід до вивчення навчально-виховного процесу знайшов подальший розвиток у працях П. Каптерєва, П. Блонського та інших учених. Зокрема, П. Каптерєв у своїй публікації "Педагогічний процес" (1904 р.) розвинув і доповнив учення М. Демкова, наприклад, перший закон сформулював так: "... всі фізичні і духовні сили вихованця підлягають удосконаленню відповідними систематичними вправами" [5, с. 216].

Аксіоматичний метод побудови педагогіки, запропонований М. Демковим, широко використовується для створення сучасної педагогічної теорії [6, с. 104].

Деякий час (із 1900 по 1918 р.) М. Демков працював у Росії: директором Московського учительського інституту, директором народних училищ в Вологодській, Нижегородській, Володимирській губерніях.

У 1919 році М. Демков повернувся в Україну. Спочатку він працював у м. Ніжині інструктором з народної освіти, брав участь в організації народного університету ім. Т.Г. Шевченка, тимчасово (з липня) виконував обов'язки його завідувача, а з березня був деканом словесно-історичного факультету цього ж університету. Метою університету було дати працюючим людям освіту. Тут же вчений читав слухачам лекції з педагогіки та її історії.

У квітні 1919 р. він керував підготовчою комісією з організації курсів для вчителів початкових класів Ніжинського повіту. Саме на цих курсах серед загальнопедагогічних дисциплін, запропонованих науковцем, чи не вперше прозвучала історія української педагогіки.

У січні 1920 року М. Демков переїхав до м. Прилуки Чернігівської області, почав працювати в учительській семінарії.

Діяльність М.І. Демкова була високо оцінена і гідно відзначена. У 1927 році йому було присвоєно звання "Професора педагогіки", а в 1929 р. – звання "Заслуженого Професора". 27 травня 1929 р. Колегія Народного Комісаріату Освіти УРСР ухвалила: "Приймаючи до уваги понад 45-ти річну корисну діяльність професора Демкова М.І. в царині науки та педагогіки, його велику громадську роботу, – надати йому звання "Заслуженого Професора" [7, с. 2].

Література

1. Дары юности. Рассказы. – М., 1915. – С. 257.
2. Курс педагогики для учительских институтов, высших женских курсов и педагогических классов женских гимназий. – Ч.1. Основы педагогики, дидактики и методики. – М., 1907. – С. 315.
3. Педагогические гипотезы и теории, их историческое и современное значение // Педагогический сборник. – 1900. – № 4. – С. 283–300.
4. Педагогика, её современное положение и предстоящие задачи // Журнал Министерства народного просвещения. – 1910. – № 11. – С. 80–102.
5. Каптерев П.Ф. Избранные педагогические сочинения / Под ред. А.М. Арсеньева. – М.: Педагогика, 1982. – 704 с.
6. Подласый И.П. Педагогика. – М.: "Просвещение", 1996 – С631.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ), ф.166. Народний комісаріат освіти УРСР, оп. 9, спр. 27.
8. Протокол засідання колегії Наркомосу УРСР (копія) та матеріали до нього. – 27 травня 1929 р., арк. 39.

Р.А. Дудка

Проблеми античної культури в працях ніжинських учених кінця XIX – початку XX століття

Святування ювілею обов'язково пов'язане зі спогадами про кращі сторінки з історії нашого славетного вузу. На мій погляд, спогади про навчання в к. XIX – поч. XX ст. не лише дуже приємно вражають, а і можуть бути взяті за взірць для програмних змін у класичному університеті. До того ж, ще і досі не досліджено належним чином той науковий спадок наших попередників, що стосується античної історії загалом, та культури зокрема.

Безумовно, багато чого зроблено у напрямку вивчення минулого нашого закладу. Проблемами історії славного вузу ім. Миколи Гоголя давно і ґрунтовно займаються професор Г. В. Самойленко та доцент О. Г. Самойленко [1]. Напередодні свята вийшла друком доповнена та вдосконалена спільна робота вчених "Ніжинська вища школа. Сторінки історії" [2005 р.].

Авторка статті розглядала дану проблему в попередніх дослідженнях [2].

Молоді випускники нашого вузу також цікавляться історією alma mater [3].

У фондах університетської бібліотеки збереглися майже щорічні звіти про роботу історико-філологічного інституту. Їх можна порівняти. Так, наприклад, зі звіту за 1893 – 1894 навчальний рік [4] ми бачимо, які курси читали тодішнім студентам. З грецької словесності професор А. Добіаш керував граматичними вправами студентів усіх 4-ьох курсів (1 година на тиждень), студентам 1-ого курсу викладав порівняльний синтаксис стародавніх мов (2 год.), студентам 2-ого та 3-ого пояснював діалог Платона "Протагор" (2 год.), студентам 3-ого класичного відділення читав огляд філософії від античності до відродження. Професор С. Жданов студентам 3-ого курсу класичного відділення читав грецьку метрику (1 год.), пояснював трагедію Еврипіда "Іпполит" (2 год.) і допомагав студентам у самостійному опрацюванні трагедії Софокла "Аякс" (9 год.), для 3-ого та 4-ого курсів історичного та мовного відділень читав комедію Аристофана "Хмари" (2 год.). Наставник студентів Кирилов пояснював студентам 1-ого та 2-ого курсів "Іліаду" Гомера (кн. 23, 24–2 год.), а 3-ого курсу класичного відділення читав "Грецькі державні старожитності".

Крім того, з римської словесності професор А. Фогель студентам 1-ого та 2-ого курсів пояснював "Енеїду" Вергілія (2 год.), студентам 3-ого та 4-ого курсів – Тита Лівія (роз. 27–2 год.), студентам 3-ого курсу класичного відділення допомагав у тлумаченні од Горація (2 год.), їм же він читав курс римської літератури до Цицерона (2 год.)

Викладач Абрамов пояснював студентам 1-ого курсу "Змову Катіліни" Саллюстія (2 год.) та допомагав їм у латинській граматиці.

У звіті за 1902–1903 н. р. зазначається, що на класичному відділенні для першого курсу читали такі: директор Ф. Гельбке в першому півріччі пояснював елегії Тибулла (4 години на тиждень), а у другому – 27 книги Тита Лівія (2 год.). Викладач А. І. Шнук на цьому ж курсі пояснював промови Лісія (4 год.), а в другому семестрі – трагедію Еврипіда "Медея".

На другому курсі екстраординарний професор М. Мандес пояснював I-у книгу Фукидіда (3 год.) та читав курс історії класичного періоду римської літератури (2 год.). На цьому ж курсі А. Шнук пояснював вибрані листи Горація (4 год.), а у другому семестрі – уривки з твору Цицерона "Brutus".

На третьому та четвертому курсах студенти слухали про афінські державні старожитності проф. Б. Бурзі (2 год.) та його ж курс метрики і грецької епіграфіки (1 год.). Для цих же студентів проф. І. Турцевич читав курс римських старожитностей (2 год.), а також тренував студентів у критиці "Аналів" та "Історії" Тацита.

До того ж, на всіх трьох відділеннях 3-ого і 4-ого курсів М.І. Мандес пояснював розділи з "Поетики" Аристотеля (2 год.), а І. Турцевич – вибрані листи Плінія Молодшого (2 год.).

На відділенні загальної історії студенти 1-ого курсу слухали грецьку історію, що читав екстраординарний професор А. Покровський (3 год.). На 2-ому курсі він же 3 години на тиждень читав давню римську історію [5].

Без сумніву, ці матеріали демонструють нам той факт, що навчальні програми постійно змінювались, крім того, показують необхідний інтерес у викладанні до античності, широту питань, що вивчалися з мови, історії і культури стародавніх греків та римлян, а найбільше – високий рівень професіоналізму викладачів.

Крім читання курсів, професори займалися активною науково-дослідницькою діяльністю. Окремо слід виділити науковий доробок таких відомих учених, як-от: Павла Олександровича Адріанова, Бориса Федоровича Бурзі, Миколу Яковича Грота, Антона Вячеславовича Добіаша, Йосипа Вячеславовича Добіаша, Сергія Миколайовича Жданова, Григорія Едуардовича Зенгера, Петра Івановича Люперсольського, Михайла Ілліча Мандеса, Петра Васильовича Нікітіна, Олександра Івановича Покровського, Франца Вячеславовича Режабека. Івана Івановича Семенова, Івана Григоровича Турцевича, Андрія Мангусовича Фогеля та інших.

Загалом для викладачів Ніжинської історико-філологічної школи було характерним те, що вони працювали на стику філології та історії, адже це було обумовлено профілем вузу та багато займалися перекладами з давніх мов.

Так, професор П.А. Адріанов відомий як філолог-класик, однак збереглися його праці, присвячені античній історії та культурі. Зокрема, у фондах нашої бібліотеки можна познайомитися з його роботою " Политическая и литературная деятельность Цицерона", в якій автор зазначає, що праць Цицерона є багато і вони різні. До нас дійшло 57 його промов, які мають "...силу выражения и обилие мастерски нарисованных картин...". Збереглися і філософські твори Цицерона, проте, як вказує автор, він не був самостійним філософом, а лише вільно перекладав з грецьких філософів те, що йому подобалось. Однак ці твори теж важливі, бо вони знайомили римлян з грецькою філософією. Поезію ж Цицерона Адріанов вважає слабкою [6].

Б.Ф. Бурзі (1863–1912 рр.) був філологом-елліністом. З 1899 р. він викладав у Ніжинському інституті грецьку мову та читав лекції з історії грецької драми. Також цікавила його і грецька старовина. Зокрема ряд його робіт були опубліковані в " Известиях историко-филологического института". Це такі роботи, як: "Об источниках афинского права", " Школьный вопрос в Древней Греции" тощо. В останні роки свого життя Б. Ф. Бурзі працював над темою " Надгробна лірика греків". У фондах нашої

бібліотеки можна познайомитися з конспектом лекцій з історії грецької драми, які прочитав Б. Бурзі у 1908–1909 рр. З цього конспекту можна зрозуміти, що даний курс читався за таким планом: посібники та джерела до курсу з характеристикою, варіанти походження трагедії, грецький театр, де списувався загальний вигляд, у тому числі акторський костюм, постановка драми та характеризувалась творчість Есхіла, Софокла та Еврипіда. На наш погляд, ця праця не втратила своєї цінності й сьогодні.

М.Я. Грот закінчив історичний факультет С.-Петербурзького університету. З літа 1875 до 1883 року працював у Ніжині викладачем філософії. Історії античної філософії частково присвячена його робота "Психология чувствований" від античності до Дюмона, а також "Очерк философии Платона".

Доктор з грецької словесності С. Жданов працював у Ніжині з 1879 р. на однойменній кафедрі. В коло наукових інтересів його входило, зокрема, дослідження творів Гомера, Гесіода та Еврипіда [7]. Науковець розробив підручник з грецької граматики.

Г.Е. Зенгер по закінченні історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету відправився на навчання до Берліна, де він слухав лекції Т. Моммзена, Е. Курдіуса, Е. Грюндера та займався дослідженням римської епохи принципату. Велике враження на нього справили лекції Т. Моммзена з римської епіграфіки та права. У 1883 р., перебуваючи в навчальному відрядженні за кордоном, учений працював у римських бібліотеках, де порівнював рукописи Горація та Овідія. Згодом були опубліковані роботи з поправками до текстів римських поетів. У Ніжині він працював з 1877р., де заслужив загальну любов членів факультету своїм завзяттям до занять, старанністю, безкорисливим прагненням до наукових пізнань. В інституті Г. Зенгер читав курс римської історії і старовини, історії середніх віків і новій. Саме тут були написані його перші наукові праці, такі як: "Несколько поправок к тексту Горация", "Избранные оды и эпюды Горация" та інші. У фондах нашої бібліотеки можна також прочитати його роботу "Заметки к латинским поэтам", у якій він пропонує деякі зміни в поезіях Пропорція та Стація [8].

М.І. Мандес з 1901 по 1906 рр. викладав у Ніжинському інституті грецьку словесність. Дуже цікавився античними першоджерелами, перекладав та аналізував їх і залишив низку цікавих наукових творів. Серед них літературі стародавніх греків присвячена стаття "Легенда про Тіртея" – останнього відомого спартанського поета. Його поезії є важливим джерелом у вивченні військової історії спартанців і морально-етичних норм [9].

П. В. Нікітін – відомий учений-еллініст зі світовим іменем. 1901 р. у Санкт-Петербурзі вийшов збірник статей з класичної філології на честь Нікітіна з приводу його 30-літньої служби російській просвіті.

У Ніжині він працював з 1875 по 1879 рр. В "Известиях историко – филологического института" у третьому томі за 1879 р. опубліковані його роботи "Патмосские схолии к Демосфену", "К "Медее" Эврипида". Так, в останній роботі він виправляє деякі вірші поеми та пояснює, чим це зумовлено. Крім того, він цікавився давньокритським письмом, давньогрецькою класичною літературою тощо

Дуже цікавими є наукові дослідження В. І. Петра. Особливий інтерес викликає його стаття "Вновь открытые памятники античной музыки" [10], в якій автор доводить, що давні грецькі поети були одночасно й композиторами. Це ще раз підтвердили знахідки в колекції папірусів ерцгерцога Лайнера у Вені. Розбір папірусів відбувався під керівництвом відомого венського археолога, професора Карабачка. Член комісії Карл Веселі, працюючи над папірусом з уривком хору з Евріпідової "Орести", відкрив стародавні ноти. Літери, що розміщені на парних рядочках, починаючи з 6 по 16, означають ноти грецького письма

ΕΙΚΩΝΗΛΙΘΟΣ	1.	Εἰκὼν ἡ λίθος
ΕΙΜΙΤΙΘΕΙΜΕ	2.	εἰμί· τίθησι· με
ΣΕΙΚΙΛΟΣ ΕΝΘΑ	3.	Σείκιλος ἐνθα
ΜΝΗΜΗΣΑΘΑΝΑΤΟΥ	4.	μνήμης ἀθανάτου
ΣΗΜΑΠΟΛΥΧΡΟΝΙΟΝ	5.	σημα πολυχρόνιον.
С Ζ ΚΙΖ Ι	6.	С Ζ ΚΙΖ Ι
ΟΣΟΝΖΗΣΦΑΙΝΟΥ	7.	Ὅσον ζῆς φαίνου
Κ Ι ΖΙΚ Ο	8.	Κ Ι ΖΙΚ Ο
ΜΗΔΕΝΟΛΩΣΣΥ	9.	μηδέν ὄλωσ σύ
Ϛ ΟΦ Ϛ Κ Ζ	10.	Ϛ ΟΦ Ϛ Κ Ζ
ΔΥΠΟΥ ΠΡΟΣΟΔΙ	11.	λοπὸς πρὸς ὀλί-
Ι ΚΙΚ Ϛ ΟΦ	12.	Ι ΚΙΚ Ϛ ΟΦ
ΓΟΝΕΣΤΙΓΟΖΗΝ	13.	γον ἐστὶ τὸ ζῆν.
С Κ Ο Ι Ζ	14.	С Κ Ο Ι Ζ
ΤΟΤΕΛΟΣΟΧΡΟ	15.	τὸ τέλος ὁ χρὸ-
Κ Ϛ Ϛ СХ	16.	Κ Ϛ Ϛ СХ]
ΝΟΣΑΠΑΙΤΕΙ	17.	νος ἀπαιτεῖ.
ΣΕΙΚΙΛΟΣΕΥΤΕΡ	18.	Σείκιλος Εὐτερ
ΖΗ	19.	ζῆ.

Нотна система греків була подвійною. одна для інструментальної музики, що складалась із письмен дорійської азбуки, а інша – для спі-

ву – з письмен іонійського алфавіту, що виник в Аттиці у 403 р. до н. е. за архонта Евкліда.

Відомий історик О.І. Покровський закінчив Санкт-Петербурзький університет У 1894 р. був призначений виконуючим обов'язки екстраординарного професора по кафедрі загальної (давньої) історії в Ніжинський історико – філологічний інститут кн. Безбородько, де пропрацював до 1905 р. Найцікавіші його дослідження цього періоду стосуються давніх греків: "О "Введении в историю Греции" проф. В.П. Бузескула", "О красноречии у древних эллинов", "К вопросу об основном характере древнеэллинистического государства". Особливо хочеться виділити думку вченого, яка звучить у промові про красномовство еллінів, стосовно його ставлення до античної культури "… эллинистическую культуру следует ценить еще больше чем раньше. что непреходящее ее значение нежит не в одной только столь отличающей ее ценности и гармоничности и не в одних несравненных и недосягаемых совершенствах ее литературных и художественных произведений, а в том, что нигде вся творческая сила общечеловеческой культуры не поставлена в такой простоте и непосредственности и, вместе в такой полноте, как в культуре древних эллинов; и можно сказать даже, что эллинская культура является не только основой, но и типом современной культуры, что в ней лежат те корни, какими питается столь разившееся в наше время древо познания" [11].

Ф.В. Режабек після закінчення Новоросійського університету стажувався у Празі та Берліні. У 1896 р. він захистив магістерську дисертацію на тему "Маркоманські війни". У Ніжині працював з 1906 по 1920 р. на кафедрі загальної історії. Тут були опубліковані його курси лекцій з римської (1907/08 рр.) та грецької історії (1918/19 рр.)

Серед філологів-елліністів потрібно назвати і А. Ф. Семенова, який з 1911р. працював у Ніжині, де продовжував досліджувати поезію стародазніх греків. Симоніда Кеоського, Ахінея та ін.

І.І. Семенов після закінчення Московського університету деякий час працював у ньому, а в Ніжині з 1905 р. був професором по кафедрі римської словесності. До того ж у 1921–1922 рр. він був проректором цього вузу. З 1923 р. учений також очолював секцію античної культури при науково-дослідницькій кафедрі інституту. Коло його наукових інтересів було дуже широким. Він читав лекції з античної історії та історії Сходу, викладав студентам німецьку мову та латинь. До того ж він займався перекладами з цих мов. Зокрема він переклав твори Т.Л. Кара "Про природу речей", "Філософські трактати про старість та дружбу" Цицерона, Саллюстія Кріспа "Про змову Катиліни" тощо.

Та все ж найбільше його цікавила антична культура, релігія та проблеми соціальної боротьби в античному світі. Залишилися його надру-

ковані роботи "Иудеи и греко - римський мир во II в Христианской Эры", " Отличительные черты классического мировоззрения", "Обога- творение человека в античном мире", "История эллинистическо- римской этики", "Социальная история и борьба за право личности в ан- тичном мире". "История религии Солнца" (на жаль, не були надруковані останні роботи). Та у фондах нашої бібліотеки зберігається цікавий ру- копис лекцій з історії римської літератури професора І. Семенова [12].

Свого часу вчений написав підручник для студентів з давньої історії Сходу, Греції та Риму, його взялася надрукувати одна з московських друкарень, та сумні події 1917 р. цьому завадили.

І. Г. Турцевич у 1879 р. закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут. Пізніше вдосконалював знання у Германії, Франції, Італії та Греції. З 1892 по 1909 рр. працював у Ніжині на кафедрі римської сло- весності. Вивчав різні аспекти історії давнього Риму. Так, в "Известиях Историко-филологического института" було опубліковано ряд його робіт з історії та культури стародавнього Риму. Найцікавішими з даного пи- тання, на наш погляд, є його статті, присвячені релігії стародавніх рим- лян, а саме культу Вести, в яких він підкреслював: "Тяжелы были обя- занности весталок, тягостно лишённые радостей семейной жизни, страшны наказания за нарушения обета вестальства, но зато необык- новенно высоко было общественное положение весталок. велик почет, который им везде оказывали. Ни знатность, ни дети не могли дать ни одной матроне того положения и почета, которым пользовались веста- лки. Подчиняясь, с одной стороны, вполне власти великого понтифи- ка, что касается их служения и дисциплины, весталки, с другой сторо- ны, в то же время были самостоятельными женщинами *sui iuris*, на подлежали опеке, могли иметь имущество и распоряжаться им свобод- но при жизни отца, получать по завещаниям и сами завещать" [13].

Н. Ф. Фоков – ще один філолог-еллініст, випускник Санкт-Петербур- зького університету. В Ніжині працював на посаді екстраординарного професора по кафедрі класичної філології. Відомо, що він перекладав з латини. В "Известиях Историко-филологического института" був опублі- кований його розбір книги "Основания метрики у древних греков и рим- лян" (1889 р., т. 11).

А. М. Фогель представлений роботою "Избранные элегии Публия Овидия с кратким очерком жизни и деятельности Овидия".

Р. А. Фогт народився в Німеччині, де закінчив Лейпцігський універ- ситет. У 1860 р. його запросили на службу в С.-Петербурзьке училище при лютеранській церкві Св. Анни. У 1875 р. він був призначений орди- нарним професором у Ніжинський історико-філологічний інститут, де й пропрацював 16 років до відставки. В Ніжині він продовжував перекла-

дати з латині (наприклад, "Речь М. Тулия Цицерона о консульських провинциях": Изв. Ист.-филол. Ин-та. – 1879. – Т.3 тощо).

Ось так виглядає неповний список наукового доробку відомих дослідників античної історії кінця XIX початку XX століття Ніжинського історико-філологічного інституту.

При інституті кн. Безбородька в цей час діяло Історико-філологічне товариство. Наприклад, у 1902–1903 н. р. відбулося 8 засідань цього товариства, де заслуховувались різні наукові виступи, в тому числі і з проблем античної культури. Зокрема, були прочитані повідомлення С. Жданова про новознайдені вірші Сапфо, І. Турцевича про віротерпимість в Римській імперії та відгук А. І Покровського про книгу проф. Бузескула "Введение в историю Греции". До того ж при інституті було засновано Історико-філологічний гурток студентів, який теж вивчав античну історію та культуру.

Підбиваючи підсумки, хотілося б зауважити, що підручники з грецької словесності, історії античної літератури, історії філософії та ін., написані викладачами нашого вузу були ґрунтовними й об'ємними. Наукові інтереси викладачів відрізнялися різноманітністю. Що стосується в цілому їхнього наукового доробку, то дослідникам нашого покоління дуже важко працювати над статтями, тому що ми не знаємо давні мови, цитатами яких переповнені твори. Це ще раз доводить, що кожен висновок учених підтверджувався першоджерелами. Правда, сам виклад матеріалу у статтях відрізнявся від сучасного. Ми не бачимо тут обґрунтування актуальності теми, в кінці відсутні висновки чи рекомендації. Очевидно, тоді так було прийнято. Та незважаючи на ці відмінності, ми переконуємось у тому, що вчені Ніжинського вузу к. XIX – поч. XX ст. – це дійсно вчені світового масштабу, які зробили значний внесок у дослідження античної історії.

Література

1. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин, 1999.; Самойленко О. Еволюція методологічних підходів та науково-проблемних орієнтацій в дослідженнях античної історії вчених Ніжинської вищої школи наприкінці XIX – в першій третині XX століття // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Історичні науки. – Вип. 27. – С. 114–119 та інші.
2. Дудка Р. Вивчення античної історії та культури у Ніжинському історико-філологічному інституті (1875–1920 рр.) / Греки в Ніжині. Вип. III. – Ніжин, 2003. – С. 138–145.
3. Давиденко Ю. До питання про античну історіографію в Ніжинській вищій школі // Історія та культура Лівобережної України. – Ніжин, 1997. – С. 86–88.; Кривобок О. Григорій Зенгер та Петро Люперольський як автори навчального плану історичного відділення Ніжинського історико-філологічного інституту 1882 року // Наукові записки. Психолого-педагогічні науки. – 2005. – №1. –

- С. 174–177; Крутий В. Деякі питання культури у працях вчених Ніжинської вищої школи кінця XIX – початку XX століття // Матеріали міжнародної конференції “Ніжинський історико-філологічний інститут: минуле та сьогодні”. – Ніжин, 2004.
4. Отчет о состоянии и деятельности историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине за 1893–1894 учебный год // Известия Историко-филологического института кн. Безбородько. – 1895. – Т. 14. – С. 3.
 5. Дудка Р. Указана праця. – С. 140.
 6. Адрианов П. Политическая и литературная деятельность Цицерона // Известия. – 1880. – Т. 5. – С. 1–13.
 7. Жданов С. К Гомеру и Гесиоду // Журнал Министерства Народного просвещения. – 1892.
 8. Зенгер Г. Заметки к латинским поэтам / Сборник статей по классической филологии в честь Петра Васильевича Никитина. – С.-П., 1901. – С. 118–131.
 9. Мандес М. Предание о Тиртее. – Одесса, 1898.
 10. Петр В. Вновь открытые памятники античной музыки // Журнал Министерства народного просвещения. – С.-П., 1893. – С. 3–32.
 11. Покровский О. О красноречии у древних эллинов // Известия... – Т. 21. – С. 3.
 12. Семенов И.И. Лекции по истории Римской литературы. – Нежин, 1909. – 174 с.
 13. Турцевич И. Культ Весты в древнем Риме // Известия... 1899. – Т. 17. – С. 5–6.
 14. Викладачі Ніжинської вищої школи 1820–1920: Бібліогр. покажч. / Автор-укладач Л. В. Гранатович. – Ніжин, 1998.
 15. Историко-филологический институт кн. Безбородько в Нежине. Преподаватели и воспитанники. 1875–1900. – Нежин, 1900.

І.М. Конончук

Ніжинський інститут і національно-культурне будівництво Чернігівщини 20–30 рр. XX ст.

Розвиток освіти, культури, науки будь-якої держави є показником рівня її цивілізаційного розвитку, формування державності і нації.

Україна в цілому і Чернігівщина зокрема до 1917 року значно відстала від багатьох країн світу в своєму культурно-освітньому розвитку. Російський бюрократичний апарат царизму, що управляв у нас, абсолютно не був зацікавлений у високому рівні освіти і культури населення, адже менш освіченими людьми краще керувати (та й грабувати теж простіше). У 1913 році неписьменними були 84 % населення України, у нас існувало всього 19 вузів (26700 студентів), але лише один Ніжинський інститут готував учителів гуманітарного циклу. Незважаючи на те, що переважну більшість населення Чернігівщини складали українці (87,9 %), українських шкіл у 1920 році тут було лише 53 %, україно-російських 15 %, всі інші – російські (до революції це й же відсоток становив відповідно 35 %, 10 % і 55 % [1]).

Передова інтелігенція Чернігівщини (й України в цілому) чудово розуміли, що лише освічені люди можуть творити та зберігати культуру, а для цього, насамперед, необхідно підняти рівень освіти населення, потрібна достатня кількість учителів. Відродження освіти Чернігівщини почалося вже з 1917 року, коли народ зрозумів, що держава йому не допоможе. Потрібно було самостійно будувати школи та утримувати педагогів, які вчили їх дітей. Уже на кінець 1917 року всі села і міста Чернігівщини мали школи або шкільки (так називали будинки, де вчитель навчав невелику кількість різновікових дітей і дорослих). На Ніжинщині ці процеси очолили працівники та випускники Ніжинської вищої школи, які не тільки безкоштовно (лише за харчі) працювали у школах, але й допомагали цим освітнім закладам у формуванні книжкового фонду бібліотек. У 1917 році з ініціативи професора В. Резанова в інституті було утворено "Товариство вивчення Росії та України". Як один з перших кроків по шляху українізації товариство поставило завдання створити "Енциклопедію України" [2]. У Ніжині в цей час студенти та викладачі скликали Українське віче (було 800 осіб), на якому підтримали рішення негайно почати українізацію й утворити "Просвіту" для захисту інтересів українців [3]. Через рік на конференції вузу було прийнято рішення про вивчення історії та етнографії України, української культури і мистецтв, українознавства та про перехід на українську мову роботи [4]. Потрібно відмітити, що українознавство пізніше у вузі викладав професор О. Грузинський (дослідив й описав Пересопницьке Євангеліє).

Ніжинський інститут очолив українізацію Ніжинщині і частково інших регіонів Чернігівщини (такого могутнього науково-інтелектуального потенціалу на Чернігівщині більше ніде не було) – сюди приїжджали люди з усіх куточків області і для кращої роботи у 1919 році в бібліотеці вузу відкрито спеціальний український зал та відділ, що працював для студентів і народу (всі охочі користувалися літературою та отримували консультації).

У 1920 році при педагогічних інститутах Ніжина та Чернігова було створено короткотермінові педагогічні курси, які готували вчителів для сільських шкіл. Таких педагогічних курсів було 5 і були вони практично універсальними, бо давали основи кількох наук. До кінця 1921 року ці курси фінансували ледь на третину, але навчання проходило без перерв, набори постійно збільшували і були випадки, коли вчилися у дві зміни – з ранку до самого вечора. Викладачі і студенти працювали практично при повній відсутності будь-яких засобів до існування, голодували. Зафіксовано безліч випадків допомоги педагогам зі сторони студентів і жителів міста Ніжина та Ніжинщини (продуктами харчування, одягом і взуттям, паливом та ін.) [5]. Педагогічні курси не могли задовольнити зростаючу потребу в кадрах, тому незабаром було відкрито також робіт-

ничі факультети (в основному вечірні). Педагогам там також практично не платили перші кілька місяців роботи, вважаючи це суспільним навантаженням, – знову ж таки місцеве населення взяло під свою опіку ці заклади. У великих містах Чернігівщини масово почали виникати спеціальні учбові заклади (технікуми, профшколи, училища й ін.) відкривалися вони під тиском організацій, яким були потрібні такі спеціалісти (заводи і фабрики, майстерні і депо тощо). Дуже часто ці організації та підприємства брали заклади освіти під свою опіку. У багатьох таких закладах Чернігівщини успішно працювали випускники Ніжинського інституту, яких цінували дуже високо. Таких закладів на початку 20-х років було 43, а студентів та учнів у них (разом з педагогічними курсами та робфаками) – 5029 [6].

Широкими кроками на Чернігівщині (і всюди в Україні) проходить українізація та коренізація (відродження українців та інших народів України). Звичайно, Ніжинська вища школа була у перших рядах нашого народу в боротьбі за його національне відродження. В інституті проходила українізація, існувала спеціальна комісія. Студентську комісію з українізації утворено в 1923 і вона сприяла появі українського драматичного гуртка, українського хору, студії та кабінету української мови. Трохи згодом була утворена кафедра української культури та мови (1924), науковці активно досліджували ряд проблем історії та культури України, історію Ніжинщини і Чернігівщини, стан національних проблем у нашому регіоні (В.І. Рєзанов, М.Н. Петровський, М.Н. Березков, І.Г. Турцевич, Н.Ф. Даденков та інші) [7]. Процеси українського відродження захопили величезні маси нашого народу, і випускники Ніжинської вищої школи були в перших рядах борців за українську мову і культуру, розвиток та державність про що говорить ряд фактів. Наприклад, у 1927 році газета "Правда" на річницю революції організувала конкурс на кращого вчителя СРСР. Серед переможців були п'ятеро педагогів з України (П.В. Попков, М.М. Соловцов, Т.І. Шумилівська, В.А. Нікпін, В.Ф. Лубенцов). Особливо було відзначено випускника Ніжинського інституту В. Лубенцова, який отримав премію та диплом [8]. Загалом на час підбиття підсумків було сказано багато хороших слів про досягнення нашого вузу в проведенні українізації, у вихованні педагогічних кадрів, допомозі населенню у проведенні процесів українського відродження. Було відмічено, що особливістю випускників нашого інституту є патріотизм, працьовитість і відповідальність за доручену ділянку роботи.

30-і роки були новим етапом у відродженні української освіти та культури (хоча потрібно відмітити величезний тиск сталінської репресивної машини на наш народ і особливо на інтелігенцію). Завдяки Ніжинській вищій школі на початку 30-х років у Ніжині діяло 4 технікуми (бібліотечний,

медичний, ветеринарний, механізації сільського господарства). У цих закладах працювали не тільки наші випускники, але й багато штатних працівників вузу. Вузівські педагоги допомагали викладачам-початківцям в освоєнні своїх професій, методиці проведення занять і загалом у викладанні; вуз поділився з цими учбовими закладами літературою, посібниками, наочністю і навіть надавав приміщення для проведення конференцій та інших заходів [9].

У 1934 році (після "великої педагогічної чистки", коли під час репресій постраждали всі вузи України, зокрема в Ніжині репресували понад 75 % викладацького складу) Ніжинський інститут народної освіти було реорганізовано в педагогічний і на кінець 30-х років тут навчалось 4600 студентів. Інститут має широкі зв'язки з селами та містами Чернігівщини, студенти та педагоги проводять різного роду науково-педагогічні дослідження з історії та культури України, краєзнавства й археології [10]. У Ніжині в цей час існує й учительський інститут, який готує сільських учителів кількох спеціальностей, а загальна кількість студентів обох інститутів досягла 6150. Учительський інститут існує практично повністю завдяки підтримці педагогічного – тут працюють його випускники, сюди перейшла частина викладачів, інші працюють на умовах суміщення. Інститут поділився з побратимом бібліотечним фондом, посібниками й наочністю, проводяться спільні конференції та засідання, разом планується наукова робота [11].

Потрібно з гордістю відмітити, що у процесі українського відродження беруть активну участь провідні викладачі Ніжинської вищої школи, які працюють тут, зокрема – член-кореспондент АН СРСР В.І. Резанов, член-кореспондент АН УРСР М.Н. Петровський, професори М.Н. Бережков, І.Г. Турцевич, Є.А. Рихлик, А.Н. Расвський, Н.Ф. Даденков, Г.П. Пехтелєв, П.А. Бельський, А.С. Грузинський та інші [12]. Досить цікавим був випадок, пов'язаний з комплектацією бібліотеки. Інститут зростав і розвивався, а фінанси на поповнення бібліотечного фонду виділялись досить малі, багатьох книг і посібників не вистачало. Тому викладачі Ніжинського інституту запропонували підтримати давню українську традицію, започатковану ще Петром Могилою у 17 столітті, – вони приносили до бібліотеки та кабінетів вузу найбільш потрібні студентам книги зі своїх особистих бібліотек (було навіть створено спеціальний фонд, у якому книгами викладачів користувалися студенти). Часто книги передавались до вузу назавжди. Загалом на кінець 30-х років бібліотека інституту мала в своїх фондах 450.000 книг [13].

У Ніжині в 1920 році з'явився музей історії, мистецтв та етнографії, а при ньому, за активної підтримки інституту, діяло наукове товариство. Викладачі Ніжинської вищої школи та працівники музею вивчали черні-

півську старовину (храми, монастирі, церкви, інші цінні залишки минулого). Особлива увага була приділена такому пам'ятнику древності, як "Поштова станція" [14]. Завдяки ентузіазму викладачів інституту, співробітників музею і просто свідомих українців почалася реставрація цієї пам'ятки (за особисті кошти інтелігенції та народу) і вона практично вже з цього часу була відкрита в основному для широких українських мас. З цього ж року завдяки допомозі викладачів Ніжинського інституту та випускників цього закладу починає свою діяльність Конотопське краєзнавче товариство, яке спочатку не має чіткої організації. Після обласної краєзнавчої конференції 1924 року та завдяки впливу Ніжинської вищої школи і Ніжинського наукового товариства, з 1927 року тут чітко виділяється 4 секції: історична, етнографічна, економічна, природнича. Товариство займалося не тільки проблемами вивчення історії, етнографії та краєзнавства, воно також мало тісні зв'язки з іншими товариствами України та СРСР, проводились спільні конференції і збори, обмін літературою тощо. Товариство закінчило свою діяльність у тому ж таки трагічному 1934 [15]. У 1923 році в інституті відкрито історико-краєзнавчий музей, яким керував О. Грузинський. Експонати музею з'являлися завдяки студентам, викладачам і пересічним громадянам, що приносили їх [16].

У 20-х роках в інституті працювала літературна студія (В. Резанов та І. Горбань), у якій пробували свої можливості не тільки студенти і викладачі, але й жителі Ніжина та Ніжинщини. Існувало в цей час також студентське науково-історичне товариство (В. Резанов, М. Петровський, О. Грузинський); студентський хор (Ф. Проценко) та драматичний гурток під керівництвом професора П. Бельського [17]. За роки існування хор, оркестри й ансамблі дали понад 200 концертів для студентства і жителів Чернігівщини [18].

У 1924 році в Чернігові відбулися зразу дві знаменні події, до яких прямо причетний Ніжинський інститут і його потужна наукова та викладацька база: на початку року з ініціативи ніжинських викладачів і при підтримці краєзнавчих товариств та комітетів Чернігівщини було відкрито Чернігівський інститут краєзнавства [19]. Ніжинці поділилися з ним своєю літературою, посібниками, приладдями й особливо своїми висококваліфікованими випускниками. Завдяки цьому в жовтні 1924 року переважно завдяки зусиллям ніжинців була скликана 1 Чернігівська губерньська краєзнавча конференція. На ній були присутні 80 делегатів з усіх куточків Чернігівщини, заслухано 23 центральні доповіді й понад 70 виступів при обговоренні повідомлень та в дискусіях. Науковий спектр конференції був досить широкий – від давньої історії нашої землі до проблем революції та громадянської війни, але основний стержень був

чіткий: українське відродження, українізація, вивчення традицій та культури, пам'ятки та їх збереження, підняття національно-культурного рівня народу [20]. Національно-українознавчий аспект конференції і особливо роботи Інституту краєзнавства був настільки яскраво виражений, що цим зацікавились органи НКВС – учасників конференції та працівників інституту краєзнавства піддано репресіям і переслідуванням. Через рік інститут було закрито з офіційною версією: він непотрібний, коли є такі вузи, як Ніжинський та Чернігівський з їх науковими базами та працівниками. У січні 1925 року з'являється Ніжинське наукове товариство (вже на першому його засіданні пролунав гумористичний лейтмотив, що ми вже багатьом регіонам допомогли організувати такі товариства – тепер потрібно і в себе їх мати). Товариство мало 4 секції: історичну, етнографічну, природничу, статистико-економічну – активну діяльність у роботі товариства брали передові викладачі Ніжинського вузу (М. Петровський, М. Бережков, В. Рєзанов, Є. Рихлик, А. Єршов) [21]. Викладачі і студенти за свої кошти організовували експедиції, археологічні розкопки, джерелознавчі та етнографічні дослідження з історії рідного краю, видавали цікаві дослідження з цих проблем, поповнювали музей. Товариство було закрито в тому ж страшному 1934 році.

Завдяки активній роботі ніжинських науковців, їх постійному звертанню до урядових структур, масовим публікаціям краєзнавчого та історико-етнографічного характеру, підтримці всієї наукової громадськості Чернігівщини (велике значення мала і перемога ніжинського випускника у педагогічному конкурсі на кращого вчителя СРСР), у 1927 році влада прийняла рішення взяти під захист ряд історико-культурних пам'яток Чернігівщини (у Ніжині, Прилуках, Батурині, Новгороді-Сіверському та ін.) [22]. Було прийнято спеціальну програму охорони цих пам'яток, їх дослідження й реставрації за державні кошти – це була велика перемога істориків, краєзнавців і всього народу Чернігівщини (відмічена величезна роль ніжинських науковців).

У 1918 році в Ніжині з'явився народний театр, який підтримував традиції відродження та державності – підтримували діяльність театру ніжинці, а його активними учасниками були викладачі та студенти інституту. Незважаючи на військові дії відбувалися вистави і навіть невеликі гастролі по Чернігівщині (у репертуарі була в основному українська класика). У 1920 році починає діяти російська театральна трупа, на етапі становлення якої вона отримує підтримку української (костюми, реквізит, фінанси, приміщення і навіть учасники). У 1922 році Ніжинський народний театр було перетворено в державну драматичну студію імені М. Заньковецької й очолив її В.І. Лесючевський. Викладачі та студенти інституту не тільки допомагали українським театрам у Ніжині (у 20-х

роках тут існували також дитячий театр, літній театр, "театр Петрушки" та інші), але й зацікавились історією українського театрального мистецтва (зокрема професор В. Резанов протягом кількох років за допомогою студентів досліджував українське драматичне мистецтво в результаті цього з'явився 6-томний корпус текстів старої української драми) [23].

Загалом можна сказати, що в 20-х роках на Чернігівщині існували 31 народна трупа, 41 народний хор, 473 культурно-просвітницьких гуртки, 517 хат-читалень, 300 бібліотек, 127 народних будинків і клубів (у самій столиці губернії також гідно співробітничали і допомагали одне одному російський та український народний театри) [24].

Аналізуючи діяльність цих установ, потрібно відмітити, що в багатьох з них активну діяльність брали випускники нашого славного орденосного вузу. І це не випадково: інститут до сьогоднішнього дня користується авторитетом та повагою України і всього світу, про нього знають, пишуть, сюди приїжджають відомі люди. І так було практично протягом усього його існування.

Література

1. Народна освіта на Україні. – Х., Червоний шлях, 1924. – С. 48
2. ВЧОАН, фонд 1105, опис 1, справа 2801 а, аркуш 1–6.
3. Известия Нежинского общественного комитета 1917. – № 10.
4. ВЧОАН, фонд 1105, опис 1, справа 2801 а, аркуш 33.
5. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область – К.: АН УРСР, 1983. – С. 60.
6. Там само. – С. 62.
7. Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 1
8. Ясницький Г. Розвиток народної освіти на Україні 1921–1932. – КДУ, 1965. – С. 175.
9. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К.: АН УРСР, 1983. – С. 458.
10. Там само. – С. 458.
11. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 22.
12. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К.: АН УРСР, 1983. – С. 458.
13. Там само. – С. 66.
14. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 496.
15. Там само. – С. 339.
16. Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 72–78.
17. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: Сторінки історії. – Н., 2005. – С. 244.
18. Там само. – С. 246.
19. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 907.
20. Там само. – С. 616.
21. Там само. – С. 511.
22. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К.: АН УРСР, 1990. – С. 134.
23. Українська культура. (Д. Антонович). Лекції. – К.: Либідь, 1993. – С. 36.
24. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К.: АН УРСР, 1990. – С. 60.

Євген Рихлик і Ніжинська вища школа

Ім'я видатного українського вченого-славіста, літературознавця, фундатора вітчизняного нацменознавства та активного учасника руху національного відродження українських чехів Євгена Антоновича Рихлика, несправедливо звинуваченого й засудженого за контрреволюційну і шпигунську діяльність каральними органами радянської влади у 1931 р., сьогодні повернене з мороку забуття завдяки науковим розвідкам сучасних дослідників української історії Г. Самойленка, Ю. Данилюка, Ю. Шаповала, М. Костиці, В. Ємельянова та інш. [1]. Їхні праці містять стислі біографічні відомості, коротку характеристику основних напрямків наукової діяльності вченого та привертають увагу широкого кола науковців до трагічної долі Є. Рихлика як жертви сталінських репресій. Але поки що недостатньо вивченими залишаються окремі важливі питання, зокрема місце Ніжинської вищої школи у житті вченого. Запропоноване дослідження ставить за мету висвітлити останню сторінку біографії Є. Рихлика і з'ясувати його внесок у розвиток вищої освіти в Ніжині протягом 1925–1930 рр.

Восени 1925 р. учений дізнався, що професор українського мовознавства й письменництва Ніжинського інституту народної освіти (далі – ІНО) О. Грузинський збирається перевестися працювати до Харківського інституту народної освіти. Порадившись з родиною, він написав листа до правління Ніжинського ІНО, висловивши своє бажання обійняти вакантну посаду [2].

На засіданні факультетської комісії соцвиху Ніжинського інституту народної освіти 3 листопада 1925р. Є. Рихлика було одногосно обрано професором мовознавства і письменництва. 14 листопада він отримав повідомлення про нову посаду і 150 карбованців соціальної допомоги для переїзду [3]. Це була довгоочікувана звістка, і вже наступного дня вчений звільнився з попереднього місця роботи. Збори тривали не довго, бо збирати, за винятком бібліотеки, було майже нічого. На запитання анкети "Що маєте з майна?" відповідь була коротка: "Не маю" [4].

По приїзді у Ніжин професор Рихлик з дружиною і сином Ростиславом зайняли невеличке помешкання в інститутській будівлі, де вчений мешкав останні п'ять років до арешту. На середину 1920-х рр. Ніжин був невеличким провінційним містом з нерозвиненою промисловістю, де процес радянзації суспільного життя відбувався набагато повільніше, ніж у Києві [5]. Ніжинський інститут народної освіти, де почав викладати Є. Рихлик, був розбудований у пореволюційний період на базі Історико-філологічного інституту князя О. Безбородька, який за статутом дорівнювався університету, мав надзвичайну історію і був добре знаним престиж-

ним вищим учбовим закладом в Україні. Під час громадянської війни інститут значною мірою постраждав. Будівля була частково зруйнована, викладачі і студенти потерпали від голоду та холоду. Але у рік переїзду до Ніжина Є. Рихлика становище поступово почало поліпшуватися. Сліди руйнації на території інституту були ліквідовані, студенти мали притулок і стипендії. Викладачі отримували хоч маленькі й незручні, але окремі помешкання для своїх родин. Заробітна платня сплачувалася регулярно, збільшено було продовольчий пайок [6]. Оклад професора Рихлика у 1925 р. становив 150 крб. 7 коп. [7], а у 1928 р. він уже отримував близько 360 крб. на місяць [8]. З'явилася можливість відправляти студентів та викладачів для оздоровлення до санаторіїв і будинків відпочинку. Так, улітку 1926 р. Є. Рихлик лікувався у санаторії Карасне в Криму, що було конче необхідно через загострення туберкульозу легенів [9], а в липні 1930 р. він відпочивав і працював над вступною статтею до українського перекладу роману чеського письменника К. Чапека "Кракатіт" у Гурзуфі [10]. Отже, матеріальне становище родини Рихликів значно поліпшилося внаслідок переїзду до Ніжина, що позитивно позначилося на працездатності та плідності наукової роботи вченого.

В обов'язки вченого входило викладання мовознавства для студентів I–IV курсів, української літератури на III–IV курсах та методики мови і педпрактики на IV курсі [11]. Складність педагогічної роботи Є. Рихлика полягала в тому, що інститут тільки другий навчальний рік працював за новою програмою – Дальтон-планом, який передбачав триместрову систему, максималізацію самостійної роботи студентів і зосередження всієї методично-організаційної роботи у предметних комісіях [12]. Є. Рихлик брав участь у всіх ланках організації навчального процесу за Дальтон-планом. Він був керівником кабінету-лабораторії з української мови та письменництва, до обов'язків якого входила робота по комплектації у кабінеті бібліотеки з навчальних посібників і творів українських письменників, розробка індивідуальних планів для студентів на триместр та наряд, проведення планових і заключних конференцій, консультацій, призначення старост нарядів та вартових для обслуговування кабінету і т. п. [13] До того ж професор Рихлик був заступником голови предметної комісії циклу суспільствознавства В. Резанова [14]. Ця робота забирала багато часу, бо члени комісії мали розглянути програми з кожного предмету циклу, забезпечити методичну базу викладання та чітку координацію між окремими дисциплінами, а крім того, контролювати роботу кабінетів, викладачів і студентів [15]. Для нормалізації педагогічного процесу саме з першого для вченого року роботи в НІНО, почали проводитися регулярні методнаради усього лекторського складу, об'єднані засідання предметних комісій і загальноінститутські збори керівників та студентів, і він багато вечорів присвятив обговоренню з колегами болючих питань інститутського життя

[16]. Окрім зазначеного навантаження, Є. Рихлик керував кандидатськими та кваліфікаційними роботами (дипломами) та педпрактикою [17]. Навіть у позанавчальний час він приділяв увагу вихованню студентської молоді, сприяючи організації їхнього дозвілля. Вчений охоче брав участь у щотижневих студентських вечірках, які почали проводитися наприкінці 1925/26 навчального року за рішенням загальних студентських зборів. Під час таких вечірок він неодноразово виступав перед зібранням з пізнавальними лекціями, наприклад, на теми: "Літературна дискусія", "Творчість Л. Глібова", "Національне питання в світлі нової науки яфетидології", "Мова студентів і викладачів Ніжинського університету" і т. п. Від початку свого перебування у Ніжині Є. Рихлик долучився до роботи студентського краєзнавчого гуртку, власне, його етнографічно-фольклорної секції, беручи участь у товариських бесідах на краєзнавчі теми та інформуючи членів гуртка про новини сучасної української етнографії як член Етнографічної комісії ВУАН [18].

У 1925/26 навчальному році перед українським студентством постало нове завдання – подолати "відірваність від оточуючого соціального життя". "Ті знання, які одержить студент в ВУЗі, він повинен віддати широким колам робітництва та селянства, мусить приймати участь в Радбудівництві й набути певні знання та орієнтовку як громадянин" [19]. Була створена студентська "Комісія по праці поза межами ІНО" з методично-консультаційним бюро, до якого увійшов і професор Рихлик. Він опікувався організацією пунктів лікнепу та гуртка української мови при єврейській секції спілки кустарів із складанням програми українознавства, "пояснюючої записки" та бібліографічного покажчика літератури [20].

У тому ж навчальному році у вищих навчальних закладах України була запроваджена програма педагогізації, яка передбачала встановлення тісного зв'язку із семирічними школами. Ніжинський ІНО сформував комісію з розробки проекту педагогізації у складі п'ятьох професорів, серед яких був і Є. Рихлик. Він активно допомагав студентам у проведенні уроків у підшефних 1-й і 2-й школах Ніжина, рекомендував літературу, давав методичні поради тощо. Дуже корисною була робота вченого з учителями. Він проводив уроки, демонструючи новітні методичні прийоми, допомагав у складанні програм і робочих планів викладання української мови і літератури, допомагав навчальними посібниками і книжками з інститутської та власної бібліотек, брав участь у педагогічних нарадах, методичних диспутах та конференціях [21].

Наприкінці жовтня 1925 р. при Ніжинському ІНО було створене консультаційне бюро для допомоги у перепідготовці вчителів у Ніжинській, Прилуцькій та Роменській округах, яке з січня очолив на прохання правління інституту професор Рихлик. Бюро ставило перед собою наступні завдання: "роз'яснення методичних вказівок центру в аспекті їх вико-

ним вищим учбовим закладом в Україні. Під час громадянської війни інститут значною мірою постраждав. Будівля була частково зруйнована, викладачі і студенти потерпали від голоду та холоду. Але у рік переїзду до Ніжина Є. Рихлик становище поступово почало поліпшуватися. Сліди руйнації на території інституту були ліквідовані, студенти мали притулок і стипендії. Викладачі отримували хоч маленькі й незручні, але окремі помешкання для своїх родин. Заробітна платня сплачувалася регулярно, збільшено було продовольчий пайок [6]. Оклад професора Рихлика у 1925 р. становив 150 крб. 7 коп. [7], а у 1928 р. він уже отримував близько 360 крб. на місяць [8]. З'явилася можливість відправляти студентів та викладачів для оздоровлення до санаторіїв і будинків відпочинку. Так, улітку 1926 р. Є. Рихлик лікувався у санаторії Карасне в Криму, що було конче необхідно через загострення туберкульозу легенів [9], а в липні 1930 р. він відпочивав і працював над вступною статтею до українського перекладу роману чеського письменника К. Чапека "Кракатіг" у Гурзуфі [10]. Отже, матеріальне становище родини Рихликів значно поліпшилося внаслідок переїзду до Ніжина, що позитивно позначилося на працездатності та плідності наукової роботи вченого.

В обов'язки вченого входило викладання мовознавства для студентів I–IV курсів, української літератури на III–IV курсах та методики мови і педпрактики на IV курсі [11]. Складність педагогічної роботи Є. Рихлика полягала в тому, що інститут тільки другий навчальний рік працював за новою програмою – Дальтон-планом, який передбачав триместрову систему, максималізацію самостійної роботи студентів і зосередження всієї методично-організаційної роботи у предметних комісіях [12]. Є. Рихлик брав участь у всіх ланках організації навчального процесу за Дальтон-планом. Він був керівником кабінету-лабораторії з української мови та письменництва, до обов'язків якого входила робота по комплектації у кабінеті бібліотеки з навчальних посібників і творів українських письменників, розробка індивідуальних планів для студентів на триместр та наряд, проведення планових і заключних конференцій, консультацій, призначення старост нарядів та вартових для обслуговування кабінету і т. п. [13] До того ж професор Рихлик був заступником голови предметної комісії циклу суспільствознавства В. Резанова [14]. Ця робота забирала багато часу, бо члени комісії мали розглянути програми з кожного предмету циклу, забезпечити методичну базу викладання та чітку координацію між окремими дисциплінами, а крім того, контролювати роботу кабінетів, викладачів і студентів [15]. Для нормалізації педагогічного процесу саме з першого для вченого року роботи в НІО, почали проводитися регулярні методнаради усього лекторського складу, об'єднані засідання предметних комісій і загальноінститутські збори керівників та студентів, і він багато вечорів присвятив обговоренню з колегами болючих питань інститутського життя

[16]. Окрім зазначеного навантаження, Є. Рихлик керував кандидатськими та кваліфікаційними роботами (дипломами) та педпрактикою [17]. Навіть у позанавчальний час він приділяв увагу вихованню студентської молоді, сприяючи організації їхнього дозвілля. Вчений охоче брав участь у щотижневих студентських вечірках, які почали проводитися наприкінці 1925/26 навчального року за рішенням загальних студентських зборів. Під час таких вечірок він неодноразово виступав перед зібранням з пізнавальними лекціями, наприклад, на теми: "Літературна дискусія", "Творчість Л. Глібова", "Національне питання в світлі нової науки яфетидології", "Мова студентів і викладачів Ніжинського університету" і т. п. Від початку свого перебування у Ніжині Є. Рихлик долучився до роботи студентського краєзнавчого гуртка, власне, його етнографічно-фольклорної секції, беручи участь у товариських бесідах на краєзнавчі теми та інформуючи членів гуртка про новини сучасної української етнографії як член Етнографічної комісії ВУАН [18].

У 1925/26 навчальному році перед українським студентством постало нове завдання – подолати "відірваність від оточуючого соціального життя". "Ті знання, які одержить студент в ВУЗі, він повинен віддати широким колам робітництва та селянства, мусить приймати участь в Радбудівництві й набути певні знання та орієнтовку як громадянин" [19]. Була створена студентська "Комісія по праці поза межами ІНО" з методично-консультаційним бюро, до якого увійшов і професор Рихлик. Він опікувався організацією пунктів лікнепу та гуртка української мови при єврейській секції спілки кустарів із складанням програми українознавства, "пояснюючої записки" та бібліографічного покажчика літератури [20].

У тому ж навчальному році у вищих навчальних закладах України була запроваджена програма педагогізації, яка передбачала встановлення тісного зв'язку із семирічними школами. Ніжинський ІНО сформував комісію з розробки проекту педагогізації у складі п'ятеро професорів, серед яких був і Є. Рихлик. Він активно допомагав студентам у проведенні уроків у підшефних 1-й і 2-й школах Ніжина, рекомендував літературу, давав методичні поради тощо. Дуже корисною була робота вченого з учителями. Він проводив уроки, демонструючи новітні методичні прийоми, допомагав у складанні програм і робочих планів викладання української мови і літератури, допомагав навчальними посібниками і книжками з інститутської та власної бібліотек, брав участь у педагогічних нарадах, методичних диспутах та конференціях [21].

Наприкінці жовтня 1925 р. при Ніжинському ІНО було створене консультаційне бюро для допомоги у перепідготовці вчителів у Ніжинській, Прилуцькій та Роменській округах, яке з січня очолив на прохання правління інституту професор Рихлик. Бюро ставило перед собою наступні завдання: "роз'яснення методичних вказівок центру в аспекті їх вико-

нання та пристосування до місцевих умов, організація консультацій з різних педагогічно-методичних питань, улаштування масовому вчителю кабінетів, лабораторій тощо, організація прикомандирування учителів шкіл для поповнення знань до НІНО, проведення курсів, нарад, з'їздів, конференцій" [22]. У жовтні 1926 р. Є. Рихлик був делегований від НІНО на конференцію вчителів у Ніжині, де виступив із доповіддю. З ініціативи адміністрації інституту вчений організував роботу консультативного бюро з розробки проекту проведення місячних семінар-курсів для вчителів, за яким щомісяця до студентських лав мали вливатися 15 курсантів, яким надавалися місця у студентському інтернаті, стипендія та безкоштовне харчування в їдальні інституту. Є. Рихлик працював із вчителями як голова консультативного бюро, завідувач кабінету української мови і письменництва та викладач [23]. Учений продовжував надавати консультації вчителям з різних міст України – колишнім випускникам НІНО і семінар-курсів за допомогою листування, відповідаючи на запитання стосовно українського правопису і використання найновіших навчальних посібників [24].

Протягом 1926–29 рр. професор Рихлик мав велике навантаження, працюючи викладачем і обіймаючи керівні посади в інституті. В цей період він обирався членом управи Ніжинського ІНО, активно впливаючи на навчальний процес і виховну роботу. У вересні 1927 р. його було висунуто від Окрпарткому на декана Ніжинського Вечірнього університету. За дорученням Бюро СНР учений керував його розбудовою. Він займався складанням навчальних планів, популяризацією нового навчального закладу в Ніжині, виступаючи з доповідями на підприємствах та в громадських організаціях. Завдяки його зусиллям відбувся перший набір слухачів університету [25]. Крім того, Є. Рихлик займався популяризацією НІНО серед селян і робітників Ніжинщини. Так, у 1930 р. він домовився з головою спілки ГТС про свій виступ на загальних зборах її членів у клубі 5 вересня. Він надав слухачам детальну інформацію про історію НІНО та умови прийому, відповів на численні питання і роздав анкети для вступу до Інституту соцвуху та Рабфаку НІНО [26]. Професор Рихлик наприкінці 1920-х рр., працюючи над створенням при Етнографічній комісії ВУАН кабінету з вивчення національних меншостей України, зацікавився мовою і культурою євреїв. Він почав спілкуватися з представниками єврейської спільноти в Ніжині, яка була досить чисельною та впливовою у місті, і тому саме йому було доручено провести приєднання єврейської школи для дорослих до Робітничого вечірнього університету [27].

27 вересня 1929 р. ученого було призначено завідувачем шкільним факультетом НІНО. Документація, яку професор Рихлик отримав від свого попередника Ромера, була у повному безладі. Йому довелося

ладнати вкрай занедбані справи на факультеті, переробляти розклад занять, корегувати навантаження студентів і викладачів [28].

Виконуючи величезну за обсягом роботу зі студентами НІНО, професор Рихлик долучився до наукової роботи колективу інституту та підготовки молодих учених з числа найобдарованіших випускників вузу. Після звільнення професора Грузинського 16 грудня 1925 р. Є. Рихлика було обрано дійсним членом секції української та російської літератури і мови науково-дослідної кафедри (далі – НДК) при НІНО. 16 березня 1926 р. Центральною штатною комісією при Наркомпросі УРСР він був затверджений на посаді штатного професора I групи української мови та письменництва НІНО [29]. У 1927 р. правління НДК прийняло рішення про виділення окремою ланкою секції української мови і письменництва. 10 лютого того ж року професора Рихлика було обрано її керівником [30]. Програма НДК передбачала індивідуальні дослідження членів секцій, колективну розробку спільної теми, роботу керівників секцій із своїми аспірантами та загальну культосвітню діяльність НДК. Після обговорення досліджень членів кафедри найкращі з них як такі, що мали наукову цінність, друкувалися в періодичному виданні НДК НІНО "Записках Ніжинського Інституту Народної Освіти". Цей часопис виходив з 1925 по 1930 р., і за цей час на його сторінках були опубліковані статті професора Рихлика з етнографії та літературознавства [31].

Як керівник секції НДК професор Рихлик проводив пленарні засідання – прилюдні, розпорядні та наукові, корегуючи роботу над колективною темою "Місце дієслівного присудка в українському реченні" та індивідуальними темами. У 1925 р. було взято курс на форсовану українізацію, мета якої полягала у досягненні стовідсоткового переходу інституту на українську мову в наступному навчальному році. В НІНО з 30 вересня 1923 р. існувала студентська комісія з українізації, яка займалася популяризацією рідної мови серед студентів, організацією українських драматичних гуртків, українського хору, студії української мови тощо [32]. Професор Рихлик як керівник секції української мови і письменництва був залучений до проведення українізації, допомагаючи студентам, викладачам і державнослужбовцям Ніжина. Він разом із своїми аспірантами проводив зустрічі, лекції та консультації [33].

17 грудня 1925 р. при НДК НІНО почала працювати термінологічна комісія, яку очолив Є. Рихлик. Комісія встановила наукові контакти з Інститутом української наукової мови в системі ВУАН. Інститут мав 34 секції і займався проблемами національної термінології і лексикографії. Його основним завданням була підготовка і публікація якісних термінологічних словників. Усі відділи інституту орієнтувалися на збирання живої народної мови та побутово-виробничої термінології. Основний матеріал Інститут отримував від своїх численних кореспондентів у різних куточках України

[34]. Одним з них стала термінологічна комісія при НДК НІНО. Тільки за півроку з січня по липень 1926 р. її членам вдалося зібрати і надіслати до ВУАН 140 термінів. Крім того, комісія активно працювала на ниві українізації вузу, провівши іспит на знання рідної мови серед студентів та залучивши їх до збирання побутових термінів Ніжинщини [35].

У 1928 р. ректор інституту М. Куїс виступив з пропозицією залучити науково-дослідну кафедру НІНО до популяризації радянської науки серед широких верств населення: "Життя вимагає від кафедри ведення масової роботи, ознайомлення мас з висновками науки... Через це треба поставити на чергу дня вивчення нової літератури, мистецтва, науки, питань нового побуту" [36]. Згодом при НДК була створена комісія з вирішення проблем пролетарської культури, до якої був включений і професор Рихлик [37]. Як член НДК і новоствореної комісії вчений зробив значний внесок у культосвітню роботу в Ніжині. Під час проведення тримісячника української культури в місті з 1 липня по 1 вересня 1928 р. він разом із своїми аспірантами та колегами прочитав низку доповідей і лекцій про сучасну українську пролетарську культуру в Ніжинському червоноармійському IV стрілецькому полку, клубах РТС, будівельників, медсанпрацівників, осередках ЛКСМУ, у будинку робітників освіти, Сільбудах тощо. Він брав участь у популяризації державного українського правопису, прочитавши лекції для студентів. На запрошення Окрвиконкому вчений працював у комісіях для проведення Шевченківських днів, ювілеїв Лесі Українки, Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Миколи Чернишевського. Він допомагав в організації і проведенні літературних диспутів. Його було обрано представником від секції наукових робітників міста Ніжина на святкування 100-річчя Леоніда Глібова в Чернігові [38].

На особливу увагу заслуговує робота вченого з аспірантами кафедри. Згідно з резолюцією II Всеукраїнської педагогічної конференції, яка проходила з 22 по 28 липня 1923 р., та "Положенням про науково-дослідні кафедри", затвердженим Наркомпросом УРСР 18 лютого 1924 р., в обов'язки НДК вводилось залучення до співпраці найбільш талановитих студентів, підготовка їх до подальшої наукової кар'єри через аспірантуру, яка передбачала розробку індивідуальної теми з захистом кандидатської дисертації, участь у колективних дослідженнях кафедри та активну громадську та культосвітню роботу в вузі та місті [39]. Є. Рихлик особисто керував науковою роботою І. Павловського, П. Одарченка та М. Ладухіна. Для всіх аспірантів кафедри вчений проводив семінари з мовознавства, з української мови і літератури, з польської мови і літератури, чеський семінар та семінар підвищеного типу з української мови і письменництва, куди запрошувалися викладачі, студенти і сторонні зацікавлені особи. На жаль, професору Рихлику так і не вдалося створити власну школу через трагічні події 1930-х рр., коли українській інтелігенції було завдано

через трагічні події 1930-х рр., коли українській інтелігенції було завдано нищівного удару каральними органами радянської влади. Особисті справи талановитих учнів вченого дозволяють проаналізувати основні засади його науково-методичної концепції, вимоги до проведення наукового дослідження [40].

Це далеко не повний огляд роботи професора Рихлика у стінах Ніжинського інституту народної освіти. На окремі дослідження заслуговують питання наукової, громадської діяльності вченого в Ніжині, його допомога аспірантам тощо. Але цілком очевидно, що останній, ніжинський період його життя, який тривав з 1925 по 1931 р., був найпліднішим і, водночас, найтрагічнішим. За цей час Є. Рихлик зумів реалізуватись як педагог, науковець і громадський діяч, зробивши цінний внесок у розвиток Ніжинської вищої школи.

Література

1. Данилюк Ю. Дві батьківщини Євгена Рихлика // Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.). – К., 1991. – С. 286–287; Ємельянов В. З когорти нескорених // Література і культура Полісся. – 1994. – Вип. 4. – С. 59–62; Самойленко Г.В. Євген Антонович Рихлик. – Біобібліографічний покажчик. – Ніжин, 1993; Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа. – 1820–1995. – Ніжин, 1995. – С. 63; Шаповал Ю. Належить до небагатьох вчених-славістів (Життя і смерть чеха Євгена Рихлика) // Пороги. – 1998. – № 1–2. – С. 6–8; Костиця М. В'язень № 37. Повернення з небуття // Житомирський вісник. – 1997. – 31 січня.
2. ВЧОДАН, ф. р., 6121, оп. 2, спр. 3301, арк. 4.
3. Там само, арк. 6, 8.
4. Там само, арк. 41.
5. Симоненко В., Марценюк С. Під шаленим натиском // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 110.
6. Самойленко Г. Ніжинська вища школа 1820–1995. – Ніжин, 1995. – С. 57–59.
7. ВЧОДАН, ф. р., 6121, оп. 2, спр. 3301, арк. 96.
8. Там само, оп. 1, спр. 802, арк. 128 зв. – 129.
9. Там само, оп. 2, спр. 3301, арк. 102.
10. Рихлік Є. "Кракатіт" Карла Чапека / Чапек К. Кракатіт. – Х. – К., 1930. – С. XVIII.
11. ВЧОДАН, ф. р., 6121, оп. 2, спр. 3301, арк. 110.
12. Там само, оп. 1, спр. 75, арк. 23 зв.
13. Там само, арк. 24 зв. – 25 зв.
14. Там само, спр. 359, арк. 10.
15. Там само, спр. 75, арк. 23 зв.
16. Там само, спр. 82, арк. 7.
17. Там само, спр. 802, арк. 120 зв. – 121.
18. Там само, спр. 75, арк. 37.
19. Там само, арк. 12 зв.
20. Там само, арк. 13 зв. – 14.
21. Там само, спр. 96, арк. 10–13.
22. Там само, спр. 331, арк. 79, 88, 90, 101.

23. Там само, арк. 64, 73, 90.
24. Там само, арк. 117.
25. Там само, оп. 2, спр. 3301, арк. 81.
26. Там само, оп. 1, спр. 476, арк. 1.
27. Там само, оп. 2, спр. 3301, арк. 81 зв.
28. Там само, спр. 1743, арк. 1–2.
29. Там само, спр. 3301, арк. 42 зв.
30. Бойко О. Нарис історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури і мови (20–30-ті рр.) // Сіверянський літопис – 1998. – № 5. – С. 120.
31. Рихлик Є. З етнографічних студій. I. Село Вільшанка в світлі лексики // Записки Ніжинського ІНО. – 1927. – Кн. 7. – С. 193–197; він же. Українські мотиви в поезії Юрія Словацького // Записки Ніжинського ІНО. – 1928. – Кн. 8. – С. 145–158; 1929. – Кн. 9. – С. 211–262.
32. ВЧОДАН, ф. р. – 6121, оп. 1, спр. 289, арк. 1.
33. Там само, спр. 357, арк. 4.
34. Шевченко Л.Л. Так це починалося... (Розвиток мовознавства в 20-ті роки) // Мовознавство. – 1998. – № 6. – С. 3–8
35. ВЧОДАН, ф. р., 6121, оп. 1, спр. 281, арк. 71–71 зв.
36. Бойко О. Названа праця. – С. 124.
37. ВЧОДАН, ф. р., 6121, оп. 1, спр. 106, арк. 33 зв. 40 зв.
38. Там само, спр. 415, арк. 2, 4 зв.
39. Комаренко Н. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937). – К., 1973. – С. 125.
40. ВЧОДАН, ф. р., 6121, оп. 2, спр. 3276; там само, спр. 3253; спр. 3330.

А.Ю. Шевченко

Історіографія життя та наукової діяльності М.Н. Петровського

Нові культурно-історичні та політичні реалії сьогодення дають можливість сучасному історіографу неупереджено вивчати минуле історичної науки в Україні, об'єктивно оцінювати та переосмислювати як конструктивний досвід, так і складні протиріччя української радянської історіографії. В ті часи важливі напрямки й аспекти творчості вітчизняних науковців дуже часто мали тенденційний, апологетичний характер, що породжувало ілюзію благополучного стану історичної науки і непогрішимість єдиної методології, що визначала її загальний напрям. З іншого боку, сьогодні виникає проблема, пов'язана з наявністю прогалин у вивченні історії історичної думки в УРСР першої половині ХХ століття, а це, в свою чергу, може призвести до упереджених або помилкових оцінок тієї величезної спадщини, що була створена українськими істориками і безумовно залишається вагомою інтелектуальною складовою історичної науки.

Метою даної статті є аналіз історіографії життя та наукова діяльність видатного вітчизняного дослідника історії України Миколи Неонovichа Петровського (1894–1951рр.), що нерозривно пов'язані з суперечливим розвитком історичної науки в УРСР у 20-х – на початку 50-х років ХХ століття.

Історіографічний аспект історико-біографічних студій передбачає вивчення біографії і наукової діяльності особи в її конкретно-історичному плані, а також у контексті аналізу суб'єктивної логіки розвитку історичного знання. При проведенні подібних досліджень виникає необхідність застосування біоісторіографічного підходу. Його методологічною основою може стати сукупність принципів і методів історичної науки, які визначають встановлення автентичності та вірогідності біографічної емпіричної бази, історичні методи аналізу фактів, з їх можливою інтерпретацією. Тому біоісторіографічний підхід, передусім, є частиною історіографічної традиції і тісно пов'язаний з життям та діяльністю конкретного вченого, висвітленням його життєвого шляху, аналізом наукового доробку, встановленням місця та ролі в історіографічному процесі [1, с. 124].

Вивчення біографії як джерела та історіографічного факту завжди повинно розглядатись як певна подія, оскільки вона пов'язана із реальною особою, що залишила помітний слід в історії і науці. Специфічною особливістю проблеми є і те, що біографія репрезентує історіографічний факт, який однозначно визначатиме якісну цілісність об'єкта. На думку багатьох дослідників, видатна особа є одночасно завжди інтегрованою, і аналіз її надто складний.

Вищенаведені теоретичні міркування зумовлюють певний підхід, за яким праці, що стосуються життя і діяльності М.Н. Петровського, його наукової спадщини, має сенс розглядати за наступною класифікацією:

- статті біографічного характеру та слогади про М.Н. Петровського, довідки про нього в енциклопедіях і бібліографічних виданнях;
- рецензії на праці М.Н. Петровського та на роботи, що написані ним у співавторстві або колективом авторів;
- наукові видання, системні курси з історії України, монографічні роботи та статті, в яких згадуються праці М.Н. Петровського з тієї чи іншої проблеми;
- історичні праці про діяльність наукових та академічних установ, у яких працював учений, що певним чином відображають інформацію про роботу в них М.Н. Петровського;
- роботи, в яких здійснюються посилання на праці М.Н. Петровського, цитуються окремі положення його наукових творів.

Обсяг публікації дозволяє лише в загальних рисах охарактеризувати історіографію життя та творчості М.Н. Петровського. Існуючі в істори-

чній літературі на сьогоднішній день праці про цього видатного вченого мають відповідні характерні риси.

По-перше, всі вони до початку 1990-х років мали, як правило, фрагментарний або узагальнюючий характер. Тільки в останнє десятиріччя ХХ століття, завдяки появі нових розвідок українських дослідників наукова біографія М.Н. Петровського почала викристалізовуватись і постає у своїй складності. По-друге, системного вивчення життя і наукової спадщини М.Н. Петровського із залученням всього комплексу джерел до останнього часу не здійснювалося. Лише у 2005 році з'явилося перше монографічне дослідження, присвячене цьому історику, підготовлене професором О.А. Удодом та автором цієї статті [2].

Постать М.Н. Петровського викликала у різні часи певний інтерес, що знайшло своє відображення у ряді спеціальних статей, присвячених вивченню біографії та наукової творчості Миколи Неоновича. У радянській Україні до різних пам'ятних річниць життя вченого вийшло кілька публікацій [3]. Ці статті висвітлюють життєвий і творчий шлях М.Н. Петровського, дають узагальнений аналіз його основних праць, змальовують портрет ученого, як людини і фахівця. До 90-річчя з дня народження М.Н. Петровського було опубліковано збірник статей "Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура", який відкривала розвідка про М.Н. Петровського відомих дослідників В.Г. Сарбея та Г.К. Швидько [4]. У публікації висвітлюється життєвий і творчий шлях М.Н. Петровського, здійснюється аналіз його робіт як 20-х-30-х років, так і більш пізніх, написаних вченим у 40-х роках ХХ століття, зроблено огляд неопублікованих праць дослідника, окреслені основні напрямки його діяльності в галузі археографії і робота над підготовкою до друку "Львівського руського літопису". Г.К. Швидько проаналізувала наукові погляди М.Н. Петровського ще у декількох розвідках [5].

Життя і діяльність М.Н. Петровського привертала також увагу і відомих істориків української діаспори – В.В. Дубровського, Л. Окиншевича, О.П. Оглобліна, тим більше, що кожен з названих дослідників у свій час підтримував з Миколою Неоновичем особисті контакти [6].

Пам'яті останнього була присвячена стаття Л. Окиншевича "Дослідник Самовидця", у якій автор визначає М.Н. Петровського як "найвидатнішого дослідника Літопису Самовидця", вченого з "виразним даром до кроп'як, проникливої, уважної аналізи подій, явищ, чинників". На думку Л. Окиншевича, цей дар дозволив М.Н. Петровському написати ряд біографій окремих діячів доби Гетьманщини, рецензій і критичних статей, що "залишаються дорогоцінним внеском в українську історичну науку". Л. Окиншевич не аналізував політичні настановлення наукових творів свого колеги, що були написані у 1940-х роках, і не вважав його фундатором "радянської моделі української історії", але зазначив, що роботи

М.Н. Петровського цього періоду є невдалими, оскільки в них наукова об'єктивність нерідко поступалася місцем політичній кон'юнктури [7]. Л. Окіншевич відмічав також феноменальну пам'ять Миколи Неоновича, його яскраві педагогічні й лекторські здібності, справжню любов до науки.

Інший дослідник історії України В.В. Дубровський у своїх спогадах про професора М.Н. Петровського, з яким він навчався разом у молоді роки і до початку 1930-х років підтримував наукові зв'язки, дуже змістовно змалював соціально-психологічний портрет М.Н. Петровського, розкрив риси його характеру й особисті уподобання, розповів про дитинство і юність вченого, отримання ним освіти і початок наукової діяльності та перипетії життя у 1920–30-х роках [8].

Розповіді про М.Н. Петровського цих відомих учених – у цілому теплі, цікаві, написані з повагою до Миколи Неоновича, мають велике значення при вивченні й відтворенні його наукової біографії.

У 1990-х роках в Україні було розпочато наступний етап у дослідженні наукової біографії та творчого доробку М.Н. Петровського. Опрацювання раніше невідомих архівних матеріалів, які стосуються перших етапів життя вченого, дозволило чернігівському досліднику С.В. Дмитрієнку опублікувати змістовні статті про студентські роки Миколи Неоновича, виявити маловідомі сторінки його життя від народження до 1937 року та участь вченого у історико-краєзнавчому русі в 1920-х роках [9]. Роботи цього історика стали важливим внеском у вивчення життя і наукової діяльності М.Н. Петровського. Окрім того, С.В. Дмитрієнко спільно з О.Б. Коваленком опублікували невелику частину листування М.Н. Петровського з М.С. та О.С. Грушевськими, видали з передмовою неопубліковану працю вченого "З історії чарівництва в старій Україні", яка була підготовлена М.Н. Петровським до часопису "Первісне громадянство" у 1930 році [10]. О.Б. Коваленко та А.М. Острянюк аналізують біографію і наукові праці М.Н. Петровського ще у декількох статтях [11].

Ніжинський дослідник С.В. Зозуля на основі архівних джерел ЦДІАК України також досліджував наукові зв'язки М.Н. Петровського з О.С. Грушевським [12]. С. Коржелецька проаналізувала внесок Миколи Неоновича у загальний розвиток історичної науки в Україні [13].

Значна кількість маловідомих фактів про наукові контакти М.Н. Петровського, його роботу в різних комісіях ВУАН у 20-х роках ХХ століття та подальшу роботу в Інституті історії України АН УРСР була оприлюднена в монографіях та документальних збірках київської дослідниці О.В. Юркової. В цих ґрунтовних працях містяться раніше не опубліковані документи, на основі яких авторка відтворила факти наукової біографії М.Н. Петровського, опублікувала два бібліографічних описи наукових праць М.Н. Петровського (з 1924 по 1932 роки та роботи 1930–40-х років) [14].

Короткі загальні довідки біографічного характеру про М.Н. Петровського опубліковані в академічних і наукових виданнях, присвячених українським ученим, були написані в різні часи І.О. Гуржієм, В.С. Петренком, С.І. Білоконем, О.А. Удодом, В.А. Чабаненком, Ю.А. Пінчуком [15].

Науковий авторитет Миколи Неоновича, його діяльність на посаді директора провідної історичної установи в Українській РСР, безумовно, привертала увагу, чим і пояснюється вміщення численних довідок про нього до радянських та українських видань енциклопедичного характеру [16].

Історичні праці, що були написані М.Н. Петровським особисто або у співавторстві, не залишалися непоміченими серед українських істориків, тому при класифікації наукової продукції про вченого окремою групою слід виділити рецензії інших дослідників на роботи М.Н. Петровського. В різні часи науковий доробок ученого позитивно оцінювали такі відомі фахівці-історики, як К. Харлампович, А. Єршов, В. Пічета, Б. Греков та інші [17].

Вагомий внесок М.Н. Петровського у розробку окремих проблем історії України відзначив ще один історик української діаспори – Б. Крупницький. Спостерігаючи за основними лініями розвитку дослідів над Хмельниччиною після М.С. Грушевського, Б. Крупницький у першу чергу відзначив монографію М.Н. Петровського "Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії 1648–1654". У цілому, Б. Крупницький уважав Миколу Неоновича найважливішим істориком України в кінці 30–40-х роках ХХ ст. [18].

Слід відзначити, що існує цілий ряд публікацій, присвячених діяльності академічних і наукових установ, у яких свого часу працював М.Н. Петровський. Це, зокрема, статті Ф.Є. Лося, В.А. Дядиченка, В.Г. Сарбєя, А.В. Санцевича, Н.В. Комаренка [19]. Усі зазначені публікації дають різноманітну інформацію про діяльність М.Н. Петровського як організатора історичної науки в радянській Україні. Вагому роботу вченого у напрямку підготовки цінних археографічних видань відмітив у посібнику "Українська радянська археографія" С.О. Яковлєв [20]. Діяльність М.Н. Петровського щодо упорядкування архівних джерел з їх подальшою публікацією відзначається і в роботі І.Л. Бутича [21].

Деякі аспекти наукового доробку М.Н. Петровського були проаналізовані в публікаціях професора М.В. Ковалєва. У 1963 році вийшла його стаття про діяльність Інституту історії АН УРСР в роки Великої Вітчизняної війни, в якій розкрито діяльність Миколи Неоновича у складі авторського колективу над "Нарисом історії України", чотиритомною працею з історії України, виданням "Наукових записок", присвячених проблемам історії українського народу. Відзначається також внесок вченого у створенні брошур, науково-популярних праць, що розкривали боротьбу українського народу проти іноземних поневолювачів. Особливо підкрес-

лює М.В. Коваль значення серії "Наші великі предки", що виходила в 1942–1944 рр. і була започаткована саме М.Н. Петровським [22].

У більш пізніх публікаціях М.В. Коваль проаналізував вплив тоталітарної ідеології на історичну науку і те складне становище, в якому опинились українські історики, в тому числі й М.Н. Петровський, як директор провідної історичної республіканської установи. На думку М.В. Ковалю, М.Н. Петровський "на відміну від своїх попередників на цій посаді був досвідченим і відомим науковцем, але як організатор діяльності творчого колективу не виглядав на рівні. Не змігши піднятися над далекими від науки пристрастями і колізіями, часто особисто втягуючись в них..." [23].

Київська дослідниця Н. Юсова, вивчаючи погляди істориків УРСР 30-х – початку 40-х рр. ХХ століття на етнічні процеси в історії східних слов'ян доби Київської Русі, не обминула і точку зору М.Н. Петровського щодо цього питання. На думку авторки, вчений першим серед радянських істориків висунув розгорнуту концепцію, близьку за своєю суттю, до концепції "давньоруської народності", яку трохи пізніше остаточно сформулював В.В. Мавродін [24].

Окремі факти біографії та наукової діяльності М.Н. Петровського були висвітлені О.М. Апанович, О.А. Удодом, І.В. Вербою, в персональних дослідженнях, присвячених іншим вітчизняним історикам [25].

Безперечно, історичні та історіографічні роботи М.Н. Петровського не втратили своєї актуальності і сьогодні. Прикладом цього можуть бути не тільки вищенаведені факти, але й наявність системних курсів з історії України, монографічних досліджень, у яких здійснюються посилання на праці М.Н. Петровського, наводяться окремі положення його наукових творів. Достатньо пригадати хоча б популярні підручники О. Субтельного "Україна. Історія", В.Й. Борисенка "Курс лекцій з історії України від найдавніших часів до кінця ХХ століття" (у двох книгах) та інші. Глибокі аналітичні погляди М.Н. Петровського наводяться, зокрема, і в сучасній історичній полеміці з приводу походження видатної особи української історії – полковника Івана Богуня [26].

Аналітичність наукових висновків М.Н. Петровського, справжня глибина його поглядів на історію України, яку не перекреслили вимушені ідеологічні настанови, підтверджується у працях сучасних дослідників [27].

Таким чином, можна констатувати, що біографія Миколи Неонича Петровського, його наукова спадщина певною мірою були відображені в національній історіографії, але й і в майбутньому чекають своїх дослідників. У цьому, на наш погляд, полягає ще один доказ безперервності гамлетівського "ланцюгу часів" у розвитку історіографічної традиції в Україні.

Література

1. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії й сучасності України. – К.: БМТ, 1996. – С. 124.
2. Удод О.А., Шевченко А.Ю. Микола Неонович Петровський (1894–1951): життя і творчий шлях історика. – К.: Генеза, 2005. – 192 с.: портр. – Бібліогр.: 135–144.
3. Олійник Л.В. Український радянський історик М.Н. Петровський: До 70-річчя з дня народження // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1964. – № 5. – С. 115–117; Стецюк К.І. Український радянський історик М.Н. Петровський: До 90-річчя з дня народження // УІЖ. – 1984. – №11. – С. 145–150; Іванова Т.Є. Збори в Інституті Історії АН УРСР, присвячені 90-річчю з дня народження М.Н. Петровського // УІЖ. – 1985. – № 2. – С. 159–160.
4. Сарбей В.Г., Швидько Г.К. Видатний радянський історик: Життєпис і творчий шлях М.Н. Петровського // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наукових праць. – К., 1986. – С. 3–18.
5. Див.: Швидько А.К. Вопросы истории Левобережной Украины XVII–XVIII вв. в трудах Н.Н. Петровского // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII–XVIII вв. – Днепропетровск, 1982. – С. 48–57; Швидько А.К. Проблемы социально-экономического развития феодальных городов Украины в украинской советской историографии // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вип. 2. – С. 55–56.
6. Див.: Дубровський В. Спогади про проф. д-р М.Н. Петровського (26.XI.1894 – 20.VII.1951) // Український історик. – 1964. – Ч. 2–3. – С. 21–26; Оглоблін О.П. Петровський Микола // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 20–39; Окиншевич Л.О. Дослідник Самовидця: Пам'яті М.Н. Петровського // Україна: Українознавство і французьке культурне життя. – Париж, 1952. – Ч.7. – С. 535–537.
7. Окиншевич Л.О. Указана праця. – С. 536–537.
8. Дубровський В. Указана праця. – С. 21–26.
9. Див.: Дмитрієнко С. Студентські роки Миколи Петровського // Сіверянський літопис. – 1995. – №4. – С. 96–103; він же. Невідомі сторінки біографії Миколи Петровського // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Зб. наукових праць. – К., 1999. – С. 168–181.
10. Див.: Дмитрієнко С.В., Коваленко О.Б. Листи М.Н. Петровського до М.С. Грушевського // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернівці, 1998. – С. 325–331; Петровський М.Н. З історії чарівництва в старій Україні. [Підготовлено до часопису "Первісне громадянство" у 1930р.] / Підготовка до друку та передмова Коваленка О.Б., Дмитрієнка С.В. // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1. – С. 100–114.
11. Коваленко О., Остряк А. Розгром Ніжинської історичної школи // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2000. – С. 342, 345–350; Остряк А.М. "Записки Ніжинського інституту народної освіти" як історіографічне джерело // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернівці, 1998. – С. 319–324.
12. Зозуля С.В. До питання про зв'язки М.Н. Петровського з О.С. Грушевським (за матеріалами ЦДІАК України) // Пам'ятки. Археологічний щорічник. – 2003. – №4. – С. 213–214.

13. Коржелецька С. Внесок М.Н. Петровського в історичну науку // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1998. – Вип. 8. – С. 94–98.
14. Юркова О.В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 433 с.; Юркова О.В. До питання про створення Інституту історії України АН УРСР в липні 1936 року // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 144–150; Юркова О.В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936–1941 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 16, 31–33, 66–67, 71, 75, 78, 86–91, 97, 104, 107, 127, 129, 132–134, 136–138, 140–141, 144, 155–156, 158–159, 162, 166, 168, 170–172, 180, 184–186, 190, 192–199; Юркова О.В. Опрацювання фондів Московського Дрвলেখранилища слівробітниками історичних установ М.С. Грушевського у др. половині 1920-х років. забута форма організації архівно-історичних дослідів // Українське архівознавство: історія та сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 260–263.
15. Див.: Білокінь С. Петровський Микола Неонович // Вчені Інституту історії України: Бібліографічний довідник. – Вип. 1. – К., 1998. – С. 249–250; Гуржій І.О., Петренко В.С. Петровський Микола Неонович // Видатні радянські історики. – К., 1969. – С. 158–159; Удод О.А., Чабаненко В.А. Микола Петровський // Козацька енциклопедія; Пінчук Ю.А. Петровський М.Н. // Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – С. 305.
16. Див.: Радянська Енциклопедія Історії України. – К.: Головна редакція УРЕ, 1971. – Т.3. – С. 377; там само. – К.: Головна редакція УРЕ, 1982. – Т. 8. – С. 302–303; Советская историческая энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – Т. 2. – С. 110; Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. Т. 6. – С. 2039.
17. Харлампович К. Рец.: Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти. Кн.1 (1924). Кн. 2–3 (1925). Кн. 4–5 (1925). Кн. 6 (1926). Кн. 7 (1927) // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 145–148; Харлампович К. Рец.: Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти та науково-дослідної кафедри історії культури й мови при Інституті. – Кн. 5 (1928р.). Ніжин. 1928. – 191 с. // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 148–151; Ершов А. Рец.: – “Україна”, 1925. – Кн. 5. – С. 60–73; Харлампович К. Рец.: Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини // Україна. – 1930. – Кн.41. – С. 183–184; Шамрай С.В. Рец.: Петровський М. Українські діячі XVIII віку. І. Тиміш Цицюра // Україна. – 1930. – Березень-квітень. – С. 154–157; Пичета В.И. История Украины в Советской историографии // 25 лет исторической науки в СССР. – М., 1942. – С. 164–178; Греков Б.Д. Рец.: Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином Украинском советском государстве // Исторический журнал. – 1944. – №12. – С. 74–75.
18. Крупницький Б. Богдан Хмельницький і советська історіографія // Український збірник. – Кн. 3. – Мюнхен, 1955. – С. 82–99.
19. Див.: Лось Ф.Є. Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади // Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. – К., 1957; Дядиченко В.А., Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. – К.: На-

- укова думка, 1970. – С. 22–23; Сарбей В.Г., Санцевич А.В. Історична наука в системі Академії наук УРСР // УІЖ. – 1969. – №2. – С. 42–44; Комаренко Н.В., Санцевич А.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1986; Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР 1917–1937рр. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 77–78, 97, 100–103, 134; Комаренко Н.В. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип. 4. – С. 42.
20. Яковлев С.О. Українська радянська археографія. – К., 1965. – С. 107.
21. Бутич І.Л. Публікація документальних матеріалів архівними установами Української РСР // З історії архівного будівництва на Україні: збірник статей. – Х., 1958. – С. 39.
22. Коваль М.В. Українська радянська історична наука – фронту і тилу в роки Великої Вітчизняної війни // З історії соціалістичного і комуністичного будівництва на Україні (1934–1961). – К., 1963. – С. 56–83.
23. Див.: Коваль М.В. Політика проти історії. Українська наука в Другій світовій війні і у перші повоєнні роки // Історія України. – 2001. – №2. – С. 7; – № 5. – С. 3–5; №6. – С. 5–6.
24. Юсова Н. Погляди істориків УРСР 30-х – початку 40-х рр. на етнічні процеси в історії східних слов'ян доби Київської Русі // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип.6. Збірник наукових праць на пошану С.В. Кульчицького (з нагоди 45-річчя наукової діяльності та 65-річчя від дня народження). – К.: Інститут історії України НАН України. 2002. – С. 108–110.
25. Див.: Апанович О.М. Федір Павлович Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки. Людина. – К., 2000. – С. 150; Удод О.А. Кость Гуслистий – історик України. – К.: Генеза, 1998. – С. 7, 13, 36, 38, 44, 83, 117–118, 130; Верба І.В. Археографічна діяльність Н.Д. Полонської-Василенко / Історія української археографії: персоналії. – Вип.4. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – 1996. – С. 34.
26. Див.: Борисенко В.Й. Курс української історії. – К.: Либідь, 1996 – С. 602; Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1992. – 429 с.; Історія України. Курс лекцій: У 2 кн. – К.: Либідь, 1991. – Кн. 1. – С. 209. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2-х т. – Том 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1992. – 29, 37, 251–252; Гуржій О.І. Іван Богун: деякі міфи та реальність // УІЖ. – 1998. – №1. – С. 99–111; Яковлева Т.Г. Іван Богун: проблеми біографії // УІЖ. – 2000. – №2. – С. 147–157; Заруба В.М. Українське казацьке військо в російсько-турецьких війнах в останній чверті XVII століття. – Дніпропетровськ: ПП "Ліра ЛТД", 2003. – С. 26, 33, 390.
27. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 352 с.

**К. Харлампович та Л. Окіншевич і Ніжинська Вища школа
у 20–30-х рр.: до проблеми взаємин**

Розвиток історичної науки й освіти в Ніжині в 20–30-ті рр. ХХ ст. був у цілому типовим і, багато в чому, повторив шлях всієї української історичної науки цього періоду, переживаючи з нею часи розквіту та роки руйнації. З Ніжинською вищою школою цього періоду пов'язані імена багатьох відомих українських вчених: В. Ляскоронського, М. Петровського, Є. Рихлика, О. Покровського, В. Резанова, В. Дубровського, К. Штепи, Г. Максимовича, А. Єршова та ін., наукова творчість яких досягла свого апогею. Були встановлені тісні наукові контакти з різними установами ВУАН, з видатними представниками української історичної науки – М. Грушевським [1] і Д. Багалієм. Створення в 1920-х рр. у Ніжинському Інституті народної освіти досить потужного осередку історичного дослідження, заснування Науково-дослідної кафедри історії культури та мови, близькість до Києва приваблювали до Ніжина відомих науковців, які з політичних причин не могли жити й працювати у великих містах – наукових центрах. Серед них були і вчені з ім'ям, відомим у науковому світі, такі як Костянтин Васильович Харлампович та Лев Олександрович Окіншевич.

Костянтина Васильовича Харламповича (1870–1932), відомого дослідника історії та культури України, церковної історії, археографа, академіка ВУАН у 1919–1928 рр., з Ніжином доля звела майже випадково. Академік Михайло Грушевський тривалий час клопотався про переїзд Костянтина Харламповича, після закінчення його строку заслання у Тургаї у 1927 році, до Києва [2], але відсутність посади й житла, позакулісна боротьба всередині ВУАН примусили вченого перебраться до Ніжина, де директор Інституту народної освіти обіцяв йому посаду на кафедрі історії. Науковець оселився в будинку місцевого професора І.Г. Турцевича за адресою Інститутська площа, 2. На жаль, втручання певних посадових осіб у справу академіка призвело до того, що йому було відмовлено в роботі й у Ніжині, але життєві складнощі залишили Костянтина Васильовича в місті ще на кілька наступних років. Підтримка М. Грушевського та місцевих учених (М. Бережкова, І. Турцевича, М. Петровського) дозволила К. Харламповичу не лише жити у складних умовах, але й повернутися до наукового студіювання.

На замовлення Михайла Сергійовича протягом 1928–1930 років для часопису українознавства "Україна" Костянтин Харлампович підготував і видав близько 30 різноманітних рецензій. Не без підказки М. Грушевського професор М. Могилянський залучив Костянтина Васильовича до написання статей до "Біографічного словника діячів України", над яким працювали в той час у ВУАН. Про це свідчить інтенсивне

листування між К. Харламповичем і М. Могилянським, який очолював Постійну комісію біографічного словника ВУАН [3]. Крім рецензування опублікованих праць і написання невеликих статей для Біографічного словника, вчений у Ніжині почав писати наукове дослідження, пов'язане із життям і діяльністю місцевої грецької колонії, основні матеріали про яку знаходились у нижинському архіві та рукописному відділі НІНО. Підсумком роботи К. Харламповича була порівняно велика праця "Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII-XVIII ст.)", яка займала 382 сторінки [4]. Учений переглянув й опрацював величезну кількість документів (бл. 10 тис. справ), і досить швидко написав працю, яка повинна була друкуватися в "Записках історико-філологічного відділу ВУАН", але на жаль, світ побачив лише перший нарис, який був високо оцінений у відгуку О. Грушевським [5]. Уже в наш час ґрунтовний аналіз праці здійснив Є. Чернухін у своїй розвідці "Грецьке ніжинське братство: історіографія і джерелознавство" [6]. Крім цього, в період роботи над основним своїм дослідженням цього часу К. Харлампович написав коротенькі цікаві розвідки про Ніжин та ніжинців: "Як судили гайдамаків у Ніжині" [7] і "Пригоди одного ніжинського грека" [8].

К. Харлампович, не залишаючи сподівань переїхати до Києва, звернувся до Голови комітету допомоги політичним в'язням Катирини Пешкової з проханням про роз'яснення щодо права пересування. У листівці від 6.06.1930 р., направленій К. Харламповичу, сказано: "В ответ на Ваше обращение, согласно справке, полученной из ОГПУ, сообщая, что Вам разрешено свободное проживание"[9].

У 1931 році вчений переїхав до Києва, залишивши у помешканні І.Г. Турцевича свої речі. У листі від 5 жовтня 1931 року К. Харлампович писав: "Приютился у Константина Федосеевича Штепы. Пока ни должности, ни комнаты. Ищу и того и другого", а вже 9 жовтня він дописує: "Вчера обещано мне место библиотечного сотрудника в Институте соц. воспитания, когда он войдет в штаты новые, то обещано в октябре. Пока хожу по разным академическим учреждениям. Был в заседании Археологической комиссии. Любуюсь красотами горба. Комнаты нет" [10]. Але не змінилося становище К. Харламповича і через місяць, хоч дещо покращились побутові умови. У листі від 8 листопада 1931 р. Костянтин Васильович сповіщав професора М.М. Бережкова: "Установилась традиция – навещать Вас в этот день и приносит поздравления и пожелания. Ее я не нарушу и сегодня. Но в этот раз, ограниченный условиями пространства и времени, приношу Вам свой праздничный привет в письменной форме. Он от этого не должен потерять в своей теплоте и искренности.. В Нежине, надеюсь, все тихо и спокойно. Но я сейчас, кажется, уже не мог бы жить там – так втянулся в киевскую жизнь. Здесь хорошо уже тем, что можно найти работу. Правда, долж-

ность библиотекаря еще не утверждена и меня кормят надеждой. Но имею сдельную работу – по части библиографии и корректуры. Последним мне можно заработать в день 10 рублей, – но они не постоянны и платят заработанное очень не аккуратно... Есть надежда сделаться постоянным корректором двух новых журналов – “Экономиста-марксиста” и “Историка-марксиста”. Журналы двухмесячные ...” [1].

Не менш тісні і теплі стосунки залишились у К. Харламповича ще з одним старійшиною ніжинського вузу – Іваном Григоровичем Турцевичем, у будинку якого він мешкав під час перебування в Ніжині: “Глубокоуважаемый Иван Григорьевич. Письмо Ваше меня порадовало и тем, что Вы вспомнили обо мне и тем, что Вы по-прежнему работаете. Но Ваши достижения являются и источником огорчения. Не видно, куда пристроить Ваши работы. При строгости марксистской цензуры и при продолжающейся еще полосе обличений и самообличений боятся выступать с новыми работами одни, а другие – пропускать представленные. Потому созданные в январе 1931 г. Цикловые журналы вместо Записок Ист. – Филол. отдела Академии, доселе ничего еще не напечатали... Вот еще свежий пример осторожности. В ноябре 1931 г. в одной из Киевских типографий набрали №1 “Историка-марксиста” (укр. журнал). Редакция его в Харькове и там, конечно, статьи просмотрели основательно. В конце декабря послали в Харьков корректору и там держали 2 месяца и доставили после телеграмму о том, что типография более не может ждать и такого-то числа перельет шрифт. Привезли статьи переделанные. с пропусками, с вставками, а с ними новый материал – о Скр-ке, чтоб Харьковский Лит. дал разрешение (думаем, что это дело валят). Типография продлила 10 дней и – шрифт перелила – а в той книжке были любопытные статьи – о Грушевском, Слабченко, Яворском, Николае Неоновиче Петровском. Дальнейшая судьба журнала неизвестна. Тем не менее Константин Федосеевич Штепа просит, чтобы Вы выслали на имя комиссии все Вами заготовленное, чтобы можно было видеть по объему и по содержанию Ваших статей, какую куда можно приспособить. Вероятно, статью о Неизах евангельских можно будет переслать в журнал безбожников (я лично полагал бы, что, может, в Москве ее взяли бы. Кстати, так удачно начатые сношения с Институтом марксизма подают мне надежду, что там скорее, чем где, можно добиться к печатанию, вслед за статей о Солунском восстании. Вы давно их послали туда?). Заметки о первом праздновании в Риме первомайского праздника очень интересна и нужна, чтобы она своевременно, задолго до 1 Мая была здесь. Речь о Гёте Штепа собирается доложить в своей комиссии. К академическому юбилею она едва ли поспеет. Притом... уже выделены два оратора, снабженные со стороны Камышана подробными указаниями, о чем они могут говорить и о

чем не должны. Во всяком случае присылайте Ваши работы сюда на имя Комиссии истории Ближнего Востока" [12]. На жаль, цей лист до І.Г. Турцевича, датований 19 березня, був останнім. Уже через тиждень, у листі від 26.III.1932 р. Кость Штепа сповіщає ніжинців, що 24 березня 1932 року Костянтина Васильовича Харламповича не стало [13].

Не менш драматичним було перебування в Ніжині іншого вченого, якого обставини змусили залишити попередню роботу й шукати собі іншого застосування. Це був Лев Олександрович Окіншевич (1898–1980), відомий історик українського державного права, науковий співробітник і завідувач видавництва ВУАН, автор ґрунтовних праць "Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв." (1926) та "Центральні установи України – Гетьманщини 17–18 ст." (1929–1930), який приїхав до Ніжина після звільнення з ВУАН у вересні 1933 році. Цей переїзд, за словами самого вченого, був цілком несподіваним, оскільки він вже попередньо домовився про роботу у Вологодському педагогічному інституті. "...Квиток до Вологди був у мене в кишені. У день від'їзду, – потяг відходив у вечорі, – я в останній раз пішов до ВУАН... У Академії мені сказали, що мене чекає якась людина. Одвідувач виглядав людиною років 27–28. Він сказав, що його прізвище Тихий, що він є проректором Ніженського педагогічного інституту. Він приїхав спеціально бачити мене з доручення ректора Ніжинського інституту Карпеки (у той час ректором був вже Степан Семенович Порада, а О.О. Карпека – першим заступником наркома освіти. – О.С.). Ректорові по його словах, вчора дзвонив Демченко – секретар Київського обкому КП(б)У. Демченко ніби просив Карпеку запропонувати мені професорську посаду у Ніженському інституті. Робив цю пропозицію Демченко ніби від імені Центрального Комітету КП(б)У і свого особистого, як члена Центрального комітету. Мені він доручив сказати, що партія непокоїться враженням, яке може справити мій від'їзд з України за кордоном, і особливо в Західній Україні, де, мовляв, іде широка кампанія проти утисків української науки в Союзі... Отож того вечора я, з квитком до Вологди, виїхав до Ніжена"[13].

Ніжинський вуз на початку 30-х рр. ХХ ст. зіткнувся з тими ж проблемами, що й переважна більшість навчальних закладів та наукових установ України того часу. Тут, як і повсюди, викривалися "контрреволюціонери" і розвінчувалися "націоналісти", під пильний контроль потрапив навчальний процес, з'явилася сувора цензура, а професорсько-викладацький склад поповнювався за рахунок партійно-комсомольських працівників, за часту, слабо підготовлених фахово, але ідеологічно підкованих.

Напередодні появи Л. Окіншевича у Ніжині в інституті відбулася чергова перевірка, яку за направленням ЦК КП(б)У 23–30 червня 1933 року здійснив І. Пономаренко. Він зазначив у своєму звіті: "При

здоровому в цілому політико-моральному стані студентства, професорсько-викладацького складу – були факти відверто-ворожих виступів хитань, факти “вузького академізму”, нейтральності”, абсентеїзму, особливо щодо участі у громадсько-політичних кампаніях як з боку студентів, так і викладацького складу” [14], а 13 серпня 1933 р. на облоргбюро КП(б)У було обговорено питання про науковий доробок Ніжинського вузу і в постанові зазначалося, що в “Наукових записках НІНО” “систематично протаскувались класово-ворожі пролетаріатіві ідеалістичні концепції” та припускалися значні політичні помилки [15]. Після таких висновків редактори часопису В.М. Бутко і М.Н. Петровський були звільнені від своїх обов’язків.

В таку атмосферу потрапив Лев Олександрович, прибувши до Ніжинського інституту. “... У Ніжені я перед усім зайшов до Миколи Петровського, українського відомого історика, з яким у мене були дружні відносини. Він проінформував мене про інститут. Його керівництво і професуру. При цій нагоді просив він мене відпустити йому курс історії СРСР (фактично історії Росії), а собі взяти далеко більш контроверсійний, а за умови того часу небезпечний, курс історії України. Відмовити йому я не міг” [16]. Л. Окіншевичу надали професорську посаду, посаду бібліографа при інститутській бібліотеці і виділили квартиру. В місцевому архіві зберігається досить цікавий документ – “Умова”, що є своєрідним тогочасним контрактом між роботодавцем і працівником. “1933 року 16 жовтня. Складена ця умова між Ніженським Педінститутом в особі помдиректора в навч. справах т. Тихого та представника СНР (Спілка наукових робітників – О.С.) т. Пирогова, з одного боку та наукового робітника ВУАН т. Окіншевича Л.А., з другого боку, ось у чому:

І. Зобов’язання Дирекції.

Дирекція Ніженського Педінституту запрошує на роботу т. Окіншевича Л.А. як професора історії народів СРСР та України.

Вважає його на роботі з І/Х – 33 року.

Гарантує оплату за академроботу щомісяця 450 крб.

Крім цього, призначає його з І/ХІ- 33 року на посаду вченого бібліографа з окладом 200 крб.

Надає квартиру з трьох кімнат та кухні з комунальними послугами /вода, світло/ безкоштовно на 1-й рік його роботи в інституті, а потім на загальних положеннях для наукових робітників.

Відпускає по собівартості паливо.

Сплачує всі фактичні видатки за переїзд до м. Ніжена т. Окіншевича, його родини та речей.

Піднімає клопотання перед відповідними організаціями про збереження академпостачання, що його має зараз т. Окіншевич у Києві.

Зобов'язується допомогти перед районними організаціями прикріплення т. Окіншевича до ідальні районованого керівного складу.

II Зобов'язання т. Окіншевича

Т. Окіншевич прибуває до Нижена на постійну роботу терміном на менше, як на 2 роки 1/3 I/IX – 33 р. До I/IX – 35 р./

Академічне навантаження бере на себе не менше 540 год. Історії народів СРСР та України

Забезпечує якість своєї роботи згідно вимог підготовки висококваліфікованих пролетарських педагогічних кадрів.

Через кафедру допомагає в підвищенні кваліфікації молодим науковим працівникам

Бере участь у громроботі ВИШ'у та поза ним

Організовує, в міру потреби, читку наукових лекцій в інституті для студентів та педагогів

Умова ця чинна до 1 серпня 1934 року. Ця умова може бути продовжена ще на рік, якщо обидві сторони не внесуть ніяких змін за 2 місяці до закінчення терміну умови. Умова складена у 3-х примірниках: один із них виданий на руки т. Окіншевичу, два – зберігається в справах НПІ" [17].

Враховуючи ті обставини, в яких опинився Лев Олександрович і його родина, дана угода видавалася цілком прийнятною. "Саме місто Нижен здавалося мені провінційним. Зате інститут справив на мене добре враження. Відчувалося, що це був храм науки зі столітньою традицією культурної праці. Особливо я радий був бачити бібліотеку: вона була багата книжками (понад 300 тис. екземплярів – О. С.), і колекція україністики була дуже добра. Гірше було зі студентами. Вчилися вони дуже охоче, дисципліна на викладах була зразкова. Але підготовка їх у середній школі була дуже низька..." [18]

У Нижині, крім викладацької діяльності, Л. Окіншевич продовжив своє наукове студіювання, головним чином, роботу над монографією "Козацтво на Білорусі", заплановану на початку 30-х років під час перебування у Мінську. Проте, порівняно спокійний хід життя тривав не довго. Вже 6–12 грудня 1933 року комісія ЦК КП(б)У провела чергову перевірку роботи в інституті і виявила цілу низку порушень. Одним із головних звинувачених у поширенні націоналізму став Лев Окіншевич. "По закінченні викладу мені сказали, що мене хоче бачити ректор. Він зустрів мене словами "Не мені говорити Вам, Лев Олександрович, і не Вам би слухати" і став читати мені наказ, який за його словами, він "мав підписати". В наказі говорилося, що в наслідок недостатньої пильності адміністрації, професури і студентства до інституту проліз якийсь ("некій") Лев Окіншевич, який ... і далі йшли обвинувачення. Мене обвинувачували у 7-ми "гріхах". Пам'ять моя зберегла 5 від них (копія наказу згоріла під час пожежі в Смоленську у 1941 році). Перше і найтяжче об-

винування, що я ніби виступав за незалежність України і її вихід із СРСР. Пункт 2 казав, що я був зв'язковим поміж білоруськими і українськими націоналістами. Далі мене обвинувачено в тому, що свої статті про націоналістичні позиції Грушевського і Слабченка написав я з таким розрахунком, щоб замість критики цих позицій, пропагувати і розповсюджувати їх ідеї. 4 і 5 обвинувачення закидали мені, що я в своїх лекціях прославляв Богдана Хмельницького і будував свої виклади за схемою М Покровського. Все це була чиста брехня"[19]. Нам вдалося знайти в місцевому архіві оригінал цього зловісного наказу під № 317 від 15.XII 1933р.: "Призначений з жовтня місяця цього року на посаду викладача історії народів СРСР гр. Окіншевич Л.О під час переговорів з ним про прийом його на роботу в інститут наводив документи, які характеризували його з позитивного боку. В процесі ж роботи виявлено, що: а) Окіншевич мав зв'язки з керівником нацдемовщини в Білорусі, агентом інтервентів Ігнатовським (лист від 13 листопада 1926 р. Ігнатовського до Окіншевича), б) його наукова продукція свідчить про те, що він працював далеко не на користь радянської влади. Буржуазна преса ("Дзвони", Львів, 1931 р., ч. I) оцінює наукову продукцію Окіншевича з позитивного боку. В лекціях Окіншевич ще й зараз подає матеріали з історії за Грушевським, Яворським, зводить процес боротьби революційних селянських повстань XVII і XVIII ст. до прагнення селянина на ринок, доводячи, що зачинщиком боротьби є козацька старшина проти польського шляхтича і московського феодала-поміщика й після лише зрадила селянство. По суті робить козацьку старшину гегемоном селянських повстань. В статті "Шлях до фашизму" під кутом критики Слабченка, фактично його ідеалізує. Як висновок – Окіншевич і далі стоїть на буржуазно-націоналістичних позиціях і протаскує їх як у друкованій роботі, так і на практиці у викладанні. На підставі вищезгаданого наказую: Л.О. Окіншевича звільнити з роботи в інституті з 16 грудня 1933 р. Доручити тов. Тихому передати до парторганізації справу на тих членів партії, які рекомендували Окіншевича до інституту.

Директор інституту Порада. Згідно секретар Жуковський" [20].

Л. Окіншевича запросили того ж вечора прийти на загальні інститутські збори, де мала обговорюватися справа про його "проникнення" до інституту, але професор відмовився. "В той самий день ми мали двох відвідувачів. Один був не хто інший, як секретар інститутського комсомолу. Це був студент, його прізвище було Чайка. Це був дуже здібний юнак, який виразно був зацікавлений моїми лекціями. Зі слізьми в очах він казав, має виступити цього дня на зборах проти мене від імені комсомолу. Він знає, що в закидах мені немає ні слова правди, але він примушений підтримувати ці закиди. Він просив зрозуміти його становище і пробачити йому... Другий відвідувач був Микола Неонович Петровсь-

кий, що прийшов до нас у вечері після зборів колективу. Він розповів, що присутні на зборах різко засуджували, як тоді практикувалось, адміністрацію інституту і, "в порядку самокритики", самих себе за недостатню пильність, внаслідок чого до інституту зміг пролізти такий небезпечний ворожий "елемент", яким був я." [21] Перебування Л. Окіншевича та його родини в Ніжині стало неможливим і через два дні вони повернулися до Києва.

Проте, звільнення вченого-професора і його переїзд не могли зупинити одну з найбільших чисток науково-педагогічних кадрів, що розпочалася з Лева Олександровича. Ніжинська міська газета "Нове село" від 28 грудня 1933 р. помістила статтю "З корінням зирвати націоналістичні-контрреволюційні елементи з Н П І", в якій автор, спираючись на рішення червневого пленуму ЦК КП(б)У про небезпеку на культурному фронті, підкреслював: "Особливо повинно стати для нас уроком викриття контрреволюційної, націонал-фашистської зради у ніженському педінституті". Кого ж автор статті відносить до цієї категорії? Виявляється, це професори Колубовський, Рихлик, Ненадкевич, Каратаєв. Штепа, яких чорнописець називає "класовими ворогами, контрреволюційними націоналістами". До них він відносить також "заввідділом Щербину, професорів Кремінного, Даденкова, Окіншевича, "буржуазного" професора Рудкевича, "фашиста" професора Петровського, доцентів Соломаху, Марича, Павловського, Кирилова, Пенського, Винограда ... Можна ще навести силу фактів шкідницької роботи в пед ВИШі протягом останніх років фактів що викриті, але й досі не усунуті в практиці роботи кафедр інституту. Адже маємо безліч випадків, коли окремі студенти, навіть студенти старших курсів, на яких більше вплинули контрреволюціонери-націоналісти, не розуміють класової боротьби в нових умовах, боротьби на два фронти ..." [22]. Але потребу цієї боротьби розуміло партійне керівництво, тому на кінець "перевірки" з 12 завідувачів кафедр, затверджених на 1933-1934 навч. рік, залишилися працювати тільки троє: І.А. Богдан (біологія), М.С. Кармінський (математика), М.Ф. Даденков (педагогіка). Всі інші були зняті з роботи як такі, що виключені з партії, або ж за стандартним на той час формулюванням – "буржуазний націоналіст": В.Г. Галета (економіки), М.Н. Петровський (історії), В.М. Ковальов (фізики), І.Я. Павловський (мовознавство), В.М. Бутко (діамату), М.А. Рябко (педології та дошкільної педагогіки), О.П. Іванов (хімії) та ін. Були зняті з роботи також викладачі: філолог доцент Каратаєв, викладач німецької мови Кирилов, історик доцент М.О. Калюжко, керівник хору Ф.Д. Проценко, філолог доцент М.Є. Ладухін, декан біохімії факультету П.А. Рищенко, декан історичного факультету доцент М.С. Яцура, історики О.П. Іванський та В.Г. Гончарук та інші, директор інституту С.С. Порада та його заступник П.М. Тихий.

Так сумно закінчилися взаємини Ніжинської вищої школи з яскравими представниками української історичної науки – Костянтином Васильовичем Харламповичем і Левом Олександровичем Окіншевичем, і можна лише гадати, скільки користі вони могли принести і ніжинському закладу, зокрема й Україні взагалі своєю дослідницькою роботою на ниві гуманітарної науки.

Література

1. Самойленко О.Г. М.С. Грушевський та Ніжинська вища школа. до проблеми творчих та наукових зв'язків // Наукові записки НДПІ. Вип.1. – Ніжин, 1997. – С. 82–84; Таран Л.В., Самойленко О.Г. Історіософія М.С. Грушевського та його взаємини з Ніжинською вищою школою // Історія та культура Лівобережжя України. Матеріали міжнародної конференції (травень 1996). – Ніжин, 1997. – С. 88–98; Самойленко О.Г. Михайло Грушевський і Ніжинська вища школа // Рідна школа. Спеціальний випуск. – 2000, серпень – С. 46 – 48.
2. Морозов О. Листи М. Грушевського до К. Харламповича // Греки в Ніжині. Вип. 2. – К., 2001. – С. 95–131.
3. Інститут Рукописів НБУ ім.В. Вернадського, ф. X, од. зб. 5817–5824, 6475–6491.
4. Там само, ф. III, од. зб. 18313.
5. Записки Історико-Філологічного відділу ВУАН – 1930. – Травень-червень (41). – С. 182–183.
6. Чернухін Є.К Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела – К., 1998. – 98 с.
7. НФ ДАЧО, ф. 6214, оп. 1, од. зб. 21.
8. Костянтин Харлампович. Пригоди одного ніжинського грека // Греки в Ніжині. Вип. 2. – К., 2001. – С. 68–79.
9. НФ ДАЧО, ф. 6214, оп. 1, од. зб. 1, арк. 17.
10. Інститут Рукописів НБУ ім.В. Вернадського, ф. III, од. зб. 55992.
11. Там само, од. зб. 55993
12. НФ ДАЧО, ф. 6112, оп. 1, од. зб. 61, арк. 18.
13. Окіншевич Лев. Моя академічна праця в Україні. – Львів, 1995. – С. 55–56.
14. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету. – Ніжин, 2000.– С. 151.
15. Кондрашов В.Ф. Події 1933 року в Ніжинській вищій школі // Література та культура Полісся. Вип. 6. – Ніжин, 1995. – С. 139.
16. Окіншевич Лев. Указ. праця. – С. 56.
17. ФЧДОАН, ф. 6121, оп.1, од. зб. 3568, арк. 10–11.
18. Окіншевич Лев. Указ. праця. – С. 57.
19. Окіншевич Лев. Указ. праця. – С. 57–58.
20. ФЧДОАН, ф. 6121, оп.1, од. зб. 3568, арк. 14.
21. Окіншевич Лев. Указ. праця. – С. 60.
22. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Указ. праця. – С. 153.

Ю.О. Нікітін, М.Ю. Нікітін

Маловідома стаття М.О. Макаренка

Особа Миколи Омеляновича Макаренка відноситься до яскравого сузір'я діячів Українського Відродження 20–30-х років ХХ ст., що були репресовані сталінським режимом.

Микола Омелянович зробив значний внесок у розвиток археології, історії, українознавства, мистецтвознавства й інших галузей науки та культури. Однак тривалий час наукова спадщина вченого була недостатньо досліджена. Окремі аспекти наукової діяльності М. Макаренка та основні віхи життя були висвітлені в роботах І. Шовкопляса, Д. Цвейбель, О. Білодіда, Д. Макаренка, В. Звагельського та ін. [1].

Микола Омелянович Макаренко народився 4 лютого 1877 р. у с. Москалівка Роменського повіту Полтавської губернії (сучасний Роменський район Сумської області). До 1897 р. навчався у місцевій школі та Лохвицькій гімназії, потім – в Петербурзі у Центральному училищі технічного малювання ім. барона А.Л. Штиглиця у професора В. Мате (1897–1902 рр.), в 1903–1905 рр. – в Археологічному інституті (під керівництвом О.А. Спіціна) [2].

У різні роки М. Макаренко викладав малювання, історію давньоруського мистецтва, техніки ремесел. У різний час учений співпрацював з видатними діячами науки та культури (М.К. Періх, В.В. Розанов, В.А. Верещагін, М.І. Ростовцев, Б.В. Фармаковський, О.А. Спіцин, Т.М. Біляшівський)

За час роботи в Ермітажі (1902–1919 рр.) він склав путівник "Художественные сокровища императорского Эрмитажа", який зараз вважається бібліографічною рідкістю [3].

З 1919 р. М.О. Макаренко переїздить до Кисва і починає наукову і громадську діяльність на Україні. Вчений працював у різних структурах ВУАНу (філологічний відділ, Археологічний комітет). У 1921 р. Микола Омелянович очолив музей ім. Богдана та Варвари Ханенків при УАН (нині – Музей Західного та Східного мистецтва). Музейна справа завжди була в центрі уваги вченого. Він особисто допомагав Полтавському, Роменському, Сумському, Остерському, Прилуцькому, Чернігівському, Маріупольському та Донецькому музеям.

Короткий огляд діяльності М.О. Макаренка як археолога дає можливість зрозуміти велич його творчих досягнень, обсяг проведених висококваліфікованих обстежень пам'яток різних епох. Він був першодослідником Роменської культури і культури "полів-поховань". Учений

один із перших ввів технологію "вирізки" поховань, провів еталонні розкопки Першого Мордвинівського кургану (1914 р.) і Маріупольського могильника (1930 р.).

М. Макаренко систематично досліджував пам'ятки і мистецьку спадщину східних слов'ян, Київської Русі та козацької доби. Відомі його роботи присвячені запорізьком хорогвам, українській гравюрі та книжковій орнаментатії, пам'яткам архітектури і мистецтва України. Вчений ввів у науковий обіг термін "українське Відродження", зосередивши увагу на його характерних рисах. Завдяки його роботі були збережені або стали відомі громадськості пам'ятки архітектури часів Київської Русі і комплекси XVI–XVII ст. Особливе місце в діяльності вченого займає боротьба за збереження Михайлівського Золотоверхого собору в Києві (єдиний з комісії відмовився підписати акт про необхідність його знищення). Ці дії М.О. Макаренка спричинили початок репресій проти нього.

Восени 1934 р. Микола Омелянович їде у заслання до Казані. Потім відбулися два арешти (1936, 1937 рр.) за надуманими звинуваченнями. 25 грудня 1937 р. вченого було засуджено до розстрілу [4].

У наш час багато матеріалів з наукового та творчого доробку М.О. Макаренка, а також деякі сторінки його життя все ще чекають свого вивчення.

Такий стан речей пов'язаний з тим, що вчений був реабілітований Постановами Верховного суду Татарської АРСР від 07.07.1960 р. та Томського обласного суду від 28.01.1965 р., а Президією Верховної Ради СРСР лише 16.01.1989 р. [5].

Гоніння і репресії проти М.О. Макаренка призвели до того, що частина його особистих фондів втрачена або розпорошена по колекціях, музеях та архівах. Саме тому представляє науковий інтерес переклад маловідомої спеціалістам статті М. Макаренка, присвяченої проблемам сфрагістики періоду Київської Русі. Вона була опублікована в Парижі у 1927 р. [6]. Згадана стаття присвячена опису двох печаток часів Київської Русі, які були знайдені на території Софійського собору і біля с. Халеп'є на Київщині. Автор дав детальний опис знахідок, провів порівняльний аналіз з уже відомими печатками і зробив спробу датування. Публікація М. Макаренка містить цінні відомості про знахідки, що не збереглися до нашого часу.

Введення маловідомих матеріалів із творчого доробку М.О. Макаренка сприятиме не лише кращому розумінню його внеску в історичну науку, але й зростанню самосвідомості українського народу

Література

1. Макаренко Микола Омелянович // Радянська енциклопедія України. – Т.3. – 1971. – С. 70; Цвейбель Д.С. Макаренко Микола Омелянович (до 40-річчя відкриття Маріупольського могильника) // УДЖ. – 1970. – № 8. – С. 128–130; Білодід О. Про М.О. Макаренка // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 121–131;

- Макаренко Д.Є. Микола Омелянович Макаренко. – К., 1992; Звагельський В.Б. Нове про професора Миколу Макаренка // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 233–234.
2. Німенко Н.А. Велет українознавства (до 125-річчя від дня народження Миколи Омеляновича Макаренка) // Сумська старовина. – 2002. – № 10. – С. 6.
 3. Мезенцева Г. Дослідники археології України. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С. 44.
 4. Сумщина в іменах. Енциклопедичний довідник. – Суми: АС Медія, 2003. – С. 279.
 5. Німенко Н.А. Велет українознавства (до 125-річчя від дня народження Миколи Омеляновича Макаренка) // Сумська старовина. – 2002. – № 10. – С. 13.
 6. Nikolai Makarenko. Sceaux de plomb de la periode grand-ducale de l'ukraine. – Paris, 1927.

М. Макаренко

Свинцеві печатки великокняжого періоду з України

Починаючи з кінця ХІХ ст. на території України було знайдено велику кількість свинцевих печаток. До цього дня немає присвяченої їм докладної роботи. Звісно, їх число не можна порівняти з величезною кількістю печаток, знайдених протягом більш тривалого часу в багатому ґрунті Візантії й особливо в Константинополі, але в останній чверті ХІХ ст. подібні знахідки стали частішими і ця публікація, наводячи їх опис, таким чином виводить їх у світ.

Чому їх у нас не так багато, пояснення просте: наші історичні місця, наші давні міста і важливі місцезнаходження поселень не піддавалися систематичним археологічним розкопкам. Єдиним їх поповненням були випадкові знахідки з різних місцевостей під час сільськогосподарських робіт і розкопок, які проводилися аматорами в своїх володіннях.

Місце говорить цитадель давнього Києва великокняжих часів і будь-яке давнє місто представляють безкінечну кількість знахідок, добутих випадково із землі, завдяки будівельним роботам, а не систематичними дослідженнями, які ми вважаємо бездарними внаслідок нашого індивідуалізму (байдужості) до минулого і нашої виключної убогості (злиденності).

Щоб не було, цікавість (інтерес) до знайдених свинцевих печаток не може зменшуватися через їх обмежену кількість. Їх достоїнство не тільки у тому, що вони нам дають, а в малочисельності, різновидах варіантів їх композиції і в історичному значенні. Для історії України в період її зв'язків з Західною Європою і Францією, їх важливість є виключною.

Їх "легенди" дозволяють нам впізнати деяких історичних персонажів (осіб), не даючи ніяких свідчень або ж дуже короткі. Спосіб їх виготов-

лення дозволяє нам зрозуміти характер технічних досягнень того часу. Їх матеріал, форма, малюнок демонструють нам ступінь впливу візантійської і європейської культур в області художньої техніки (ювелірної справи), що побутувала у нас в середні віки.

Проте, в нашому повідомленні загальний перелік, детальна характеристика і чіткий дедуктивний виклад ще не закінчується остаточними висновками. Надто мало відкриттів ще зроблено. Але поповнення (накопичення) матеріалів великого значення не може залишатися без публікацій

Користуючись можливістю, ми хочемо познайомити вчений світ (вчених мужів) з деякими знахідками в цій галузі (області) з території України

Свинцева печатка маленького розміру була знайдена в 1926 році під час досліджень на місці обвалу лівого боку (сторони) собору Святої Софії в Києві (рис. 1, фіг. 1, 2). Вона знайдена в будівельному смітті, що заповнювало напівпідвал будівлі, яка зараз вже не існує. Ця будівля, прибудована в кінці XVI або в XVII ст., була суміжна з підземною галереєю, в якій є (помітна) обробка будівельними матеріалами XIII ст., або попереднього часу. Врешті, печатка знайдена випадково в землі більш пізнього шару разом з предметами на багато пізнішими. Очевидно, що вона походить з іншого місця.

Аверс печатки представляє собою в середині двох концентричних рельєфних кіл, з яких більш чітко коло, що повторює край печатки як закраїнка, зображення Пресвятої Богородиці з піднятими руками, що означає "Знамення", з медальйоном на грудях, в якому вміщений Спаситель. Голова Пресвятої Богородиці покрита покривалом-омофором мафороу, який ледь позначений художником-гравером

Інакше, як за припущенням, не можна нічого сказати про її одяг.

Лице Пресвятої Богородиці незвично повне, крупне, повнокровне і, очевидно, що художник хотів представити його молодим. Незважаючи на маленькі розміри печатки і самого зображення, голова і лице дуже рельєфні. Голова, як і необхідно, в позі молитви, трохи піднята. Німб навколо голови виконаний у формі бездоганного рельєфного кола. Між німбом і колом, що оточує фігуру, є, майже непомітні, сліди літер, які звичайно супроводжують це зображення "MR-Θ". Є також залишки літер вище правого плеча Пресвятої Богородиці схожі на "H", вище лівого "ω" і нижче " ". Більше додати про ці знаки нічого, надто вони нечіткі.

Підняті руки Пресвятої Богородиці – вузькі, довгі, аристократичні. На грудях, доходючи до шиї, знаходиться коло, що оточує фігуру Спасителя. Ще щось додати про цю фігуру важко.

Зображення маленьке і фактура скорочена. Лиття на цьому боці печатки виконане майстром-різьбярєм з чіткого м'якого зразка (зліпка) з усіма характерними рисами і з притаманною йому мистецтву майстерністю.

Серед пам'яток візантійського нумізматичного мистецтва тип зображення Пресвятої Богородиці характерний для медалей Олексія Комнина і Іоана Комнина, а з деякими змінами доходить до часів Ісаака Ангела (1185–1195). Між іншим, в Київській Русі ця композиція могла зберігатися час більш тривалий, але обмежений. Вона не могла тут з'явитися раніше зразків, поширених в Візантійській імперії, говорячи про кінець XI або початок XII ст., і неможливо припускати, що вона могла існувати у нас після відомого розгрому Києва татарами у 1240 році. Нарешті, в Україні, наші печатки могли бути виготовлені в період, обмежений строком до 150 років. Пошуки ж більш детальні у найближчому майбутньому.

На реверсі знаходиться зображення святого, оточеного німбом. Воно також обведене крапковим колом. Між цим колом і краєм печатки помітні сліди широкої смуги металу, як і на попередньому відбитку. Святий представлений молодим, з повним лицем, коротким букльованим волоссям. Він одягнутий в одяг, що покриває його груди і плечі широкими складками. Його ліве плече покрите частиною чудової тканини, укладеної складками з нахилом справа наліво. Складки на грудях – в протилежному напрямі. На грудях також видно дві горизонтальні смуги, зроблені в формі рельєфних кілець. Їх не можна розглядати, як комір одягу, бо він чітко розрізняється під підборіддям. Чи не було це золоте кільце, що називається *torques* (кругла зв'язка дроту)?

Між німбом і колом, що оточує зображення, вище правого плеча є залишки напису, в якому розпізнаються літери **ΟΑ = Ο ΑΓΙΟΣ** і вище лівого плеча – залишки напису **ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ**. Багато літер з цього напису ледь помітні, але їх прочитання достовірне.

Зображення Пресвятої Богородиці, яке відноситься до однієї з сторін печатки, показує, що вона могла належати храму чи церковному служителю. А знахідка її у давньому соборі підтверджує це припущення.

Неможливо визначити, кому вона належала і яке відношення має зображення святого Дмитрія до її власника.

Друга з печаток, яка нас цікавить (рис. 1, фіг. 3, 4), відкрита також у 1926 році. Влітку, під час роботи експедиції, яка досліджувала трипільські пам'ятки біля містечка Халеп'є на Київщині, місцевий учитель передав свинцеву печатку великого розміру і дуже гарної збереженості. Вона була знайдена селянином, який працював на своїй землі біля Халеп'я, праворуч дороги, що веде у Верем'є, за 6 верст від Халеп'я, на правому березі Дніпра. В цьому місці починаються схили лівого берега р. Бобринці з великими нерівностями. Поле селянина Лемешка, де була знайдена печатка, межує з частиною земель Кочубеїв. Недалеко від перекинутого через Бобринцю моста, вона знайшлася майже на поверхні землі.

Неможливо встановити час, коли ця печатка потрапила в це місце, але в зв'язку з цим можна висловити декілька припущень. Так, виходячи з отвору у її верхній частині, який у цьому місці не слугував за своїм основним призначенням, говорить про те, що вона використовувалася не як печатка, а як висяча прикраса, для якої зроблено отвір. Виконуючи роль українського "оберега", вона була частиною прикраси з намиста, хрестів і інших підвісок, яка носилася на шиї. Іноді такі предмети як медальйони, монети, жетони вставлялися в круглу оправу і носилися на шиї як "оберег" (дукач). Я повторюю (слід наголосити), що неможливо точно визначити, з якого часу наша печатка виконувала свою другу функцію. В усякому випадку, тільки так можна пояснити появу в околицях Халеп'я печатки, що не відірвалася прямо від документу, до якого вона кріпилася. Вона загублена молодого дівчиною, яка носила її на шиї, як прикрасу, серед інших декоративних предметів; треба тільки побачити груди і шию українки в наші дні, щоб зрозуміти ту роль, яку наша печатка, що втратила свою основну функцію, виконувала з часом вже як предмет з прикраси.

Печатка має 0,03 в діаметрі і товсті краї. У крапковому колі на лицьовій стороні представлений святий Андрій. Ім'я святого вказане у написі вище лівого плеча: вище його правого плеча **O[APIOS]** і вище лівого **ΝΑΡ** технікою рельєфу прекрасної збереженості. Голова святого Андрія оточена німбом (коло з крапок), фігура представлена до пояса, в фас, з високим хрестом в лівій руці, подібним тому, з яким зображується святий апостол Андрій. Він одягнений у звичайний одяг, який на грудях прикрашений численними складками. На шиї, під бородою, широка вставка (кокетка). На лівому плечі є орнамент, який називається *clavus*, розташований між двох паралельних ліній. Права рука зігнута в лікті, кість відсутня. В лівій руці він тримає довгу палицю, на вершині якої знаходиться хрест з кульками на кінцях.

Голова святого Андрія здається покритою низькою шапочкою, насунутою майже на очі. В дійсності це не шапка, а зачіска (перука). Рельєф, глибокий і чіткий в інших місцях, в цьому місці стертий, але дозволяє розрізнити особливості і деталі зачіски (перуки). Волосся біля вух падає густими і важкими пасмами. Лице святого Андрія масивне, овальне, з вусами і значною конічною борідкою, що починається від скронь.

Рельєф виконаний у впевненій техніці з докладною, чіткою і ясною насічкою. В протизв'язку цим технічним особливостям співрозмірність – без погрішностей. Вище голови святого Андрія в недалекому минулому з'явився отвір з нерівними краями, який на реверсі печатки – в середині останнього рядка напису. Цей отвір було зроблено особою, яка хотіла пристосувати печатку для іншого призначення, ніж те, в якому вона використовувалася.

Реверс печатки – в крапковому колі напис з п'яти рядків великих і чітких літер, які читаються так:

+ K BO
NΘ I TωC
ΔOVLω •
HΔP TO
B Λ III Δ III

Він говорить: "Господи, прийди на допомогу слугі твоєму Андрію Волод..." ("Господи, допоможи слугі твоєму Андрію Волод...") (*Володимир*).

Літера *α* із-за зробленого отвору збереглася лише в верхній частині. У стилі цього напису багато чого може здатися дивним. Так: перша літера слова ΒΟΝΘ I немає нижньої риски, внаслідок чого схожа на літеру Α, а не на Β. Літера Η у написанні подібна до Ν латинської. В слові HΔP літера *α* в кінці слова немає риски в середині Β останньому слові: ΒΔ Δ Β, як і в першому слові цього напису, немає риски знизу і схожа на *α*. Далі, в цьому ж самому, останньому слові немає закінчення, в рядку значно вище, після літери Δ є місце невідомо для чого, літера дуже товста і схожа на Ο. Всі ці недоречності незрозумілі на перший погляд, пояснюються дуже просто. Гравер, майстер своєї справи, вмів використовувати техніку лиття для печаток (Βουλλωτηριον), був малоосвітченим, можливо сам не вмів читати і писати грецькою і не знав алфавіту. В такому випадку копіюючи напис, який йому дали, не розуміючи суті (сенсу), гравірував на матриці знаки, які йому були більш знайомі і близькі до слов'янських.

У якого князя покровителем (патроном) був святий Андрій? Про кого говорить нам напис на печатці? Це був Андрій Юрійович Боголюбський (+1174), як вважає М. І. Петров, пізніше академік, який досліджував аналогічну печатку, знайдену також у Києві, чи інший князь з таким же ім'ям?

Це перший випадок, коли печатки з ім'ям і зображенням святого Андрія, всі композиційно подібні, знаходять на території України. У 1900 році, в Києві, на вулиці Софійській відкрита схожа печатка. Посередня репродукція цієї печатки була подана в альбомі музею Духовної академії і ніколи не мала точного опису.

Тільки деталями і розміром вона відрізняється від двох інших.

Той опис, який ми маємо, – прекрасний. В написанні літер на печатці, знайденій у 1900 році, є декілька незначних відмінностей; щодо зображення святого Андрія, то це стосується його голови, яка могла б прислужитися нашому опису. Високий статус зображуваного легко розпізнається в цій фігурі по його голові. Невидно зачіски, а з волосся лише пасма, що спускаються за вухами.

Борода і волосся позначені схематично і декоративно, скоріше орнаментально, ніж реально. Сказати (стверджувати) впевнено, що одна з печаток була копією іншої, це неможливо. Мабуть (скоріше) обидві були зроблені по одній моделі. Єдина подробиця, яка дуже відрізняє наші печатки від знайденої у 1900 році, це доповнення на ній останньої літери в п'ятому рядку напису, відомої як О. П'ятий рядок напису з попередньої печатки обмежується літерою Δ. До якого рядка відноситься цей знак? До останнього чи попереднього? Виходячи з суті (сенсу) напису імені (у нашому випадку Андрій), треба правильно визначити – про якого Андрія йде мова? – В даному випадку склад Т, повинен супроводжувати ім'я. Насправді ми маємо ТО. Що сталося з У (*іпсилон*)? Гравер, не знаючи, що в грецькій мові місце цього знака в кінці слів між попереднім і останнім рядком, і не розуміючи його позначення, відтворює його у формі кола, так само, як він змінив літеру В на А.

Що може означати слово ВЛ Δ? Його слід доповнити таким чином: Володимир. Ім'я Андрій на нашій печатці написано з літерою, а на печатці 1900 року з літерою О, ця манера писати співставляється з вимовою, характерною для України. Очевидно, деяка погрішність мала місце і в написі самого імені "Андрій", вище лівого плеча на зображенні печатки 1900 року. Декілька літер повторювалися машинально.

За розміром, технікою виконання, особливостями роботи, як і за стилем, наша печатка не може належати до пізньої епохи. Це робота часів розквіту могутності України, тобто перед спустошенням Київської Русі татарами у 1240 році. Крім того, неправдоподібно, щоб свинцеві печатки використовувалися на Русі пізніше 1240 року. Я думаю, що ці роки стали останнім рубежем використання у нас свинцевих печаток візантійського типу.

У XI–XII століттях ми мали кількох князів з ім'ям Андрій. Але число тих, кому можна додати слово "ВЛ Δ", обмежене, це: 1) Андрій Володимирович, князь Володимирський, потім Переяславський, син Мономаха (+1142); 2) Андрій Ярославович, князь Володимирський, який утвердився у володінні своїм тронем за листом хана татар у 1249; 3) Андрій Юрійович, Володимирський, який стає відомим у 1315.

З трьох перерахованих князів, на мою думку, найбільш можливим кандидатом є Андрій Володимирович, син Мономаха, князь Володимирський, пізніше Переяславський, чоловік молодшої доньки половецького хана Тугор Хана, згідно свідчень (копії) Іпатіївського літопису.

Двох інших важко уявити власниками печатки. Їх роль в нашій історії менш помітна і їх правління більш пізніше.

Після опису переглянутих знахідок, мені здається, необхідно звернути увагу осіб, які займаються сигілографією (відбитками), на знахідку часу більш віддаленого: печатку, відкриту в Києві у 1836 році, всі сліди якої

зараз втрачені (фіг. 4). Нам відомий малюнок часів самої знахідки, зроблений пером, у тонкому екстраординарному виконанні, який знаходиться у колекції, що належить автору цієї статті Вище малюнка є слідуючий напис: "Давня свинцева печатка, яка належить лейтенанту гвардії Олександрову Семеновичу Аненкову, знайдена в землі в Києві у 1836". Цей малюнок нам показує з лицевого боку зображення князя до пояса, в фас. Лице повне, дуже витягнуте. На голові розташована низька корона, представлена у вигляді ряду кульок з підвісками-"маятничками" з двох сторін і з хрестом над лобом У своїй правій руці князь підняв скипетр. У верхній частині якого розташований хрест. Він одягнутий у багато оздоблений одяг. Навколо шиї широкий комір, усипаний дорогоцінностями, чи багато вишитий, на плечах накладки з такими ж орнаментами.

Вище правого плеча, на задньому плані, між колом з крапок, фігурою князя і скипетром, помітні залишки двох літер напису. Вище лівого плеча під колом, що оточує хрест в формі Х, є напис ВЛ Δ, в якому літера В нагадує К, літера А розташована горизонтально; замість літери Δ лише основа (форма, рамка) цієї літери, також розташованої горизонтально. Верхівка літери А в її правій частині ледве збереглася; літера Н написана ясно і віразно. Можна лише здогадуватися, що напис повинен бути: Володимир.

На другому боці печатки в круглому гуртику є, як здається, звичний напис, початок якого читається: К ВО НΘ Тw. Далі літери нанесені нечітко, збиті і нерозбірливі. Цей напис розташований в три рядки. Нижче, під рядком, краще помітні три літери Кw . Чи були вони правильно скопійовані майстром? Це навряд чи (неправдоподібно). В усякому випадку, малюнок не дає нам нічого, окрім як трьох названих рядків напису.

Який Володимир представлений на печатці, яку нам прийшлося описувати? Уважно порівнюючи нашу фігуру з зображенням великого князя на монетах, зображеннями лише іконографічного характеру, які дійшли до нас у великій кількості, приводять нас до висновку, що малюнок нашої печатки представляє великого князя Київської Русі Володимира Святославовича, згодом канонізованого, який правив у Києві в кінці X – на початку XI століття. Всі монети і "срібник" представляють Володимира саме так.

Пан Аненков, якому належить печатка, відомий любитель античності, проводив багато розкопок на території древнього Києва і особливо на місці "Десятинної" церкви, побудованої (відбудованої) ним, де він, можливо, і знайшов печатку. Місцевість, де була ця церква, одне з місць, найбагатших знахідками пам'яток давнини.

Якщо печатка належала святому Володимирові, то ми маємо, як здається, одну з перших печаток візантійського типу, які з'явилися в Україні.

Дуже жаль, що печатка не дійшла до наших днів і що ми змушені задовольнятися лише репродукованим (скопійованим) малюнком

Я говорив у цій статті лише про обмежене число печаток, але в Києві в музеях і у приватних осіб їх багато десятків. Більше того (крім того), багато інших були вивезені до Москви і Санкт-Петербургу.

На даний момент неможливо точно встановити випадки, де ці печатки застосовувалися, а також коли почалося і закінчилося їх використання у Київській Русі. Дуже велика кількість матеріалів і всіх видів наукових пошуків буде необхідна для визначення висновків з цього питання

SCEAUX DE PLOMB DE LA PERIODE GRAND-DUCALE DE L'UKRAINE

A partir de la fin du XIXe siècle, une grande quantité de sceaux de plomb ont été retrouvés sur le territoire de l'Ukraine. Jusqu'à présent on ne leur a pas consacré de travaux détaillés. Naturellement leur nombre ne peut pas être comparé avec l'énorme quantité de sceaux trouvés, durant un laps de temps plus prolongé, dans le riche sol de Byzance et particulièrement à Constantinople, mais, depuis le dernier quart du XIXe siècle, de pareilles trouvailles se multiplient et la presse commença à donner des descriptions d'objets ainsi mis au jour.

Que nous ne puissions nous glorifier de leur nombre, la raison en est bien simple: nos lieux historiques, nos villes les plus anciennes et les plus importants emplacements d'habitations d'autrefois n'ont pas été soumis systématiquement à des fouilles archéologiques. Seule la mise à nu accidentelle de certains terrains au cours des travaux agricoles et des fouilles faites par des amateurs en ont tenu lieu.

Le lieu dit: citadelle du vieux Kiev du temps des grand-ducs et toute l'ancienne ville fournirent une quantité infinie de trouvailles, extraites par hasard de la terre, grâce aux travaux de construction et non aux recherches systématiques, dont nous sommes incapables, par suite de notre indifférentisme pour le passé et de notre exceptionnelle indigence.

Quoi qu'il en soit, l'intérêt qui s'attache aux sceaux de plomb trouvés ne peut s'amoinrir en raison de leur quantité restreinte. Leur mérite ne consiste pas seulement en ce qu'ils nous ont donné, même en leur petit nombre, des types variés par leur composition et sous le rapport historique. Pour l'histoire de l'Ukraine, du temps de ses relations avec l'Europe occidentale et la France, leur importance est exceptionnelle.

Leurs "légendes" nous font connaître des personnages sur lesquels l'histoire ne nous fournit aucun renseignement, ou en donne de très sommaires. Leur travail nous donne idée du caractère de la technique acquise en ce temps. Leur composition, forme et dessin, nous montre le

degré d'influence exercé par la culture byzantine et européenne dans le domaine de la technique artistique, ou nous nous trouvions au moyen âge.

Pourtant, à notre avis, un précis général, une caractéristique détaillée et des deductions nettes n'aboutiraient pas encore, en ce domaine, à des conclusions sérieuses et fermes. Peu de découvertes ont été faites. Mais des matériaux de grande importance affluent et on ne peut pas les laisser sans publication.

Pour le moment, nous voudrions faire connaître aux hommes de science quelques trouvailles faites dans ce domaine sur le territoire de l'Ukraine.

Un sceau de plomb de petite dimension fut trouvé en 1926 pendant l'investigation à laquelle donna lieu un effondrement du côté gauche de la cathédrale de Sainte-Sophie à Kiev (Pl. XXVIII, fig. 1. 2). Il se trouvait dans le gravois dont on avait comblé le sous-sol d'un édifice qui maintenant n'existe plus. Ce dernier se place à la fin du XVIe ou au XVIIe siècle, mais est contigu à une galerie souterraine, où le façonnage des matériaux de construction est du XIIIe siècle ou antérieur à ce temps. Ainsi le sceau se trouvait accidentellement dans la terre, enfoui dans une formation plus tardive, avec d'autres objets de beaucoup postérieurs. Il est évident qu'il provient d'un autre endroit.

L'envers du sceau présente au milieu, entre deux cercles concentriques en relief, plus exactement dans un cercle qui est répété au bord du sceau comme un rebord, une image de la sainte Vierge les mains levées, dite "Znamenie", avec un médaillon sur la poitrine, où est représenté le Sauveur. La tête de la Sainte Vierge est couverte d'un voile, μαφόριον, qui a été à peine marqué par l'artiste graveur.

Autrement que par conjecture il est impossible de dire quoi que ce soit à propos des vêtements.

Le visage de la Sainte Vierge est extraordinairement plein, charnu, florissant et évidemment l'artiste voulait le représenter jeune. Malgré la petite dimension du sceau et de l'image même, la tête et le visage sont bien modelés. La tête, comme il est nécessaire dans l'attitude de la prière, est un peu relevée. Le nimbe autour de la tête est exécuté en forme d'un cercle perle, en relief. Entre le nimbe et le cercle qui entoure la figure, il y a les traces, presque imperceptibles, des lettres qui accompagnent habituellement cette tfflage "MR-Θ". Il y a aussi des restes de signes au-dessus de l'épaule droite de la sainte Vierge ressemblant à "HI", et au-dessus de la gauche "ω", plus bas " ". Il n'y a rien à ajouter à propos de ces signes tellement ils sont indistincts.

Les mains levées de la Sainte Vierge sont étroites, longues, aristocratiques. Sur la poitrine se trouve un nimbe qui atteint le cou,

entourant la figure du Sauveur. Il est difficile de dire quelque chose de positif sur cette figure.

L'image est petite et d'une facture assez sommaire. Le travail de ce côté du sceau est exécuté en modèle doux et sûr, avec tous les traits caractéristiques d'un maître de la monnaie, connaissant son art à fond.

Parmi les monuments de l'art numismatique byzantin, le type de l'image de la Sainte Vierge est commun aux médailles d'Alexis Comnène et de Jean Comnène, et, avec quelques variations, parvient jusqu'au temps d'Isaac l'Ange (1185-1195¹). Passant en Russie Kieuvienne, cette composition put se conserver un temps plus ou moins prolongé, mais assez court. Elle ne put paraître ici avant d'avoir pris forme dans l'empire Byzantin, c'est-à-dire vers la fin du XIe siècle, ou au commencement du XIIe et il n'est guère possible de supposer qu'elle pût exister chez nous après le fameux sac de Kiev par les Tatars en 1240. Ainsi, en Ukraine, notre sceau put être modèle dans les limites d'une période de 150 ans. Des recherches plus détaillées en rapprocheraient encore les termes.

Au revers se trouve l'image d'un saint entouré d'un nimbe. Elle est aussi entourée d'un cercle granulé. Entre ce cercle et le bord du sceau on voit la trace d'une large bande de métal, comme dans l'impression précédente. Le saint est représenté jeune, avec un visage plein, des cheveux courts et bouclés. Il est habillé d'un vêtement qui couvre la poitrine et les épaules de larges plis. Son épaule gauche est couverte de la partie supérieure du tissu dont les rayures inclinées, sont représentées schématiquement de droite à gauche. Les plis sur la poitrine sont en sens contraire. On voit sur la poitrine deux raies horizontales, faites en forme d'anneaux en relief. On ne peut pas les considérer comme le col du vêtement car ce dernier se distingue clairement près du menton. Ne serait-ce pas de ces colliers d'or nommés *torques* ?

Entre le nimbe et le cercle qui entoure l'image au-dessus de l'épaule droite il y a un reste d'inscription où l'on reconnaît les lettres OA = O AΓΙΟΣ et au-dessus de l'épaule droite les restes de la légende ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ. Plusieurs lettres de cette inscription sont à peine marquées, néanmoins la lecture est certaine.

L'image de la sainte Vierge que porte l'une des faces du sceau, indique assez que celui-ci appartenait peut-être à une église ou à un ecclésiastique ; sa découverte dans l'enceinte de la cathédrale confirme cette supposition.

Il est impossible d'établir à qui il appartenait et quel rapport reliait l'image de saint Dimitri avec son propriétaire.

Le second des sceaux qui nous intéressent (Pl. XXVIII, fig. 3, 4) fut aussi découvert en 1926. Durant les travaux d'été d'une expédition explorant les monuments de Tripolie, aux environs du village de Halepie (arr. de Kiev) fut apporté par l'instituteur local un sceau de plomb de grande dimension,

tres bien conserve. Il avait ete trouve par un paysan travaillant sa terre dans les environs de Halepie, du cote droit du chemin menant a Veremie, a six verstes de Halepie et de la rive droite du Dniepr; a cet endroit le sol commence a s'elever de la rive gauche dela riviere Bobritz vers des hauteurs accidentees. Le champ du paysan Lemechko ou le sceau fut trouve est limite par des lots de terre des Kotchoubey. Non loin d'un pont jete a travers le cours d'eau de la Bobritz, le sceau se trouvait presque a fleur de terre.

Il est impossible de determiner le temps ou ce sceau fut apporte en ce lieu, mais on peut faire a ce propos plusieurs hypotheses. Cependant, a en juger par le trou perce dans la partie superieure du sceau, il ne servait plus en ce dernier lieu a sa designation premiere, c'est-a-dire qu'il n'etait pas employe comme cachet, mais comme ornement suspendu par le trou qu'on y avait perce. Jouant le role du "litchman" ukrainien, il faisait partie d'une parure entourant le col, parmi des colliers de perles, des croix et d'autres pendeloques. Quelquefois des objets tels que des medailles, des monnaies, des jetons etaient enchâsses dans un cercle muni d'anneau et se portaient au cou sous le nom de "litchman". Je repete qu'il est impossible de definir depuis quand notre sceau remplissait sa seconde fonction. En tout cas, on ne saurait concevoir qu'aux environs de Halepie le sceau se soit detache directement du document auquel il etait appendu. Il y fut egare par la jeune fille qui le portait au cou comme ornement, parmi d'autres objets decoratifs; il n'y a qu'a regarder le cou et la poitrine d'une Ukrainienne de nos jours pour comprendre le role que notre sceau, en perdant ses fonctions premieres, a pu jouer dans le temps comme objet de parure.

Le sceau est de 0,03 de diametre avec des bords epais. Dans un cercle granule est represente d'une part la face de saint Andre. Le nom du saint est indique par une inscription au-dessus de son epaule gauche au-dessus de son epaule droite O[APIOS] et au-dessus de la gauche NΔP en caracteres en relief parfaitement conserves. La tete de saint Andre est entouree d'un nimbe (cercle granule): la figure est representee a mi-corps, de face, avec une haute croix dans la main gauche semblable a celle qu'on attribue a l'apote saint Andre. Il est vetu d'un vetement ordinaire, dont les nombreux plis decorent la poitrine. Au col, sous la barbe, un large empiement. Sur l'epaule gauche est attache l'ornement dit *clavus*, figure par deux raies paralleles. Le bras droit est plie au coude, la main est levee. De la gauche il tient une longue baguette, au haut de laquelle est placee une croix dont les extremites sont terminees par des boules.

La tete de saint Andre paraît etre couverte d'un bonnet bas qui est enfonce presque jusqu'au yeux. En realite ce n'est pas un bonnet, mais la chevelure. Le relief etant quelque part defonce et use en cet endroit, les particularites et les details de la coiffure sont peu reconnaissables. Les

cheveux pres des oreilles tombent en mechés touffues et lourdes. Le visage de saint Andre est massif, ovale, avec des moustaches et une forte barbe conique commençant pres des tempes.

La technique de l'exécution du relief est sûre, détaillée, avec des incisions nettes et précises. Malgré cette particularité technique, l'ensemble est sans dureté. Au-dessus de la tête de saint Andre, dans un temps plus récent on a grossièrement percé un trou, aux bords inégaux; au revers du sceau ce trou atteint le milieu de la dernière ligne d'une inscription. Ce trou a été fait par la personne qui voulait adapter le sceau à un autre usage que celui pour lequel il fut exécuté.

Le revers du sceau, dans un cercle granulé, contient une inscription de cinq lignes en caractères grands et nets, qui se lit ainsi:

+ K BO
NΘ I TωC
ΔOVΛω •
HΔP TO
B Λ IIII Δ IIII

cest-à-dire: "Seigneur, viens en aide à ton serviteur Andre Vlad..." (Vladimir).

La lettre α , en partie percée à cause du trou, n'a conservé que sa partie supérieure. Dans le libelle de cette inscription, bien des choses peuvent paraître étranges. Ainsi: la première lettre du mot **BOHΘ** I n'a pas de trait inférieur et en conséquence correspond plutôt à la lettre **A**, mais non à la lettre **B**. La lettre **H** a une conformation ressemblante à un **N** latin. Dans le mot **NΔP** la lettre α à la fin du mot n'a pas de trait au milieu. Dans le dernier mot: **BA Δ B**, comme celui du premier mot de cette inscription, n'a pas de trait inférieur et ressemble à α . Plus loin, dans ce même dernier mot non terminé, beaucoup plus haut que la ligne, après la lettre Δ est placée on ne sait pourquoi, une lettre très proche, en apparence, de **O**. Toutes ces inconspicuités incompréhensibles à première vue, s'expliquent très simplement. Le graveur, artiste de son industrie, bon exécutif technique de moules pour les sceaux (**Βουλωτηριον**) était peu instruit, peut-être même ne savait-il pas lire et écrire le grec et ne connaissait-il pas l'alphabet. Pour cette raison, copiant l'inscription qu'on lui avait donnée, n'en comprenant pas le sens, il gravait sur la matrice les caractères qui lui étaient plus familiers, c'est-à-dire slaves.

De quel prince saint Andre est-il le patron? Et que nous dit l'inscription du sceau? Était-ce Andre Jaurievitch Bogolioubski († 1174) comme le pensait **N. J. Petroff**³, plus tard académicien, considérant un sceau analogue retrouvé aussi à Kiev, ou un autre prince, portant le même nom?

Ce n'est pas la première fois que des sceaux avec le nom et l'image de saint Andre, d'une composition toute pareille, sont trouvés sur le territoire de

l'Ukraine En 1900, a Kiev, rue Sofievskaia, un sceau semblable fut decouvert. Une reproduction mediocre en a ete donnee dans l'album du musee de l'Academie ecclesiastique et on ne l'a jamais decrit d'une façon exacte.

Ce n'est que par les details et la dimension, que les deux sceaux different entre eux.

Celui que nous avons decrit est le plus grand Dans le trace des caracteres du sceau trouve en 1900, il y a quelques modifications insignifiantes; quant a l'image de saint Andre, surtout en ce qui concerne la tete, elle peut servir a completer notre description. La partie superieure de la tete se discerne aisement dans cette figure. On n'y voit pas de coiffure, mais une profusion de cheveux avec les memes mechés descendant de derriere les oreilles.

La barbe et les cheveux sont reproduits d'une façon schematique et decorative, plutôt ornamentale que reelle. Dire que l'un des sceaux soit la copie de l'autre, c'est positivement impossible. Vraisemblablement, tous les deux ont ete faits d'apres le meme modele.

L'unique particularite qui distingue assez fortement du nôtre le sceau decouvert en 1900, est l'addition sur ce dernier d'une lettre, a la cinquieme ligne de l'inscription, a savoir O La cinquieme ligne du sceau precedent se terminait par le caractere Δ. A quelle ligne se rapporte ce caractere? A la demiere ou a la precedente? A en juger d'apres le sens de l'inscription le nom (en notre cas, Andre) doit etre suivi d'une definition — de quel Andre s'agit-il? — En ce cas l'article Τ , doit suivre le nom. De fait nous avons ΤΟ Qu'est devenu Υ (ypsilon)? Le graveur ne connaissant pas le grec plaça ce caractere a la fin des mots entre l'avant-derniere et la demiere ligne, et ne comprenant pas son trace le reproduisit en forme de cercle, de meme qu'il a change la lettre Β en Α

Que peut signifier le mot ΒΑ Δ? Il faut completer ainsi: de Vladimir. Le nom Andre est ecrit sur notre sceau avec la lettre et sur le sceau de l'annee 1900 avec la lettre O, cette façon d'ecrire se rapproche de la prononciation caracteristique de l'Ukraine. Evidemment, quelque erreur a eu lieu dans l'inscription du meme nom "Andre", au-dessus de l'épaule gauche de l'image du sceau de 1900. Quelques lettres sont machinalement repetees.

D'apres la dimension, la technique de l'execution, et le caractere du travail, ainsi que par le style, notre sceau ne peut pas appartenir a une époque avancee. Le travail est du temps de l'épanouissement de la puissance de l'Ukraine, c'est-a-dire avant la devastation de la Russie Kievienne par les Tatars en 1240. En outre, il n'est pas probable que les sceaux de plomb aient ete employes en Russie plus tard que 1240. Je

pense que cette année fut le terme ultime de l'emploi des sceaux de plomb du type byzantin chez nous.

Du XIe au XIIe siècle nous avons eu plusieurs princes du nom d'Andre-Mais le nombre de ceux qui pouvaient y ajouter le mot "BA Δ" est restreint, ce sont: 1) Andre Vladimirovitch, prince de Vladimir, ensuite de Pereyaslav, fils de Monomaque († 1142); 2) Andre Jaroslavovitch, prince de Vladimir, qui prit possession de son trône de par une lettre du khan tatar en 1249; 3) Andre Jourievitch, de Vladimir, dont la renommée commence en 1315.

Des trois princes énumérés, selon moi, le candidat le plus vraisemblable est Andre Vladimirovitch, fils de Monomaque, prince de Vladimir, ensuite de Pereyaslav, marié à la petite-fille du khan Polovietz Tougor Khan, conformément à la copie des chroniques Ipatiennes.

Les deux autres peuvent être difficilement envisagés comme possesseurs du sceau. Leurs rôles dans notre histoire sont moins remarquables, et leurs règnes plus avancés.

Après la description de trouvailles récentes, il me paraît indispensable de fixer l'attention des personnes qui s'occupent de sigillographie sur une trouvaille d'un temps plus éloigné: un sceau découvert à Kiev en 1836 et dont à présent toute trace est perdue (fig. 4). Il nous est connu par un dessin du temps même de la trouvaille, fait à la plume, d'une exécution extraordinairement fine, qui se trouve dans la collection appartenant à l'auteur de cet article. Au-dessus du dessin est l'inscription suivante: "Ancien sceau de plomb, appartenant au lieutenant de la garde Alexandre Semenovitch Annenkoff, trouvé dans la terre à Kiev en 1836" Ce dessin nous montre au droit l'effigie à mi-corps d'un prince, de face. Le visage plein est très allongé. Sur la tête est placée une couronne basse, représentée par une série de boules, avec des pendeloques des deux côtés "perpendiculaires" et une croix au-dessus du front. De sa main droite le prince tient élevé un sceptre, dont la partie supérieure est surmontée d'une croix. Il est habillé de vêtements richement ornés. Autour du cou, un large col parsemé de pierres, ou richement brodé, sur les épaules, des empiècements avec les mêmes ornements.

Au-dessus de l'épaule droite, sur le fond, entre le cercle granulé, la figure du prince et le sceptre, on aperçoit les restes de deux lettres d'une inscription. Au-dessus de l'épaule gauche, sous un cercle entourant une croix en forme de X, il y a une inscription BA Δ, dont la lettre B rappelle un K, la lettre A est placée horizontalement; au lieu de la lettre Δ, à peine une forme générale de ce caractère, aussi placée horizontalement. Le haut de la lettre A en sa partie droite est seul conservé; la lettre H est tracée nettement et énergiquement. Il ne peut y avoir de doute que l'inscription doit être: *de Vladimir*.

De l'autre côté du sceau, dans un cercle de grenets, il y avait, a ce qu'il paraît, l'inscription habituelle, dont le commencement se lit: **K BO HO Tω**. Plus loin les caracteres sont dessines confusement, battus et peu lisibles. Cette inscription est disposee en trois lignes. Plus bas, sous une ligne perlee, sont marquées trois lettres **Kω**. Ont-elles ete copiees regulierement par l'artiste? Ce n'est pas probable. En tout cas, ainsi tracees, elles ne nous donnent rien, pas plus que la troisieme ligne de l'inscription citee.

Quel est le Vladimir represente sur le sceau que nous venons de decrire? En comparant attentivement notre figure avec les effgies des grands-ducs sur les monnaies⁴, les seules reproductions d'un caractere iconographique qui soient parvenues jusqu'a nous en assez grande quantite, nous sommes amenes a conclure que le dessin de notre sceau represente le grand-duc de la Russie Kievienne, Vladimir Sviatoslavovitch, par la suite canonise, qui regna a Kiev a la fin du Xe et au commencement du XIe siecle. Toutes les monnaies et "srebrennik" representent Vladimir precisement ainsi.

M. Annenkoff, a qui appartenait le sceau, amateur connu d'antiquites, effectua beaucoup de fouilles sur le territoire de l'ancien Kiev et surtout a l'emplacement de l'eglise "Deciatinnaia" construite par lui, où il est possible que le sceau ait ete trouve. L'emplacement de cette eglise est un des lieux les plus riches en trouvailles de monuments antiques.

Si le sceau appartenait a saint Vladimir, nous avons la, a ce qu'il semble, un des premiers sceaux de type byzantin, qui aient paru en Ukraine.

Il est bien regrettable que le sceau ne soit pas parvenu jusqu'a nos jours et que nous devions nous contenter du dessin qui le reproduit.

Je n'ai parle en cet article que d'un nombre tres restreint de sceaux, mais a Kiev les musees et les particuliers en ont plusieurs dizaines. En outre, beaucoup d'autres ont ete envoyes a Moscou et a Saint-Petersbourg.

Pour le moment il est impossible de definir exactement les occasions où ces sceaux etaient employes et aussi quand commence et finit leur usage en Russie Kievienne. Une plus grande quantite de materiaux et toute une serie de recherches scientifiques seraient necessaires a l'etablissement de conclusions de ce genre.

Prof. NICOLAS MAKARENKO.

NOTES

1. Comte J. TOLSTON. Monnaies de Constantin Monomaque avec l'image de la Sainte Vierge de Vlachairne. *Annales de la societe archeologique imperiale de Russie*, t. III, edition I, nouvelle serie, Saint-Petersbourg, 1887.
2. Album des objets remarquables du musee archeologique de l'eglise; livraison IV-V, 1915, pl. X, dessins 10-11.
3. Sceaux metalliques de la Russie du sud de la periode precedant l'invasion tatare, edition de l'Academie Ecclesiastique de Kiev, 1913, mai, p. 64-65.

4. Comte J. TOLSTOI, La numismatique russe avant Pierre-le-Grand. Monnaies de Kiev.
5. Du meme auteur. Anciennes monnaies russes du X-XIe siecle, *Annales de la societe archeologique imperiale de Russie*, t. XI, n° 5. p. 310–368.

С.Г. Самойленко

Джерельна база вивчення розвитку культури Ніжина у 1654–1764 рр.

Висвітлення будь-яких явищ чи процесів не можливе без залучення та науково-критичного осмислення різних джерел, накопичених протягом багаторічного існування суспільства. І визначена нами тема “Культурний розвиток полкових міст Гетьманської держави (на матеріалі Ніжина)” також вимагає використання та аналізу документів, які безпосередньо торкаються історії культури другої половини XVII–XVIII століть.

Джерельна база проблеми, яка розглядається нами, складається з двох видів: архівні джерела, які у різний час були опубліковані, тобто збірники документів і матеріали, які до цього часу зберігаються в архівосховищах України.

Окремі відомості про культурне життя в Гетьманській державі, становище культури знаходимо в літописній літературі, яка створювалась у переважній більшості самими учасниками найважливіших подій XVII–XVIII ст.

Важливе місце серед різних літописних творів займає “Літопис Самовидця”, написаний у кінці XVII – на початку XVIII ст. Учені вважають, що його автором був Роман Ракушка-Романовський (1623–1703), який, за деякими свідченнями, народився в Ніжині [1], прожив тут біля 40 років. Спочатку був козаком першої полкової сотні Ніжинського полку, а потім “генеральним підскарбієм”, брав активну участь у складі делегації від Ніжина на переговорах в Москві та Польщі. В 1663 р. Р. Ракушка був учасником “Чорної ради”, яка проходила в Ніжині, підтримав І. Брюховецького і в його уряді зайняв важливу посаду. Після його загибелі зійшов з політичної арени. Під час правління гетьмана Д. Многогрішного змушений був тікати з Ніжина, переїхав на Правобережжя до Брацлава, де став протопопом. Але і тут не стояв осторонь важливих подій, виконував доручення гетьмана П. Дорошенка. Після падіння гетьмана Д. Многогрішного повернувся на Лівобережну Україну і до кінця свого життя служив священиком Миколаївської церкви в місті Стародубі, яке відносилось тоді до Чернігівщини. Тут він і написав свій відомий “Літопис Самовидця” [2].

Це був оригінальний і самобутній літописний твір, який засвідчував про появу в українській літературі нового історіографічного жанру. Мова, сам характер опису учасників подій свідчать саме про це

Але "Літопис Самовидця" є і важливим історичним джерелом, в якому знаходимо такі факти, яких немає в інших документах про події другої половини XVII ст. у тому числі і про культуру.

Наймонументальнішим твором української історико-мемуарної прози XVII – поч. XVIII ст. є літопис Самійла Величка [3], який охоплює величезні історичні процеси, що відбувалися у цей час в Україні.

Сам по собі цей твір – визначне явище культури вказаного часу, і в порівнянні з "Літописом Самовидця", "Літописом" Григорія Грабянки та ін., тобто творами, написаними козацькою старшиною, стоїть у першому ряду як за специфікою його написання, так і художньою обробкою матеріалу, стилем і цілеспрямованістю викладу. У літопис С. Величка вкраплює відомості про окремі факти, що торкаються розвитку культури. Автор цитує твори письменників XVII – поч. XVIII ст., називає деякі храми і тих, хто допомагав їх будувати, пише про друкування книжок в новгород-сіверській і чернігівській друкарнях.

Окремі згадки про деякі факти культурного значення знаходимо і в інших літописах XVII–XVIII століть. Так, у Мгарському літописі подані цінні відомості про будівництво кам'яної церкви Преображення Господне у Мгарському монастирі. Вони дають уяву про будівництво кам'яних храмів в Україні у другій половині XVII ст.

Літописи Григорія Грабянки, гадяцького полковника (1710), Стефана Лукомського, прилуцького сотника (1738 р.) [4] теж доповнюють фактаж, пов'язаний з досліджуваною темою.

"Дневник" стародубського полковника судді Миколи Ханенка (1719–1764) також є джерелом для характеристики не тільки громадських, економічних, але й культурних відносин Гетьманщини за майже півстоліття [5].

Скупі факти з історії культури знаходимо і в "Дневных записках" генерального підскарбія Якова Марковича за 1717–1767 рр." [6].

Проте і в цих важливих історичних джерелах, як бачимо, питанням культури відводилося побічне місце. Хоча наведені окремі факти, звівши їх у відповідну систему, дають можливість розширити уявлення про розвиток культури в XVII–XVIII ст.

До перших джерел належать також "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археографической комиссией", у 15 томах, які виходили протягом тридцяти років (1863–1892). У деяких томах знаходимо відомості і про Ніжин та його жителів. Це грамота царя Олексія Михайловича про підтвердження Магдебурзького права (28 березня 1660 р.), свідчення про обрання гетьманом Івана Брюховецького

18 червня 1663 р. в Ніжині на Чорній раді, про молебень в його честь у соборній церкві, про прохання ніжинського полковника Василя Золотаренка царю звернути увагу на Ніжинський монастир, про витрати казни по місту Ніжину і повіту при воєводі Івану Ржевському у 1667–1668 роках, про колишнього протопіпа Ніжина Максима Филімоновича, відомого під іменем єпископа Мефодія, і його різноманітну діяльність тощо.

Деякі окремі факти документів із "Актів..." дають можливість уточнити дати, події, характер будівництва Ніжина, наявність храмів. Так, у додатку до 3-ого тому, документи якого говорять про умови приєднання України до Росії 1653–1654 рр., знаходимо свідчення про те, як ніжинці на чолі з полковником Іваном Золотаренком, протопіпом Максимом і всією громадою зустрічали боярина Василя Васильовича Батурліна з товаришами, а також про службу на честь государя в соборній церкві живоначальної Трійці. Ці та інші факти підтверджують, що це була дерев'яна церква. Таким чином, ці свідчення дають право говорити, що до цього року в Ніжині не було кам'яних храмів. Більше того, ще не було тут і соборного храму Св. Миколая. Він з'явиться трохи пізніше. Це дасть можливість встановити роки його будівництва.

У 5-ому томі цього ж видання вказується на те, що 29 травня 1663 р. в Ніжині була царівна і велика княжна Феодосія Олексіївна, яка відвідала молебень у соборній церкві великого чудотворця Миколая. А це ще один факт свідчення, що храм був збудований не в 1668 р., як це значиться в багатьох довідниках, а раніше, про що поведемо мову більш детально у відповідному розділі.

А ось інший факт. Ніжинські міщани звертаються в січні 1669 р. до царя з проханням дозволити залучати ратних людей, які знаходяться у верхньому місті Ніжина, до будівництва великого міста. Крім цього, вони просять, щоб і волость, яка відноситься до Ніжинського полку, загальною спільнотою "місто будували, в лісах і пущах дерева на влаштування дворів і всяких угідь, де хто захоче, рубати не заборонялося" [7].

Міщани Ніжина разом з войтом Олександром Цурковським, бурмістром Яковом Ждановим, райцями, лавниками та всім магістратом звертаються до царя 10 лютого 1669 р. із проханням захистити їх від російських ратних людей, які "побрали в Ніжині в церквах і ніжинському монастирі ікони, дзвони, книги і всяке церковне начиння" [8].

Подібні факти знаходимо і в інших місцях цього зібрання документів. Тут зустрічаємо свідчення і про деяких представників культури XVII століття, їх твори, зокрема про відомого церковного, громадського та культурного діяча Лазаря Барановича, який добивався у царя прискорення друкування в Москві його книги "Труби словес проповідних", про надання допомоги на відбудову розореного Спаського монастиря в Новгороді-

Сіверському, на оплату написання місцевих ікон, на придбання 400 стоп паперу тощо Тут же листи-подяки царя за надіслані йому книги.

Миргородський полковник Матвій Гладченко звертається до царя з проханням надати можливість боярському сину Осетрову купити матеріали та начиння для храму, який будувався в місті, у квітні 1649 р.

В " Актах..." знаходиться чимало листів від різних служителів церков, у яких висловлено прохання надати допомогу на відбудову храмів після польського розорення.

Лист архимандрита Іоанікія Галятовського від 1 січня 1671 р. засвідчує не тільки подібне прохання, пов'язане з відбудовою Єлецького монастиря в Чернігові (надіслати білого заліза на покрівлю меншої глави на кам'яній церкві Богородиці), а й виділення 100 р. на друкування польсько-латинського "Месіяша" в друкарні Київської Лаври.

Чимало документів присвячено діяльності та поведінці ніжинських протопопів Мефодія, який став пізніше єпископом Мстиславським та Оршанським, а також покровителем Київської митрополії, та Симеона Адамовича, якого засудили і відправили до Сибіру.

Як бачимо, характер вище названих документів різнобічний, але всі вони в якійсь мірі доповнюють свідчення про розвиток окремих явищ культури в XVII – XVIII століть, про тих, хто безпосередньо брав участь в культурному житті досліджуваного регіону.

До джерелознавчих видань слід віднести також 12 випусків "Трудов Черниговской губернской архивной комиссии", які видавалися в 1898–1918 роках. Кожен випуск складався з двох відділів. У першому друкувалися різного роду офіційні матеріали, повідомлення, протоколи засідань комісії, виклад прочитаних рефератів тощо. У другому відділі, який цікавить нас найбільше, друкувалися як статті, розвідки з різних питань історії та етнографії Чернігівщини та суміжних з нею територій XVII – XIX століть, у тому числі культури, так і документи, бібліографічні відомості. У 9–12 випусках ці матеріали займали 3/4 обсягу "Трудов...". Для нас особливий інтерес представляють документи про Р. Ракушку-Романовського.

Важливе місце серед джерел займають публікації документів у газеті "Черниговские губернные ведомости", яка виходила з 1838 по 1919 рік і складалася з двох частин – офіційної і неофіційної. Саме в останній частині і було опубліковано багато цікавих історичних матеріалів XVII–XVIII століть, на що вказувалося у "Журнале Министерства народного просвещения" (1856), а також у статті професора М.Ф. Сумцова "Губернские Ведомости, как пособие при изучении русской истории и этнографии" [9].

Публікація подібного матеріалу в багатьох випадках залежала від появи в Чернігові любителів старовини, якими були, наприклад, О.М. Лазаревський, О.В. Шишацький-Ілліч, В.Л. Модзалевський та ін.

У газеті опубліковано біля 500 різних історичних документів [10]. Це описи міст Чернігова, Ніжина, Коропа, Новгород-Сіверського та ін., жаловані грамоти гетьманів, польських королів, російських царів, укази царів, рапорти графа Рум'янцева, виписки з щоденника Якова Маркевича, а також із актових книг, листи різних осіб, духовні заповіти, матеріали слідчих комісій, купчі кріпості, справи на володіння, виписки з книг місцевих ратуш, постанови Малоросійської колегії, атестати з полкових канцелярій, юридичні акти, огляди Рум'янцевського опису Малоросії, опис Чернігівського намісництва Д.Р. Пащенка, із архіву графа Милородовича та А.І. Ханенка, повітові межеві книги та ін.

Серед матеріалів зустрічаються документи, які безпосередньо торкаються Ніжина. Це атестати із Ніжинської полкової канцелярії, урядові виписки з магістрату м. Ніжина, універсали ніжинського полковника Артема Мартиновича, уривки із ніжинських магістратських книг 1657–1674 рр., актикація листів ніжинського полковника П.І. Уманця та ін.

Переважає більшість документів торкається господарських справ, торгових стосунків, утвердження статусу міст, призначення на відповідні посади окремих осіб тощо. Деякі із них зачіпають і проблеми культури, окремих її видів. Це і грамоти, універсали чернігівського міського магістрату про цехи, історичні описи міст Мглина, Батурина, Коропа, Почепа, уривки з літопису, де подається перелік відомих подій, які відбулися в Малоросії з 1648 по 1709 рр., листи та розпорядження Григорія Теплового про будівництво гетьманського будинку в Батурині, а також опис майна бунчукового товариша Забіли 1727 р., де зустрічаються і предмети прикладного мистецтва, грамоти гетьмана Івана Скоропадського протопопу ніжинському Павлу Яворському, брату митрополита Стефана Яворського, який збудував у Ніжині Благовіщенський собор, універсал гетьмана Івана Скоропадського ігумену Нектарію про дозвіл на збір пожертвуваних, пов'язаних з реставрацією храму, розпорядження графа П.А. Рум'янцева про набір співаків для придворної "вокальної музики", порядок їх набору, про підвищення канцеляриста Федора Савича у військовій товариші за знання архітектора, послання Лазаря Барановича, пам'ятники місцевої старовини, родословні дворянських сімей тощо.

Документи та відомості про монастирі, їх заснування, будівництво храмів у них, їх функціонування, в тому числі й ніжинських Благовіщенського чоловічого та Введенського жіночого монастирів, а також про церкви, церковних діячів знаходимо в "Черниговских епархиальных известиях" (1861–1919) [11].

Частина подібних матеріалів опублікована в "Земском сборнике Черниговской губернии" (1869–1905). Тут з'явилось "Описание Черниговской губернии" О.О. Русова, "Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка" 1729–1730 (с предисловием и под ред. Н.И. Васи-

ленко)", "Описание учебных заведений Чернигова", "Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка", листування ніжинського воєводи І.І. Ржевського з Московським урядом (1665–1667) та інші.

Окремі факти, що торкаються історії культури полкових міст, знаходимо у виданні "Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т." (М., 1954. – Т.3. – 1651–1654).

Заслужують на увагу і "Памятники, изданные временною комиссией для разбора древних актов: В 3-х т." (1845–1852), де опубліковані матеріали до історії Малоросії з 1648 по 1660 роки, а також "Летописи занятой Археографической комиссии" та інші подібні видання.

При цьому слід відмітити, що в період гетьмансько-старшинських міжусобиць, нестабільності країни майже відсутні документи про розвиток культури в полкових містах. Військові дії, боротьба за владу не сприяли тому, щоб око керівника держави України було спрямоване на освіту, будівництво, розвиток ремесел тощо. В "Актах..." серед великої кількості документів майже відсутні свідчення, пов'язані з питаннями культури. Навіть у статтях, затверджених у Конотопі після обрання гетьмана Івана Самойловича, ні слова не згадується про культуру, та й саме це поняття відсутнє в офіційних документах. І все ж після 1675–1678 років фактів культурного спрямування в документах зустрічається трохи більше.

Велика кількість документів, що торкаються питань культури, зберігається в різних державних установах та архівосховищах. Значна частина їх знаходиться в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України.

Особливий інтерес становлять фонди О. Лазаревського (фонд 1) М.М. Бережова (фонд XXIII), М.І. Лілеєва (фонд XXVII), К. Харламповича (фонд X), колекція університету Св. Володимира (фонд VIII) та інші.

Досить значним за обсягом є зібрання О.М. Лазаревського, яке повністю ще ніким не проаналізоване. У фонді знаходиться декілька тисяч одиниць зберігання.

Науковець, працюючи над дослідженням історії Лівобережжя і Чернігівщини, зібрав багато рукописних матеріалів про XVII–XVIII ст. Розвідка вченого Гетьманської епохи припадає на досить складний період, коли в 1876 р. згідно з емським указом царя було обмежене українське слово та й українські дослідження. Тому збирання і публікація матеріалів періоду Гетьманщини мали в той час не тільки наукове, а й національне значення.

Для нас особливий інтерес представляють "Материалы для истории городских поселений в Малороссии" (од. зб. 54484–54662), "Сборник архивных материалов по истории Малороссии" (од. зб. 56538–56729), "Нежинский полк. 1736" (од. зб. 58241), "Биографические дан-

ные о генеральной полковой и сотенной малороссийской старшине" (од. зб. 58172 та од. зб. 62667), "Копии архивных документов, выписки и заметки по истории монастырей, духовенства" (од. зб. 58310), "Ведомость архиерейским домам, соборам и монастырям. 1786" (од. зб. 63411) та ін. Значна їх частина використана вченим при написанні наукових праць. Деякі матеріали були опубліковані О. Лазаревським у журналі "Киевская старина" та збірниках.

Великим за обсягом є також особистий фонд професора російської та української історії Ніжинського Історико-філологічного інституту князя Безбородька Михайла Миколайовича Бережкова (1850–1932), який включає в себе 1480 одиниць збереження й охоплює хронологічні рамки з 1842 по 1932 рік (фонд ХХІІІ).

Фонд М. Бережкова включає різного роду матеріали: це особисті щоденникові записи (їх 44 зошити) (од. зб. 7–24, 31–59), рукописні статті, автографи, лекції тощо (од. зб. 140, 145, 183, 235, 295, 296, 297 та ін.). Учений, розмірковуючи над предметом історії, визначив і методологію її вивчення. Серед прийомів історичної науки М. Бережков особливе місце відводив пошуку і вивченню пам'яток, визначенню того, наскільки вони придатні для історії, достовірні й змістовні як в цілому, так і в окремих їх частинах.

Багато уваги приділяв М. Бережков джерелознавству та історіографії. Близько 800 сторінок рукописів присвячено російській історії від допетровського часу до початку ХХ ст.

Особливе місце займають тут матеріали, пов'язані з Ніжином та Чернігівською губернією. Це записи розшуканих документів на різні теми, а також відгуки на прочитану статтю, архівні знахідки тощо: "О земляных и деревянных укреплениях старого Нежина. 17–18 вв." (од. зб. 66), "По поводу статьи "О Нежинском греческом обществе" (Чернигов. губ. ведомости, 1860)" (од. зб. 70), "Нежинская Черная рада 1663 г." (од. зб. 73), "Выписки из книги Русова А.А. "Описание Черниговской губ." (од. зб. 247), "О нежинском греческом магистрате" (од. зб. 264), "Юрий Крижанич" (од. зб. 281), "К истории библиотек г. Нежина" (од. зб. 319), "Материалы по истории Нежина" (од. зб. 320), "О. Шафонский" (од. зб. 407), "Шафонский. Указатели к его книге" (од. зб. 412) та ін.

Ми, в основному, звернули увагу на ті матеріали, які торкаються часу існування Гетьманської держави та Ніжина як полкового міста. Всі вони мають опосередковане відношення до культури др. пол. ХVІІ–ХVІІІ ст., хоча деякі документи дають можливість уточнити відомі вже факти чи розширити уяву про ті чи інші явища, яскравих представників, понайтимитися з джерелами, які нині важкодоступні дослідникам тощо.

Особливу цінність мають матеріали, пов'язані з книгою О. Шафонського. М. Бережков детально досліджував цю працю і написав статтю

"А.Ф. Шафонский и его труд "Черниговского наместничества топографическое описание" [12].

Чернетки, нотатки, виписки до неї дають можливість не тільки прослідкувати за самим процесом роботи вченого, а й знайти такі деталі, які залишилися за межами дослідження, але становлять інтерес для нас.

Подібне можна сказати і про роботу М. Бережкова над рукописним збірником чернігівського історика М.Є. Маркова про Чернігівську старовину. М.Є. Марков з 1805 по 1819 рік працював директором Чернігівської гімназії, цікавився історією Чернігівщини. Уже після смерті дослідника в 1882 р. у Чернігові вийшла його книга "О достопамятностях Чернигова".

М. Бережков розшукав інші історичні та краєзнавчі праці дослідника і проаналізував їх, визначив позитивні моменти й недоліки, уточнив деякі факти [13].

Значне місце в дослідженні визначеної нами теми займають архівні матеріали фонду історика Ніжинської вищої школи Михайла Івановича Лілеєва (1849–1911) (фонд XXVII), в якому нараховується близько 300 одиниць збереження і котрий хронологічно сягає з 80-х рр. XIX ст. до початку XX ст. Серед різних матеріалів ученого знаходимо і роздуми методологічного значення, в яких М. Лілеєв підкреслює важливість літописів у дослідженні будь-якої історичної теми, вивчення родинних архівів (од. зб. 7) тощо.

Чимало праць М. Лілеєв присвятив Чернігівщині та Ніжину. До цієї групи джерел відносяться матеріали: "Перелік документів з історії України XVII–XVIII ст. і вилучення з них" (од. зб. 130), "До історії Чернігівської губернії в XVI–XVII ст. Нотатки, виписки" (од. зб. 147), "Матеріали для історії міста Ніжина" (од. зб. 164, 168, 169), "Образование и просвещение на Украине в XVI–XVII ст." (од. зб. 47) тощо.

В Інституті рукописів НБ ім. В.І. Вернадського знаходиться також значний архівний фонд академіка К. Харламповича (фонд X). У ньому особливий інтерес представляють його дослідження ніжинської грецької громади (од. зб. 6789) з його осередком – церковним братством, з яким пов'язане в Ніжині будівництво грецьких храмів, відкриття шкіл, формування бібліотеки тощо. Особливу цінність для нас складає "Нарис 6. Просвітня діяльність ніжинської грецької громади. Соціальна допомога" (од. зб. 6790). Це заключна частина його великої праці, яка до останнього часу була, на жаль, не опублікована.

Особливий інтерес становить фонд VIII – колекція університету Св. Володимира, де зосереджена велика кількість різних історичних документів, які торкаються історії України XVII–XVIII ст., у тому числі й полкових міст, і зокрема Ніжина. Це і "Сборник актов, относящихся прав и преимуществ города Нежина и нежинских греков..." (од. зб. 269(170)), "Акты, относящиеся до прав и преимуществ города Нежина" (од. зб.

269(170)), "Жалобные грамоты русских царей, привилегии польских королей, универсалы гетьманов на права и вольности городу Нежину. 1656–1775 г." (од. зб. 2395–2412), "Универсал Івана Мазепи, даний "честному отцу Христофору и всему церковному братству..." (од. зб. 2408), "Грамоты Петра I и других царей, а также гетьманов о сохранении привилегий нежинским грекам" (од. зб. 2411), ордера П. Румянцева-Задунайського ніжинському магістрату (од. зб. 655, 650), міському суду (од. зб. 661), "Протоколы Нежинского магистрата" (од. зб. 1612), "Сборник актов, относящихся к правам и преимуществам г. Нежина" (од. зб. 269) та ін.

Крім цього, залучались документи, які опосередковано торкалися Ніжина та полкових міст. Це підготовлені до друку книги О. Шафонського "Черниговского наместничества топографическое описание", список XVIII ст. з помітками цензора (од. зб. 185), "Переписка сотника Решетилковского Иеремии Федоровича с полтавским протопопом Иоанном Величковским. 1717–1718" (од. зб. 1114–1116), "Прошение жителей города Глухова киевскому митрополиту Варлааму Ванатовичу разрешитъ построить деревянную церковь на фундаменте сгоревшей, пока не будет построена каменная на новом фундаменте" (од. зб. 6271), "Прошение громады села Копачова Киев. митрополиту о строительстве новой церкви. 1726" (од. зб. 6275), "Дело о подборе в Малороссийских полках 18 человек женщин, мужчин и девушек, умеющих хорошо танцевать, для присылки их в Петербург...1739–1740" (од. зб. 1467–1543), "Рапорты Переяславского и Лубенского полковников с приложением ведомостей Румянцеву-Задунайскому об обучении грамоте и воинским упражнением казачьих детей. 1767–1768 г." (од. зб. 1111–1113) тощо.

У колекції Інституту рукописів є також фонди тих, хто безпосередньо займався вивченням історії Чернігвщини. Це Микола Михайлович Білозерський (фонд 204). Його цікавила Стародубщина. Інтерес для нас становлять "Выписки из вечистой книги 1692 г. Стародубского магистрата о каменномоздчем майстре Евфиме Матвееве" (од. зб. 6), "О братствах, школах, ремесленных цехах в Чернигове, Стародубе, Борзне (заметки, выписки из разных источников)" (од. зб. 38), "Переписка Лазаря Барановича с разными лицами 1663–1675 гг." (од. зб. 46), "О старинных родах исторических деятелей южнорусских (XIV–XVIII). Заметки" (од. зб. 1), "Описи движимого и недвижимого имущества Черниговского магистрата, жителей города, цехов. 1754–1769 гг." (од. зб. 37), "Опись магистрату Черниговского и к оному всем принадлежностям, сочиненная 1757 году сентября 20 дня" (од. зб. 36) та ін.

У фонді М. Білозерського багато матеріалів про культуру Чернігова та її діячів: "Описание рукописных и старопечатных книг, хранящихся в церквах Глуховского, Городницкого, Козелецкого, Кролевецкого и Остерского уездов. Составлен на основе сообщения священников. 1854 г."

(од. зб. 14), "Мироненко Георгий, священник. Письмо с описанием книг" (од. зб. 16), "Лазарь Баранович..." (од. зб. 44), "Кирилл Транквиллион-Ставровецкий. Очерк его жизни и деятельности. 1854" (од. зб. 49), "Описание старопечатных книг библиотеки Черниговской духовной семинарии, 1900-е гг." (од. зб. 53) та ін.

У процесі знайомства з джерелами виникала необхідність використовувати й окремі документи, які знаходилися в різних фондах, але становили для нас інтерес. Це і виписки з книг ніжинської місцевої ратуші 1651–1657 рр. – "Дела нежинского магистрата гражданских и уголовных" (од. зб. 875), "Отрывки из протоколов Нежинского магистрата 1659 и 1674 г." (од. зб. 1559) із архіву О. Кістяківського (фонд 61).

Цікавою для нас була знахідка в архіві Кивлицького "Описание Березинской Вознесенской церкви XVII–XVIII вв. и контракт на постройку церкви 1759 г." (фонд 71, од. зб. 158), в якій розповідалося про будівництво храму ніжинським майстром Опанасом Семеновичем Шолудьком з його товаришем Тимофієм Іосифовим. Цей документ дає уявлення про те, як заключалися договори на будівництво між майстром і громадою і як остання впливала на його характер.

У фондї XII (од. зб. 91–94) знаходяться "Документы, касающиеся полковника Ивана Искры и его родственников, сведения о пожертвованиях Лизогуба и Дунина-Борковского на церковь", в яких подаються цікаві відомості про меценатство чернігівських полковників. А у фондї 160 (од. зб. 599) зберігається "Опись имущества нежинского Благовещенского монастыря. 1746 г.", де описано 19 ікон, 6 євангеліїв, 11 хрестів, 5 гробниць та багатьох інших речей, що належали монастирю.

У фондї VII (од. зб. 156/54) зберігається збірник, у якому були розміщені "Летопись Самовидца с дополнениями по Краткому описанию Малороссии" та "Копии документов, относящихся к Малорусской истории XVII и XVIII ст."

У великому фондї XI знаходиться чимало документів, які пов'язані з містами Гетьманської держави. Вони написані польською, російською та латинською мовами. Це і "Выписка из книги делам Малороссийского Приказа под №121 1666 года" (од. зб. 1478), де описується місто Батурин, та "Выписка из книги делам Киевского повета под №1 1666 года" (од. зб. 1479), де подається статистичний опис міст Переяслава та Ніжина, а також розповідається про їх внутрішнє життя та управління.

Становлять інтерес для нас і одиниці збереження 3419–3421, які присвячені слов'яно-греко-латинській академії, духовним школам Малоросії 1740–1741 років. Тут же подаються і деякі відомості про парафіяльні, гарнізонні (при заводах), артилерійські військові школи. Хоча ці короткі відомості торкалися лише окремих міст, проте і вони дають можливість уявити сітку шкіл у першій половині XVIII ст. Цікавими є також документи,

в яких визначаються межі м. Ніжина у 1639–1760 рр. (од. зб. 20678), подаються Грамота Лазаря Барановича з приводу прикраси Ніжинського монастиря 1684р. та “Устав и определение, как подобает строити и управлять монастырь Благовещенский Нежинский 1766 г.” (од. зб. 3480), списки старшин в Україні та Білорусії XVII–XVIII ст. в полках (од. зб. 18808–18813), в тому числі й у Ніжинському, “Реєстр полкового города Полтавы дворов старшинских и вдов... школ, шпиталей, шинков казачих и церковных, домов .. хуторов 1735” (од. зб. 737), “Привилегии ремесленных цехов в Чернигове. 1627–1763 гг.” (од. зб. 22907) та інші.

Як бачимо, зібрання документів та архівних матеріалів в Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського Національної Академії наук України – це величезне джерельне багатство, яке дає можливість з'ясувати різноманітні явища історії та культури України, в тому числі й Гетьманської держави та полкових міст, зокрема Ніжина

Однією з найбільших скарбниць документальних пам'яток історії України є Центральний державний історичний архів України. Серед різноманітних матеріалів зосереджені і документи кінця XVII–XVIII ст.

Це перш за все матеріали полкових канцелярій (фонд 94, оп. 1–3): журнали зібрань, протоколи засідань, компути, актові книги, полкові справи тощо.

Краще з'ясувати роль козацької та духовної еліти Гетьманської держави в розвитку української культури допоможуть документи справи 2 цього ж фонду, де зібрані “сказки” військових, бунчукових, значкових товаришів, сотників, полкових старшин (од. зб. 43, 83–86), а також фонд 57, де також знаходимо чимало подібних свідчень.

Цікаві й матеріали фонду 51, де зібрані документи полкових ревізій 30–40-х років XVIII ст., у тому числі і про парафіяльні школи (спр. 19317–19329, 19336, 19350–19360, 19368, 19371–19377).

Багата на різні матеріали досліджуваного часу й колекція А. Милорадовича (фонд 54), де знаходяться документи, що торкаються окремих питань культури (оп. 2, спр. 457).

Деякі документи розкривають меценатську діяльність окремих представників козацької еліти Гетьманської держави. Матеріали фонду 128 розповідають про допомогу гетьмана І. Мазепи Успенському собору в Києво-Печерській лаврі та іншим храмам, а також про полтавського полковника Павла Герцика, на кошти якого було зведено Хрестовоздвиженську церкву в Києво-Печерській лаврі тощо. У фонді 220 подані універсали гетьмана І. Самойловича Києво-Могилянській колегії 1673 р. тощо.

Багатий на різні матеріали і фонд 1673, де зібрані документи про діяльність Чернігівського магістрату.

Найдавніші документи знаходяться також у фондах Державного архіву Чернігівської області, зокрема у фонді 133, де подані матеріали

губернського дворянського депутатського зібрання. Цей фонд краще зберігся і мало постраждав під час окупації фашистів, бо всі інші дореволюційні фонди, які залишилися в Чернігові і не були евакуйовані, загинули (більше 1 млн. справ). А тут було зібрано дуже багато цікавих документів із історії Чернігівщини та України. І це не випадково, бо величезну роботу в цьому напрямку провела Чернігівська вчена архівна комісія та її активні працівники, відомі історики, краєзнавці Г. Милорадович, П. Добровольський, П. Дорошенко, М. Могилянський, В. Модзалевський, В. Шугаєвський, А. Верзилов та інші.

Деякі матеріали XVII–XVIII ст. увійшли до різних зібрань. У 1718 р. згідно з указом Петра I були створені Городові магістрати, які відали адміністративними, судовими, поліцейськими, господарськими та фінансовими справами міст. Його документи увійшли у фонд 2. Нас цікавили річні звіти Ніжинського магістрату про прибутки та видатки коштів (од. зб. 383), а також городові та посадські ратуші, які були створені у 1723 р. До їх компетенції належали судові та фінансові справи. Ці ратуші сприяли розвитку ремесел і торгівлі, займалися міським благоустроєм. Документи ратуш увійшли до фонду 10. Протоколи засідань ратуш, генеральні звіти та прибутково-видаткові книги (од. зб. 1370) дали можливість уточнити кошти, які йшли на будівництво громадських будівель, школи та шпиталі. з'ясувати, які ремесла приносили прибутки.

У фонд 133 включені документи Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання. Хоча воно було засноване у відповідності до "Жалованной грамоты дворянству" 1785 г., але в цьому фонді зустрічаємо автографи гетьманів Д. Многогрішного, К. Розумовського, І. Самойловича, І. Скоропадського, Я. Сомка, малоросійського губернатора П. Рум'янцева-Задунайського, дослідника Чернігівського намісництва О. Шафонського тощо.

Матеріали Духовної консисторії (фонд 3), які охоплюють період з 1718 р. дають можливість познайомитися з універсалами Чернігівського єпископа, звітами про стан єпархій, описами монастирів, церков, виписками з ревізії про кількість дворів у гетьманів І. Мазепи та І. Скоропадського (од. зб. 19260).

У Державному архіві Чернігівської області зберігаються і деякі фонди, які перейшли з ніжинського архіву. Це, зокрема, документи Ніжинського грецького магістрату, який був створений на початку XVII ст. як суд Ніжинського грецького братства на підставі дарованих гетьманами України і російськими царями грамот про права й привілеї греків, які оселилися в м. Ніжині. У 1785 р. згідно з "Городовым положением" Ніжинський грецький магістрат був реорганізований у Грецький магістрат. Він був незалежним від міського управління органом самоврядування греків (фонд 101).

Цікавими для нас виявилися справи: укази і постанови магістрату, звіти магістрату про прибуток і видаток грошових коштів, несплату боргів, справи про прийняття греків у російське підданство й Ніжинське грецьке братство (од. зб. 4379).

Цінною джерельною базою для написання нашої праці були фонди відділу Чернігівського обласного архіву в Ніжині, в якому зберігається 325 тисяч справ, у тому числі і фонди, що торкаються Ніжина. Архів у Ніжині добре зберігся, навіть не постраждав у роки німецької окупації 1941–1943 рр. Але, на жаль, значну частину фондів останнім часом перевели до Чернігова, і це позбавило ніжинських дослідників нормально працювати з архівними документами.

Тут збереглися деякі матеріали XVII–XVIII ст. про забудову Ніжина, будівництво окремих храмів, їх відбудову (фонди 1279, 1296, 1288, 1290, 1371, 1256). Окремі факти культурного спрямування знаходимо серед документів ніжинської повітової розправи (фонд 423), ніжинської нижньої розправи (фонд 788), ніжинської міської ратуші (фонд 424), ніжинського міського магістрату (фонд 2), ніжинського духовного правління (фонд 425) тощо.

Вивчення найважливіших архівних документів та наукових розробок дає можливість стверджувати, що вони несуть різнобічну інформацію і створюють підґрунтя для розв'язання завдань, які поставлені в дисертаційному дослідженні.

Аналіз всього комплексу джерел дозволив виділити декілька їх груп: 1) джерела, які були в різний час опубліковані і входили до зібрань документів різнобічного характеру; 2) джерела, що залишаються зберігатися в архівосховищах серед інших історичних джерел, не маючи спеціального статусу як джерела з історії культури; 3) джерела, які входили до об'єкта досліджень, різних за тематикою, інколи пов'язаних з якимось видом культури, але не самою культурою Гетьманської держави в цілому.

Таким чином, в архівосховищах України зберігається значний корпус джерельних документів, які дозволяють з'ясувати й розкрити характерні особливості розвитку культури в полкових містах другої пол. XVII–XVIII ст. і Ніжині зокрема, з'ясувати характер функціонування окремих видів культури. І хоча серед великої кількості джерел ми не знаходимо спеціальної добірки документів про розвиток культури другої пол. XVII–XVIII ст., це жодним чином не свідчить про те, що культура в цей час не розвивалася. Складність виявлення подібних джерел полягає в тому, що вони в той час не виділялись окремо, а про будівництво, освіту, розвиток ремесел, книгодрукування тощо говорилось у розпорядженнях господарських. Але від цього не втрачається цінність цих документів.

Література

1. Модзалевский В. Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка: Нариси його життя та діяльності // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1919. – Кн. 1. – С. 18–52; Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть (досліді над літописом Самовидця). – Харків, 1930. – С. 144; Горобець В. Славетні імена Сіверянщини: Роман Ракушка-Романовський (Самовидець) // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 59–65.
2. Левицкий О. Опыт исследования о летописи Самовидца // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С. 1–75; Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть (досліді над літописом Самовидця). – Харків, 1930. – 454 с.; Дзира Я. Вступ // Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 9–42.
3. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1848. – 454, 51 с. прил. Лазаревский А. Предисловие к летописи С. Величка // Киевская старина. – 1889. – Кн. 4. Приложение. – С. 38–52; Кн. 5–6. Приложение. – С. 53–76.
4. Левицкий О. Автобиографическая “сказка” малороссийского летописателя Стефана Лукомского // Киевская старина. – 1890. – Кн. 9. – С. 478–485.
5. Ханенко Николая. генерального хорунжего, дневник 1727–1753. С предисловием А. Лазаревского // Киевская старина. Приложение. – 1884. – Кн. 3–6, 8–11; 1885. – Кн. 3–4, 6–7, 9–12; 1886. – Кн. 4–5, 7–12; 1896. – Кн. 7–8.
6. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича: У 2 т. – М., 1859; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Ч. 1–3. – К., 1893–1897.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и Археологической комиссией: В 15 т. – СПб., 1853. – Т. 7. – С. 43.
8. Там же. – С. 71.
9. Сумцов Н.Ф. Губернские ведомости как пособие при изучении русской истории и этнографии // Киевская старина. – 1885. – Кн. 2. – С. 391–399.
10. Указатель статей по истории, археологии и этнографии. помещенных в “Черниговских губернских ведомостях” за 1838–1906 // Труды Черниговской губернской архивной комиссии – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – Отд. 2. – С. 1–142.
11. Карпинский К.Т. Указатель статей по археологии, истории и этнографии, помещенных в “Черниговских епархиальных известиях” за 1861–1905 гг. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – С. 159–209.
12. Бережков М. А.Ф. Шафонский и его труд “Черниговского наместничества топографическое описание...” // Сборник Историко-филологического общества при институте кн. Безбородко в Нежине. – Т. 7. – Нежин, 1910. – Отд. 2. – С. 3–120. Окр. вид.: Нежин, 1910. – 120 с.
13. Бережков М.М. Е. Марков и его рукописный сборник о Черниговской старине (с дополнением к статье) // Сборник Историко-филологического общества при институте кн. Безбородко в Нежине. – Т. 4. – Отд. 2. – Нежин, 1903. – С. 1–25; Він же. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова. Материалы и заметки. – М., 1910. – 37 с.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

Ляхур Ч. Пространственные особенности славянской языковой картины мира	3
Конюшкевич М.І. Научная школа Е.Ф. Карского в свете парадигмы конца XX столетия	10
Петрик О.М. Словотвір віддієслівних іменників у працях історика мови А.В. Майбороди	22
Пащенко В.М., Бережняк В.М. Комбінаторні модифікації у системі консонантизму діалектної мікросистеми м. Прилуки Чернігівської області	26
Розанова Л.М. Євген Гребінка як фундатор української та російської літератур	37
Самойленко Г.В. О "Сорочинской ярмарке" Гоголя	44
Якубіна Ю.В. И.Г. Кулжинский в восприятии и оценке гоголеведов	63
Приймачок О.І. Паремии как элементы народно-смеховой культуры в ранних повестях Н. Гоголя	71
Арват Н.М. Понятие "русское" в произведениях Н.В. Гоголя	80
Остапенко Л.М. Как стать классиком, или По поводу примерки Достоевским Гоголевской шинели	88
Чоботько О.В. В. Розанов о художественном методе Н. Гоголя	96
Краснобаєва О.Д. Постмодернистские тенденции в повести А. Королева "Голова Гоголя"	106
Михайльчук Н.І. Метафізична чуттєвість як основа "філософії споглядання" (за оповіданням В. Винниченка "Контрасти")	113
Забарний О.В. Національно-патріотичні мотиви поезії літстудійців Гоголівського вузу кінця 60-х – початку 70-х років XX століття	126

ІСТОРІЯ

Дудченко Г.М. Справа ніжинських "вільнодумців": історіографічний аналіз проблеми (дореволюційна історіографія)	133
Дудченко Г.М., Дубовик О. Політика українізації та динаміка етнічної структури студентства Ніжинської вищої школи в 20-тих рр. XX ст.	141
Баранкова Н.О. Діяльність студентів та викладачів Ніжинського інституту народної освіти в процесі українізації	145

Чуткий А.І. Історичне літературознавство в Університеті Св. Володимира: виникнення наукової традиції (друга половина XIX – початок XX ст.)	150
Мицик Л.М. Демократизація Ніжинської вищої школи: проблеми і перспективи	160

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Бєлкіна Н.І. Професор педагогіки – Михайло Іванович Демков.....	170
Дудка Р.А. Проблеми античної культури в працях ніжинських учених кінця XIX – початку XX століття.	174
Конончук І.М. Ніжинський інститут та національно-культурне будівництво Чернігівщини 20–30 рр. XX ст.	182
Павленко Л.А. Євген Рихлик і Ніжинська вища школа.....	189
Шевченко А.Ю. Історіографія життя та наукової діяльності М.Н. Петровського	196
Самойленко О.Г. К. Харлампович та Л. Окіншевич і Ніжинська Вища школа у 20–30-х рр : до проблеми взаємин.	205

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Нікітін Ю.О., Нікітін М.Ю. Маловідома стаття М.О. Макаренка.....	214
Самойленко С.Г. Джерельна база вивчення розвитку культури Ніжина у 1654–1764 рр.	231

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА І КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 31

Відповідальний редактор та упорядник:
Самойленко Григорій Васильович

Комп'ютерна верстка та макетування: **Попова О.М.**
Технічний редактор: **Лисенко М.М.**
Літературний редактор: **Банзерук О.В., Лісовець О.М.**
Коректор: **Конівненко А.М.**

Підписано до друку **16.03.06** Формат 60x84/16 Папір офсетний
Гарнітура Times Ум. друк. арк. 15,96 Тираж 100 пр.
Замовлення №**37**

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2, к. 217.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №2137 від 29. 03. 05 р.

8(04631) 2-22-37
E-mail: vidavn@ndpu.net